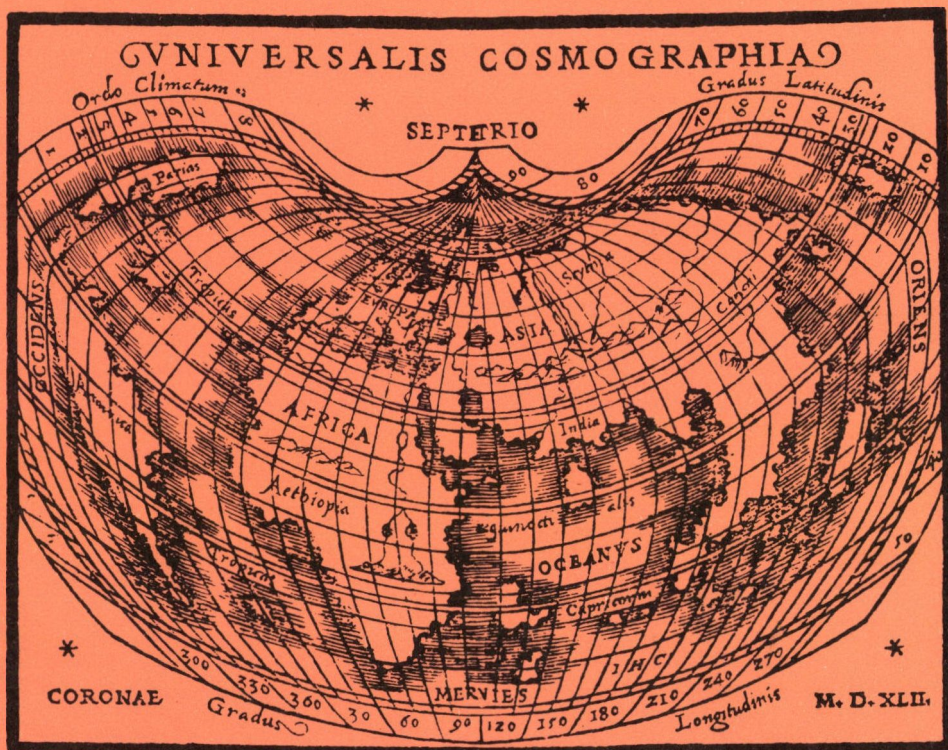

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1994 JUL 27

1994. tavasz – nyár

52418 / 591

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1994. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil: Makkai Lászlóról	3
Székely György: Kaffa, a Kaukázus-vidék és Kelet-Anatólia a Hunyadiak politikájában	6
A. P. Novoszelcev: Perzsa-oszmán kapcsolatok a 16. században, a 17. század első harmadában és hatásuk a törökök kelet-európai és balkáni politikájára	14
Hegyí Klára: A magyar tartomány helye és helyzete az Oszmán Birodalomban	18
Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban	25
Anderle Ádám: Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban	32
Claude Lauriol: A hugenották a nantes-i ediktum visszavonásától a toleranciarendeletheig (1685–1787)	39
Miskolczy Ambrus: Történelem és ideológia az újabb román irodalomtörténetekben	46
Victor Neumann: Kultúra és társadalom a két világháború közötti Romániában. Nicolae Iorga és Mircea Eliade, avagy a régi és az új generáció	55
Román Ildikó: 1944: Dél-Erdély	61
N. Szabó József: Magyar–román kulturális és tudományos kapcsolatok I. (1945–1946)	73
Pálffy István–N. Szabó József: Angol–magyar kulturális és tudományos kapcsolatok a II. világháború után (1945–1948)	83

SZEMLE

Jan Peters–Harmut Harnisch–Lieselotte Enders: Maerkische Bauerntagebücher des 17. und 18. Jahrhunderts (Ism.: Tagányi Zoltán)	90
Joachim Bumke: Höfische Kultur (Ism.: Tagányi Zoltán)	91
Margaret Thatcher: The Downing Street Years (Ism.: H. Haraszti Éva)	92
Gazdag Ferenc: Franciaország története 1945–1988 (Ism.: Diószegi István)	94
Európa Central y América Latina (Ism.: Rozsnyai Jenő)	95
Richard W. Reichard: From Petition to the Strike. A History of Strikes in Germany, 1869–1914. (Ism.: Jemnitz János)	97
Der Forschungsstand zum Thema „Klasse und Geschlecht” in Zentral- und Osteuropa (Ism.: Jemnitz János)	97

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9421410 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

NIEDERHAUSER EMIL

MAKKAI LÁSZLÓRÓL

„Habozás nélkül elvállalja, hogy befesti az eget, és a felét csakugyan be is festi.” Tamás Lajos, a kiváló romanista mondotta ezt Makkai Lászlóról (én magától Makkaitól hallottam így). Csakugyan jellemző volt ez a kiváló tudósra. Hallatlan szomjúsággal mindig új témák, új feladatok után nézett, s be is teljesítette – ha úgy tetszik, az egész eget befestette.

Kolozsvárott végezte az egyetemet, alaposan bedolgozta magát a román történelembe, saját bevallása szerint fejből tudta valamennyi havaselvi és moldvai fejedelem uralkodói évszámát, pedig nem kevés volt belőlük. Amikor átkerült Magyarországra, kelet-európai társadalomtörténetből habilitált, írt is ebben a témakörben. De fő érdeklődési területe Erdély története volt, hogyan is lehetett volna ez másképpen az erdélyi református püspök fiaként. Az eredmény Erdély története volt egy kötetben, vészes évben jelent meg, 1944-ben. Modern szempontú volt, és rendkívül olvasmányos. A jó stílus mindig is jellemző maradt rá.

Aztán jött a nagy sorsforduló. Akkor már a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, intézeti tanára volt. De talán elbizonytalanodva saját jövőjét illetően, teológiát kezdett tanulni, Svájcba járt, Karl Barth, az európai hírnév teológus tanítványa lett. Kitűnően meg is tanulta, a szép ötvenes évek elején a sárospataki főiskolára járt egyháztörténetet oktatni. Mert egyébként megmaradt az akkor már akadémiai intézménnyé átalakult Történettudományi Intézetben. Az egyház közbenjárt, amikor el akarták bocsájtani. Révai József szólt közbe, meg kellett hagyni állásában. De a később I. Tóth Zoltán neve alatt megjelent magyar történeti bibliográfiát kellett csinálnia, másokkal együtt. Ebből három kötet meg is jelent, de Makkai neve nem lehetett rajtuk.

Maradt a teológia, ebben ugyancsak fantasztikus olvasottságra tett szert. Ugyanakkor marxista történésznek is tekintette magát, megpróbálkozott a kettő vegyítésével is, bár ezt nem írta meg, csak munkatársainak szólt néha róla. De ebből az igényből születhetett meg a magyar puritánusokról szóló könyve. Az egyháztörténetet, pontosabban a magyarországi református egyház történetét szívügyének tekintette. Később már a debreceni teológián oktathatta, tanítványokat is nevelt ki a diszciplinában. Legalább itt módja volt az oktatásra.

Legkésőbb a hatvanas években ébredt fel az érdeklődése a francia Annales-iskola iránt. Vezető képviselőivel személyes barátságba is került, Fernand Braudel jó barátjának tekintette, gyakran beszélgettek hol Párizsban, hol Budapesten. Amit megtanult tőlük, az a gazdaságtörténet volt, most már lebontva Magyarország 16–17. századi gazdaságtörténetére. Ennek kapcsán került szoros kapcsolatba az ugyanezzel a korról foglalkozó lengyel történészekkel. Magyarországi érdeklődése így kitágult észak felé, megint sokat olvasott, és lelkesedéssel értelmelte a második jobbágyságot és a majorsági gazdálkodást, a kelet-európai fejlődésnek egyik kulcsát találta meg benne, talán kissé túlméretezve a problematikát. De ezen a vonalon jutott el felfogásáig, amelyet sajnos érdeemben nem dolgozott ki: voltak eredeti kelet-európai sajátosságok a korai középkorban, a rabszolgaság nagy szerepe, a despotikus uralom hagyománya, a kíséret fokozott

Makkai László a Világtörténet indulásától 1985 végéig a folyóirat főszerkesztője volt. 80 éve, 1914. július 10-én született és 1989. december 1-jén halt meg.

szerepe, az adóztatás gyakorlata. A lengyel–cseh–magyar terület, amelyet ma Közép-Európának illik nevezni, ettől kanyarodott el a 13. századtól kezdve, amikor átvette a nyugati struktúrákat, és ehhez kanyarodott vissza a 16. századtól. Nagyon érdekes, alapvető szempont, a Közép-Európa-ügyben ma folytatott vitákban érdemes volna újra előszedni. Így jutott el általában a még marxista értelemben vett feudalizmus problémáihoz, egyik utolsó munkájában régebbi tanulmányait szerkesztette össze ennek jegyében.

Hamarosan azonban megint új vagy számára nem is olyan új témák felé kanyarodott el. Mondhatjuk úgy is, korábbi kérdéseihez tért vissza. Amikor a hatvanas években a magyar történészek azt a feladatot kapták, hogy írják meg tíz kötetben Magyarország történetét, bevallottan is azzal a céllal, hogy a Hóman–Szekfű-féle Magyar történetet fel lehessen váltani egy korszerűbb és marxista szemléletű összefoglalással, nyilvánvaló volt, hogy ebben neki kis részt kell vennie, a 16–17. századot tárgyaló kötetben. Ugyancsak az ő feladata lett a háromkötetes Erdély története megfelelő részeinek megírása. Közben pedig rövidebb összefoglalásokban megírta Magyarország történetét a kezdetektől 1790-ig. Foglalkozott kora középkori magyar történeti kérdésekkel is, bár ebből nem sokat publikált.

Mint erdélyi kisebbségi magyarnak a nemzeti–nemzetiségi kérdés volt egyik korai problémája. A negyvenes évek második felében a magyar–román közös múltról szóló kötetében még visszatért a témához, de azután az egyéb kérdések másfelé vonták el a figyelmét. De továbbra is számon tartotta az egész problematikát, sok érdekes megfigyelést tett róla előszóban munkatársainak.

Mert a megírt művek mellett ez volt egyik nagyon is fontos tudományos tevékenysége. Sokszor beszélt másoknak történeti problémákról. Tele volt ötletekkel, s ezeket pazarul szórta szét hallgatói között. Akárhány rövid eszmefuttatásából egész könyveket lehetett volna írni. Szívesen adott tanácsokat a hozzá fordulóknak. Néha egy félmondata elég volt ahhoz, hogy az ember tovább tudja gondolni saját problémáit. A kelet-európai nemzeti–nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatban magam is bőségesen hasznosíthattam mindig a lényegre tapintó megjegyzéseit.

Talán túlságosan is bőkezű volt tanácsaival, és talán túlságosan sietett az elméleti megállapításokkal. Bármikor kész volt valamelyik kardinális kérdésben egy elmélet felvázolására, s ha kritikát kapott, rögtön kész volt egy másik elmélettel. S ha ötletei nem is mindig voltak jók, valami meggondolkoztató mindig volt bennük. Aki hallgatta, sokat tanulhatott tőle. S mire megrágt a magában a hallottakat, Makkai már régen egészen más témában nyilatkoztatott ki újabb megjegyzéseket.

A teológiával kapcsolatban már utaltam roppant olvasottságára. Nem kell külön mondanunk: bármilyen témával is foglalkozott, a hazai és a nemzetközi szakirodalmat mondhatni pillanatokon belül áttanulmányozta hozzá, s aztán kifejtette saját elképzeléseit. Talán túl heves volt a témák és az elméletek váltogatásában. Nyughatatlan szellem, mindig valami új felé tájékozódott. A marxista elméletben éppúgy otthon volt, mint Max Weberben, akinek reneszánszát boldogan vette tudomásul, de addigra már más nyugati elméleteknek hódolt. Színes, néha majdnem nyugtalanító egyéniség volt. Nem számára, a magyar történettudomány számára tragédia, hogy sohasem oktatott az egyetemen és nem nevelhetett tanítványokat. A kollégák közt akadtak tanítványai, mint jómagam. Ötleteiből disszertációk tucatjára futotta volna. Nagy kár, hogy ez a mostoha körülmények miatt elmaradt.

Gazdag életmű – a sztereotípiá nyugodtan és joggal használható vele kapcsolatban. Csak a fél eget festette be? Néha az egész, néha csak negyedét, mert új egek felé nézett. Nagy tudós volt, aki nem is titkolta, hogy néha nagyon is esendő ember.

AZ OSMÁN BIRODALOM ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA ORSZÁGAI A 16–18. SZÁZADBAN

A fenti című konferenciát 1992 őszén rendezték meg Pécsen a Magyar–Orosz Történeti Vegyesbizottság hagyományos szakértői tanácskozásainak sorában. A három magyar és három orosz előadást mind a két oldalról több hozzászólás egészítette ki, s a kétnapos konferenciát mindvégig élénk eszmecsere, alapos szakmai vita jellemezte.

A tanácskozás középpontjában az oszmán terjeszkedéssel szembeni kelet-közép-európai, illetve közép-keleti nemzetközi-politikai erőfeszítések témája állt. Székely György és A. P. Novoszelcev (alább közölt) előadásai mellett ezt a kérdést elemezte L. V. Zaborovszkij referátuma, amely főként az orosz és a lengyel oszmánellenes politika 17. századi főbb vonásait mutatta be, továbbá T. M. Iszlamov előadása, amely az Osztrák Birodalom, Oroszország és az Oszmán Birodalom 17. század végi–18. század eleji kölcsönös viszonyával foglalkozott. A témakört V. P. Susarin korreferátuma egészítette ki, aki élesen bírálta a 15–16. századi oszmán–európai kapcsolatokat tárgyaló orosz (szovjet) történetírás egyoldalúságait, a kelet-európai és balkáni népek oszmánellenes függetlenségi harcának, e harc korabeli súlyának és szerepének túlbecsülését.

Hegy Klára (ugyancsak itt következő) előadása – mintegy reflektálva az előbbiekre – a magyarországi török hódoltság sajátosságait s a balkáni hódoltsági területektől való eltéréseit mutatta be. A témához hozzászólásaikkal többen is kapcsolódtak; különösen eleven vita bontakozott ki Erdély és a román fejedelemségek jogállását és mozgásterét illetően.

Hasonlóképpen élénk eszmecserét váltott ki Fodor Pál (alább következő) „A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban” című előadása és M. Sz. Meier ehhez kapcsolódó referátuma, amely a 15–16. századi oszmán hódítások belső, társadalmi-politikai (és katonai) indítékaival foglalkozott, s kitért ezek korabeli vallási–ideológiai megfogalmazásaira is.

A szakértői tanácskozást, amelynek a vitáiba a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészkarának több oktatója és hallgatója is aktívan bekapcsolódott, a résztvevők hasznosnak és eredményesnek minősítették: az előadások nem kevés új ismerettel és értékelési szemponttal gazdagították tudásunkat; a tanácskozás vitái pedig hozzájárultak a téma további kutatási irányainak pontosabb kijelöléséhez.

Az alábbiakban – természetesen a szerzők hozzájárulásával – teljes szövegükben bemutatjuk a konferencia rendelkezésünkre álló, már említett előadásait.

Mucsi Ferenc

KAFFA, A KAUKÁZUS-VIDÉK ÉS KELET-ANATÓLIA A HUNYADIÁK POLITIKÁJÁBAN

Konstantinápoly oszmán hatalom alá kerülése, a bizánci császárság megsemmisülése felértékelte a Fekete-tenger melletti egyéb, még el nem foglalt területeket és kikötőket.

Kaffán át orosz és lengyel kereskedelmi kapcsolatokat lehetett tartani, a fontos krími kikötővárosból forgalmi utak vezettek Moldvába, a Duna-deltához. Kaffában vezető szerepük az olasz kereskedőknek volt, de fontos volt az örmények jelenléte is. *A város politikailag Genovához igazodott*, az ottani Szent György Officium adott instrukciókat a kaffai konzulnak az 1458–1472. években. Ez olyan vezetési megoldást mutat, ahol az állam visszavonult és a tényleges irányítást átadta a hatalom mögött álló gazdasági intézménynek. Ezt a bizánci–genovai összefonódás bukásával bekövetkezett állami ellehetetlenülés váltotta ki. 1453. november 15-én a Szent György Bank megkapta a joghatóságot a Fekete-tenger melletti genovai települések felett, és ezt a Szent György Officium elfogadta. Az állam megszabadult a távoli, számára már elérhetetlen telepek igazgatásának terheitől, és ettől a levantei genovaiak is csak jót reméltek. Giovanni da Pontremoli genovai kereskedő 1453. december 8-i levele kifejezi azt a bizalmat, hogy a tiszteletre méltó Szent György Officium kezében más módon és hasznosabban alakul Kaffa kormánya, mint addig volt. A Bank körmére nézett a hivatalnokoknak: Lorenzo de Calvit család jegyzék készítésért a revizorok (*quatuor revisores et cribellatores rationum magnifici officii Sancti Georgii*) 1464-ben elítélték. A számadási vizsgálódást fenntartotta az 1464–69 évekből a revizorok *Liber mandatoruma*. Eszerint a kaffai népesség hivatali szabálytalanságok elleni panaszai folytán rendelték ki a Szent György Officium revizorait.

Konstantinápoly eleste után azonban ez mind már bizonytalan körülmények közt alakult. A Krím-félsziget genovai telepei a lengyel király védelme alá helyezkedtek. Az anyaváros pedig III. Calixtus pápa és Hunyadi János támogatását igyekezett elnyerni. A Földközi- és a Fekete-tenger közötti hajózás török akadályozása, valamint az aszály miatt fenyegető éhínség, a fegyverutánpótlás gondja készítette Demetrius de Vivaldit, Kaffa genovai konzulát és a városi hatóságot arra, hogy az anyavároshoz intézett drámai levélben a tengeri küldemények eljuttatását kérik. Annak akadálya esetére szárazföldi úton kérték a segítség elküldését. Magyarország királyának és Hunyadi Jánosnak (Domino Blanco) írva védő csapat küldését kérték. (1454).

A genovai eredetű, Domonkos-rendi Giacomo Campora kaffai püspök, aki felkereste a Timuridás uralma alatt élő örményeket és az ostromolt Konstantinápolyt, 1451-ben V. László magyar királyt, majd III. Frigyes császárt kereste fel az oszmán hódítás elleni együttes fellépés érdekében. A magyar–cseh királyhoz intézett beszéde kiemeli, mennyire ismerik a mohamedánok Pannónia hatalmát, de a magyarok, csehek, lengyelek, németek fejedelmei közti veszélyes viszályokat is. A kaffai püspök esdekelve lépett fel V. László előtt valamennyi keleti püspök nevében, így Carabeth örmény katolikosz, Vagharsabat pátriárka, valamint Nahicseván, Peking, Tebrisz és Tbiliszi érsekeinek hívoí nevében, de felsorolta az azok felett uralkodó muzulmán zsarnokokat is, mint Sahruh Mirzát (perzsa eredetű cím a személynév után fejedelemsfit, herceget jelentett, Timur

fiai, majd utódaik rangjaként), a médek és perzsák urát, valamint az Ahasverus trónját birtokló Dzsehansahot, Mezopotámia urát. Ezek mégiscsak oszmánok elleni, illetőleg azoktól független fejedelmek voltak, akiket Kaffában is számon tartottak.

1456 januárjában Genova a pápához fordult, buzdítsa Hunyadi (Dominum Blanchum) Kaffa megsegítésére. Hunyadi János beszercei gróf az előző év december 4-én a barcasági Feketehalomról levelet írt Kaffához, amit Thomas Senarega polgártársuk juttatott el a városba. Ott örömmel fogadták jóindulatát, Kaffa és más fekete-tengerparti városok és földek védelmére küldött őrséget, mert nehéz tengeri úton az utánpótlás, hiszen a török szultán már a tenger mindkét partján erős tűzértséget helyezett el. 1456. március 3-i válaszukban a kaffai vezetők élelem-utánpótlásért is megkeresték Hunyadiat. A várost török-tatár szövetezés fenyegette, hadihajójuk pedig már alig volt. Ugyanaznap értesítette Genova is Kaffa városát Hunyadi (Johanne vayuoda és domino Blanco néven) jóakarató levelének megkapásáról, amiben élelem- és emberutánpótlást vállalt. A pápa jóakaratóról és annak a magyarországi pápai legátushoz írt intézkedéséről is bátorító módon értesítette Genova Kaffát.

Abban a nagy küzdelemben, ami II. Mohamed (Mehmed) expanzív Oszmán Birodalma és a Közép-Európában már első frontvonalba került Hunyadi János hadvezér és Mátyás király Magyarországá között kibontakozott, ismét nagy jelentősége lett a törökök hátában lévő keleti frontnak. Erre a politika is felfigyelt. Burgundia és Aragónia után Róma és Velence lett a nem latin keresztényekre is kiterjedő keleti szövetség élesztője. Amikor Aeneás Silvius Piccolomini sienai püspök – a leendő II. Pius pápa – megírja elképzelését Vitéz János püspöknek és kancellárnak 1457 nyarán, gondol a georgiai uralkodóra (Hybereorum regem említve).

A pápai udvar a keleti szövetségtől az egyházi unió megvalósulását is remélte, és Pius pápa elképzeléseit ilyen értelemben is képviselte a kor kétségkívül igen aktív, de a történeti irodalomban igen eltérően megítélt szerzetes diplomatája, Bolognai Lajos. Az ő, Velencében és Magyarországon támogatást kiváltó elképzelése volt a Kaukázuson túli és perzsi államok hozzákapcsolása az oszmánellenes európai országokhoz. Ezt emeli ki Tardy Lajos Bolognai Lajos 1456. évi küldetését elemezve a keleti kapcsolatok felvételében. Sz. Karpov szovjet történész és a grúz kutatás egy része a keleti egyházi misszió elemét fontosabbnak látja, és ezért a vonatkozó diplomáciai anyagban is célzatosságot vélnek, bírálják Bolognai Lajos címhasználatát. Más grúz kutatók az utóbbit nem vitatják.

Annyi bizonyos, hogy Bolognai Lajos, a ferences obszerváns szerzetes mint pápai nuncius bejárta a Keletet, és onnan hozott keleti nagyköveteke kísért Rómába. A keleti népek vezetői természetesen nem pusztán passzív, befolyásolt szereplők, hanem népeik ellenállási szellemét fejezték ki. 1459-ben georgiai (grúz)–örmény–trapezunti keresztényekből álló szövetség kereste Európa segítségét. Az oda induló georgiai nagykövetekeket Tbileli Miklóst és Khardan Quartchikart örmény, perzsa és trapezunti nagykövettársaik kísérték, és valamennyien Bolognai Lajos vezetésével a *Dunán, Magyarországon* át érkeztek el Németországba, és ott üdvözölték Frigyes császárt Georgia királyának nevében. Ezután útjukat Velence felé vették, ahol a szenátus fogadta őket. 1460-ban már Rómában voltak, ahol II. Pius pápa adott számukra kihallgatást, és ott a katolikus egyház fejének bemutatják uralkodójuk megbízólevelét. De még messzebb is tekintettek az oszmán hatalomtól fenyegetett keleti népek. Ezt jelzi egy 1459-i diplomáciai levél, amelyet a burgundi herceghez intézett Gorgora (II. Quarquare), Georgia hercege (1451–66) és György, Perzsia királya (valójában VIII. György, Kelet-Georgia, azaz Kahétia királya,

1453–69). Ezek a *Kaukázus-vidéki fejedelmek* tájékoztatták a távoli nyugati herceget, hogy képesek megtámadni a törököket, akik bírlalják Konstantinápolyt. Tájékoztatták a címzettet kiterjedt szövetségükről, amelyben részt vettek keresztények, mint Dávid, Trapezunt császára; Bendian, Mengréli királya; Rabia, Anocasia (Abházia) hercege; Bedebeth, Kis-Örményország hűbérura és más keleti urak, valamint volt három hatalmas „hitetlen” (muzulmán) fejedelem szövetségesük, akik ellenfelei a konstantinápolyi törököknek. II. Pius 1459. évi mantovai tárgyalásai kapcsán, amelyek az együttes föllépést egyengették volna, Fessler Ignác Aurél számításba vette a Kaukázus-vidéki haderőket: Bendia 60 000, György 40 000, Gorgora 20 000 katonáját. A nyugati és a grúz történeti irodalom Bolognai Lajos szerepét a georgiai és kis-ázsiai kapcsolattartásban az 1460–61 évekre nézve is figyelembe veszi. A későbbi időkben az egyháztól átveszi a keleti kapcsolatépítés fő szerepét az adriai köztársaság. Velence figyelme pedig hamarosan Kelet-Anatólia felé fordult, ahol turkomán erők kerekedtek felül.

Az Ak Kojunlu szövetségi hódított területek élén Uzun Haszán túlbecsülte magát, úgy érezte, hogy ő lehet Timur Lenk méltó követője, és nagyhatalmi igényei tetőpontján az oszmán szultánt egy gőgös levélben hűbérésének nyilvánította, azt évi adó fizetésére hívta fel. Ezt a helyzetet – legalább a méltóságok világában – igazolni látszott dinasztikus rokonságba kerülése a trapezunti Komnénosz császári házzal, amennyiben feleségül kapta Katalint (Catherina, Maria, Teodora, Despina néven is szerepel), az utolsó trapezunti császár unokahúgát (1458), aki az előd, Kalojohannész leánya volt. Ez a kapcsolat jelzi, hogy Uzun Haszán kijáratot keresett a Fekete-tengerre. Védelmet ígért apósa országának, ami előkészíthette a későbbi békés átöröklést. Az oszmán szultán ezt mindenképpen meg akarta előzni. Ezért azonban Ak Kojunlu urát még nem kell következetes kereszténybarátnak tekintenünk. 1458–59-ben Uzun Haszán Georgiára tört, templomokat és kolostorokat rombolt, papokat és szerzeteseket ölt, férfiakat, asszonyokat és gyermekeket szolgaságba hurcolt. Ez az Ak Kojunlu jellegzetes kalandozása is volt, azoké, akik nem telepednek meg a megművelt földeken, hanem zsákmányt szereznek. Mindamellettt abban a levélben, amelyet két georgiai fejedelem 1459-ben írt a burgundi hercegnek, a törökellenes, iszlámhoz húzó fejedelmek közt felsorolnak egy Asmailberg névre torzított személyt, aki egy már elhunyt vezető fia és a Carailuc-tól való Assembey nevét. Ez az Assembey a levél szerint a georgiaiak szomszédja, és földjei a levélíró fejedelem és a konstantinápolyi törökök földje között terülnek el. Az elírásokat Iszmailbejre és Haszán bej, Kara Yuluk leszármazottja alakra helyesbíthatjuk. Ez pedig Uzun Haszán. Az 1459-i, az ázsiai és európai oszmánellenes erők összefogását és számbavételét célzó mantovai tárgyalás ezt egyértelművé teszi: itt említik Dávid trapezunti császárt 30 hajóval és 20 000 emberrel; az ő unokahúgának férjét, a bátor Assam Beget, a szultán számára félelmetesen 50 000 emberrel (ez tehát Uzun Haszán); Kara Ismael Beget, Sinope urát. Ezeket Fülöp burgundi herceg biztosítékokkal erősített szövetségesnek tekintette és mindettől fellelkessedve ígértek a magyar követek 40 000 embert. Itt került tehát közvetve szövetségbe a fiatal Mátyás király keleti muzulmán erőkkal. De ez a szövetség nem realizálódott. Ehhez bizonyára hozzájárult a különféle irányzatú keresztények és a muzulmánok közti bizalmatlanság. II. Mehmed azonban komolyan vette ezt a szövetekezést, és megkezdte szétzilálását. Felingerelte Uzun Haszán portyája Tokat és Amazia ellen. 1461-ben meghódította Ismail Beg területét, Sinope (Sinob) városát és Paphlagoniát, ezzel véget vetett a szeldzsukida múltú muzulmán fejedelemségnek, az Isfendiyar-bejségnek. 1461 augusztusában az oszmán sereg Trapezunthoz közeledett. Most fellépett Uzun Haszán. Katonákkal állatta el II. Mehmed felvonulásának útját, de amikor

megérkeztek a janicsárok és szpáhik, nem mert csatát állni. Így került sor Trapezunt ostromára. Dávid császár (1458–61) a város jó erődítményei, ütegei, erős őrsége ellenére nem soká védekezett, és oszmán őrizetbe adta magát fiával együtt. Őket a szultán Drinápolyba (Edirne) szállíttatta, és városukat megszállta (1462). Szintén 1461-ben szüntette meg a szultán Kastamonu emirátusát, amelynek bejét is elfogta. Így ismerte fel Uzun Haszán, hogy maga elé tolt szövetségeseit elvesztette, mind veszélyesebb helyzetbe süllyedt emelkedő oszmán ellenfelével szemben, tehát távoli szövetségeseket kell találnia. A messze előrenyomult szultán egyelőre nem merészkedett tovább, Mehmed és Uzun Haszán rövid időre békét kötött. De erőgyűjtésre használták fel a lélegzetvételt. Így vált fontossá, hogy Uzun Haszán trapezunti dinasztikus rokonsága révén közvetve előkelő velencei patríciuscsaládokkal (Cornaro, Priuli, Loredano, Zeno) is távoli rokonságba került. Ezekből időnként a trapezunti velencei közösség élére is kerültek (így Bernabo Loredan bailo volt Trapezuntban), volt tehát keleti ismeretük, és nem véletlen, hogy feljűk fordult a nehéz órákban Uzun Haszán figyelme.

1463-ban II. Mehmed hadat üzent Velencének, és ez a háború 1479-ig elhúzódott. A többi itáliai állam nem sietett az irigyelt gazdagságú és hatalmú köztársaság segítségére, így az méginkább messze nézett a szövetségeselek felkutatásában. Még ha csaknem csődbe vitték is a hihetetlen költségek Szent Márk államát, nem engedte tengeri fölényhez jutni Mehmedet. Amikor a velencei államtanács Johannes Aimo lovagnak, a köztársaság magyarországi követének megadja a direktívákat a Mátyás királlyal kötendő szövetségre (1463. október 6.), áttekinti egyben a török mint közös ellenség leküzdésére számba jöhető erőket Nyugaton (a burgundi herceg) és Keleten. Itt pedig mint hatalmas urat az ázsiai részeken Uzun Haszánt (Usonum Cassanum) tekinti olyannak, aki háborút viselt az oszmán állam ellen (contra statum Turci) azon a vidéken. Ezért indult egy másik velencei diplomata, Lazzaro Querini 1463 végén nem hivatalos jellegű megbízatással Uzun Haszánhoz tájékozódni. Válaszul 1464. március 13-án Velencébe érkezik hasonló körű meghatalmazással Mamenatezab mint Uzun Haszán megbízottja. A felkeresett helyek, illetve a kiküldő udvar helye alapján kerül a forrásokba és a legtöbb mai feldolgozásba Perzsia neve, mintha Uzun Haszán már egy újjászerveződött Perzsia ura lett volna, ahhoz méltó erőekkel.

Ha ez az érdekszövetség nem is realizálódott olyan kétfrontos háborúban, amely nyugatról és keletről összeroppantathatta volna II. Mohamed birodalmát, a szétszórt partvidéki támaszpontok védelmében harcoló erőket Velence lehetséges szövetségeseiként továbbra is számon tartották. A georgiai fejedelmek később is hajlandóságot mutattak a tervezett hadjáratokhoz, legalább a szövetségekhez való csatlakozásra. Ugyanők hívták fel az adriai köztársaság figyelmét a keleti oszmánellenes muzulmán erőkre. A georgiai fejedelmek katonai ereje nyújtott némi oltalmat a létét már csak tengető trapezunti császárságnak. Amikor Velencét 1470-ben számottevő területi veszteségek érték a Keleten, megjelentek Velencében Konstantin kelet-georgiai (kartuliai) király küldöttei, hogy egyengessék a konkrét lépéseket a hódító oszmán szultán ellen. 1471. március 7-én említ egy velencei irat a georgiai követ és a velencei államtanács megbeszélését. Bolognai Miklós Velencéből Milánóba küldött 1471. április 12-i tájékoztatása is kiemeli Konstantin georgiai király (Re Constanzo de Zorzama) nagyköveteit, akik a Signoriához jöttek. 1471. április 22-i velencei irat is említ a georgiai követ (nuntij...altro del re de Zorzania) tárgyalását. Ez a király szövetségese volt Uzun Haszánnak, pedig az más georgiai uralkodók ellen többször hadakozott. Éppen Georgia széttagozottsága tette lehetővé, hogy Uzun Haszán, az Al Kojunlu türkmének uralkodója elpusztítsa Kartliát, továbbá Tbiliszi

és Gori táját. VI. Bagrat király átadni kényszerült Tbiliszit, Uzun Haszán felsőbbbsége elismeréséül évi adófizetést vállalt a győztes javára. Ilyen küzdelmeket lezáró egyik „perzsa”-georgiai béketárgyaláson részt vett Barbaro velencei diplomata. Ezt Velence érdeke indokolta, azaz a török szultán elleni keleti keresztények és muzulmánok összefogásának célja, amit a nagy remény és nagy csalódás esztendejében, 1473-ban is egyengetett az akkor Keletre küldött diplomata, Zeno. Az ő már 1471-ben kapott megbízása kiterjedt a felséges georgiai (Zorzanía) király meglátogatására, velencei megbízólevél nála való bemutatására, főleg pedig a király harcra buzdítására és feltüzelésére. Itt Sándor király néven (Alessandro re della Georgia, illetve Alexandri regis Iberie) is említi a pápának küldött velencei tudósítást. Ez a Sándor valójában még csak trónörökös volt, Kelet-Georgia (Kahétia) királya 1476-ban lett csupán.

Az említett megbízólevél kiállítása után másfél hónappal újabb georgiai követ érkezett Velencébe Lengyelországon át. Caterino Zeno viszont megérkezve Teprizbe, Derspina fejedelménél befolyásolta, hogy az rávegye férjét, Uzun Haszánt, Gorgora királyát (signor di Giorgiani) az oszmánok elleni harcra. Zeno már hazavezető útján egy-egy ugyanilyen szellemű, ellenállásra lelkesítő levelet küldött Paolo Ognibene útján a georgiai és a mingréli uralkodó részére. De a század további folyamán a *georgiai széttagoltság nem enyhült*, sőt a több királyságra és fejedelemségre oszlott ország alkotórészei is kis hűbéri területekre oszlottak, mélyült a belső viszály. Ezért is a Nyugat reménysége az oszmánellenes muzulmán katonai erő maradt.

*

Még szinte végóráiban is Kaffa volt a Keletről Magyarország felé vezető diplomáciai úton a fő állomás. Ez a diplomáciai állomásként való működés nem volt alkalmi, a hagyományos többnyelvű írásbeliségen alapult. Az 1449. évi városi szabályzat (Statutum Caphe) természetesen első helyre az olasz (latin) közjegyzői gyakorlatot tette, de mint második hivatalos nyelvet a görögöt ismerte el. A konzuli kúria három tolmácsa közül egy görög volt. Ugyanott működött egy görög írnok (scriba litterarum grecarum), s mintegy tíz görög közjegyző volt törvényesen elismerve teljes értékű kiállításra. Működött végül egy arab nyelvű írnok (scriba litterarum saracenarum) is a konzuli kúrián.

Uzun Haszán egyik nagykövete Constantius de Sarra kaffai közjegyző előtt megjelenve fordíttatta le perzsáról latinra Coratolli örmény tolmács közbenjöttével megbízólevelét, amit a keleti fejedelem Mátyás királyhoz intézett, de a Nagy István moldvai fejedelemnek szóló megbízólevelet is a kaffai közjegyző hitelesítette latin fordításában (1472). Az is bizonyos, hogy a Keletről Velencébe érkezett Izsák zsidó orvos vagy Izsék bég Kaffán keresztül (per via Caffé) jutott oda. A köztársaság egy Uzun Haszántól hozott, arabból latinra fordított levél példányát a szicíliai királynak is figyelmébe ajánlotta (1472). A feltételezett útvonal: Kaffa–Cetatea Alba–Vaslui–Lengyelország–Magyarország–Velence. A diplomáciai utat még használták 1474-ben is, amikor Uzun Haszán (itt: Hassanibe, Hassanbe) török császár elleni levelét perzsából latinra Kaffa városában ültették át közjegyző előtt és Hieronymus kaffai püspök pecsétjével látták el, aminek megérkezéséről Mátyás király értesítette Kázmér lengyel királyt. A válságos időre jellemző, hogy már akadt törökökkel cimboráló kaffai is, aki a jövőre gondolva szállt szembe a velencei diplomáciával. Így akarta a genovai Luigi da Pozzo a Kaffába igyekvő Caterino Zenót erőszakkal Sztambulba vinni, de a velencei bárkatulajdonos Andrea Scaramelli megszöktette, elrejtette, hogy utóbb Michele Aman tovább menekítthesse.

Hiába tartott fenn a közzetető szereppel is hasznosnak mutakozó lengyel és magyar kapcsolatot Kaffa városa, kemény küzdelem után a törökök már 1475-ben elfoglalták, és a köztörténeti források alapján kialakult szakirodalom szerint kereskedőit rabszolgának adták el. A szokott útvonalat sejteti, hogy az olasz foglyok egy csoportja felülkerekedett őrein és Cetatea Albába menekült. Más kép alakul ki a sztambuli, illetve perai közjegyzői iratok említéseiből. Az egykori Konstantinápolyt és Perát megtizedelte a pestis, de szükség volt Pera gazdasági sajátos szerepének fenntartására, azt részben feltöltötték a Kaffa eleste után erőszakkal áttelepített olaszokkal (Lattini Caffensses et lanuensses). Az ő helyzetük lényegesen különbözött a Bizánc korabeli genovaiakétól. II. Mohamed 1475. június 6-án kiadott rendelkezése előírta házak építését az áttelepítetteknek.

Újabban Tardy Lajos elemezte igen részletesen a magyarországi perzsiai követségjárását, akinek megfogalmazása szerint „Corvin Mátyás király alatt hazánk, az európai vezető hatalmak egész sorát megelőzve, diplomáciai összeköttetésbe lépett Perziával és követeket küldött Uzun Haszán udvarába”. A szövetkezés regionális tényezői magyarázzák, hogy a távoli Nyugat később kapcsolódott be, továbbá világosan kell látnunk, hogy a türkmén alakulattal való kapcsolat elsőbbsége nem előzhette meg a tényleges – bár későbbi – perzsa kapcsolatokat, ami csak a perzsa újjaalakulás után volt lehetséges. Még bonyolultabb a helyzet, ha a forrásanyag jellegét és a benne testet öltő külkapcsolatok irányát, mozgatóerőit vesszük szemügyre. Már a 19. századi feltárás óriási mennyiségű diplomáciai anyagot hozott felszínre, ezt pontosabban értelmezhetővé tette és közvetlenebbül témánkat érintő kútfőkkel egészítette ki Tardy Lajos bűvárkodása. Az ő szuggeratív címadásai ellenére magam a forrásanyagból azt vonnám le, hogy a diplomáciai kezdeményező vagy az oszmánellenes Kelet, vagy a Velencei Köztársaság. A hatalmas kiadott anyag ritkán mutatja Magyarországot aktívnak ebben a kapcsolatrendszerben, sok kiadott forrás egyáltalán nem vonatkozik Magyarországra. A 19–20. századi forráskiadások mégis értékes összképet adnak a nagy érdekösszefüggésekhez. Amikor közvetlenül nem bizonyítható, hogy ebből mit ismertek a korabeli Budán, a Mátyással szövetéses vagy Mátyást megnyerni akaró itáliai államok diplomáciai okmányai háttéranyagokként mégis számításba jöhetnek, mint a budai udvart informálni akarók ismeretei.

Fontos forrás egy levél, címzettje a doge és 1472. augusztus 6-án kelt, de azt muzulmán időszámítással jelölve. Ebből egyértelmű, hogy Izsák orvos (magnus medicus) bármilyen oszmánellenes belső és titkos egyezményt letárgyalhat Velencével, és azt Uzun Haszán éppúgy meg fogja erősíteni, mintha a megállapodás létrehozásánál jelen lett volna. A fáradtságos és kockázatos diplomáciai út végül mérsékelt eredményeket hozott: velencei gályák, lőszer és szakemberek küldése, magyar oldalozó támadás a szárazföldön, olasz hatalmaké a keleti vizeken – de mindez nem összehangolva, egy ténylegesen létrehozott szövetség által. Velence itáliai, Magyarország közép-európai viszáljai ezt megghiúsították. Ezért nem realizálódott az Izsák bég küldetése. Az eredményről készült velencei tanácsi följegyzés lényege: „Hajóhadunkat... a pápai és királyi hajóhadakkal egyesítve most már minden készen áll az ázsiai partok megtámadására, és megvalósulhat őfelsége (=Uzun Haszán) szándéka, a török tartományok megszállása.”

A diplomáciai kapcsolatok azonban kiszélesedtek. 1473 augusztusában Mátyás király követeit már Uzun Haszán udvarában említi a szemtanú Caterino Zeno, és talán ezekre vonatkozik a Velencében működő milánói követ, Leonardo Botta 1473. november 14-i jelentése – ha ugyan nem Velencére utal az a kettősség, hogy egyszerre tart diplomatát a két ellenlábás keleti hatalomnál (questa Signoria... dice, che questo anno ha sempre tenuto uno Ambasciadore appresso al Turco et un altro appresso ad Uson-Cassan). Annyi

bizonyos, hogy a szó hamarosan a fegyvereké lett, a diplomácia a véres harc szemléltője lehetett csupán.

Csel által, a perzsa kútfők szerint kiváló bátorsága révén nyerte meg a csatát Uzun Haszán, s elfogta a törökök három főbb vezérét, s újból előnyomult egészen a Pontuszi-hegységig. 1473. május 15-éről kelt egy tudósítás, valamely királyhoz címezve, de a milánói levéltárba került, amely beszámol a ruméliai pasa (Bassia de Romania) vonulásáról Konstantinápolyból Gallipoliba a szultán (gran Turcho) seregével, majd a szultán és udvara fővárosából való távozásáról és hadai összegyűléséről, Uzun Haszán három kémének elfogásáról és vallatásáról, az Uzun Haszán elleni tűzérségről (lo Turco porta le bombarde), a szultáni birodalomban működő kereskedőkről és kézművesekről. Ez a híradás beszámol Uzun Haszán „vajdái”, Ali bég és Hahmat nagy csapatáról és sikeréről, a törökök veszteségeiről, azután Uzun Haszán számtalan harcosáról az Eufrátesz mellett. Az értesülés annyiban is fontos, hogy közvetve utal a *kétfrontos háború török félelmére*: a keleti kudarc leírása után van szó arról, hogy a török a velencei Signoriához nagykövetet küldött, kérve a velük való békekötést. A lassabban értesülő Ragusa városa alighanem már ismert és elavult híreket erről adott a velencei dogenak 1473. október 29-én, Drinápolyból visszatért felderítői anyagából: Uzun Haszán első, győzelmes harcáról van ebben szó a szultán ellen (cum magno Turco), amit az Eufrateszen túl vívtak, s amelyben elesett a ruméliai basa (romanie Bassam) s több török kapitány, lemészárolták, szétszórták és üldözték a ruméliai haderőt.

Ennek a fénykornak képe csapódott le Laudivius Zacchia Nápolyban 1473-ban levezetésformában kiadott Kelet-leírásában (Epistolae Magni Turci), ahol Zancassanus (tehát Uzun Haszán, a Fehér Ürü ura) és Soldanus (azaz a mameluk uralkodó) a küldemények állítólagos szerzői. De erre az időre esik a hiteles adat Caterino Zeno tollából arra nézve, hogy 1473. július 7-én érkezett az erzingani táborba „Magyarország felséges királyától két követe, kikkel együtt a kihallgatáson jelen voltam”. A győzelmes Uzun Haszán tehát egyszerre tárgyalt két szövetségese, *Magyarország és Velence keleti követeivel*. Ezzel esik egybe a Tarikh-i-Szefevi kézirat, Uzun Haszán tetteinek részletes leírása, annak említése, hogy hozzá követek érkeztek Velencéből, Freng- és Magyarországból. Vámbéry Ármín feltételezése szerint a velencei és magyar követség először Lengyelországba, onnan Dél-Oroszországba, s a Kaszpi-tenger északi partjára, vagy még valószínűbben a Kaukázuson és az Arasz (örmény Erasz) folyón át Tebrizbe jutott, ahonnan Erzinganba tartott. Ilyen hat-nyolc hónapig tartó úton tudták a fekete-tengeri oszmán hajórajt, illetve a Kaukázuson túl nyugati részeinek oszmán uralmi övezetét ki-kerülni.

Röviddel a diplomáciai eszmecsere után azonban bekövetkezett a katonai fordulat: 1473. augusztus 11-én Erzerum közelében, Baskent mellett sorsdöntő ütközetre került sor Mehmed szultán serege és az Ak-Kojunlu seregszervezet között, amely utóbbi tűzéség hiányában megsemmisítő vereséget szenvedett. A velenceiektől oly fáradságos módon a Keletre juttatott nehéz tűzfegyverek nem jutottak keresztül az oszmánoktól ellenőrzött utakon, hanem a szállítmányokat elfogták. Érvényesült viszont az összeccsapásban Mehmed pompás tábori tűzésége. Az összeccsapás a történeti irodalomban leggyakrabban mint terdzsáni csata szerepel, vagy éppen Erszindzsántól északra lokalizálják azt. A győzelem kétségtelenné tette az oszmán hegemoniát a keleti Kis-Ázsiában. A csata nem igazolta Caterino Zeno és mai forrásértelmezői látásmódját, akik Uzun Haszán velencei szemmel hihetetlen létszámú és előkelő összetételű (perzsa, georgiai, tátar, kurd) seregét győzhetetlennek tartották.

Összefoglalva a keleti kapcsolatok alakulását, megállapítható, hogy *Hunyadi János* kevésbé látványos távlatokban gondolkozott, viszont aktív hadászati elképzeléseiben szomszédos, területileg reálisan átlátható országokban keresett szövetségeseket. Felismerve az olasz városköztársaságok kereskedelmi érdekeivel egybeeső katonai érdekeket, igyekezett a tengeri kikötőket nyitva tartani az Oszmán Birodalom elleni felvonulás céljára. Ennek során sok ismeretet a kereskedelmi szférából szerezhetett. A magyar hadvezér és államférfi ápolta a kis-ázsiai kapcsolatokat, és nem lehettek előtte ismeretlenek a keleti keresztény–oszmánellenes muzulmán kapcsolatok sem.

Nemzetközi tekintetben lényegesen megromlott körülmények közt (Bizánc helyrehozhatatlan bukása után) építette ki keleti külpolitikáját *Hunyadi Mátyás* király. A hadsereg modernizálását a védelemre használta ki és inkább csak diverziós hadműveleteket folytatott, gyakran diplomáciája is kivárára irányult. Igaz, hogy orientációs lehetőségei leszűkültek. Látókörében rendszeresen ott volt a keleti keresztények és muzulmán oszmánellenes erők ligája, s felértékelődött az antik és kora középkori nevek alá rejtett, valójában felmorzsolódó erők köre. A királyi megbízottak hivatali jellegváltozása és ezzel kapcsolatban a szolgálati érdekek immár fel nem sorolása miatt Mátyás saját keleti diplomatainak egyéni arculata alig ismert, de bizonyára a diplomáciai utak összeszűkülése is mind jobban kiszolgáltatta a királyt a velencei diplomácia szövevényeinek, és hírek is inkább csak Itálián át kerültek hozzá. A keleti reménybeli szövetségesek elbukása, a fekete-tengeri kikötő ellenőrzésére irányuló utolsó kísérlet kudarca 1485-ben befejezésre készítette a király keleti diplomáciáját az oszmán hatalom hátában. A mozgástér beszűkülése sokat sejtető előjátéka annak, ami Mátyás utódai alatt a fő arcvonallá vált magyar–oszmán fronton – az igazi Perzsia helyreállítása ellenére – bekövetkezett.

PERZSA-OSZMÁN KAPCSOLATOK A 16. SZÁZADBAN, A 17. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN ÉS HATÁSUK A TÖRÖKÖK KELET-EURÓPAI ÉS BALKÁNI POLITIKÁJÁRA

A Szefevida Irán a 16–17. században – különösen I. Abbász sah reformjait követően – hatalmas politikai erővé vált és lényegében véve egyedül állt ellen az oszmánok keleti hódításainak. Iránnak ez a szerepe Egyiptom, majd Észak-Afrika elfoglalását követően még nyilvánvalóbb lett. Ám addig is a Szefevida sahok nyugati politikája, mely tulajdonképpen a Szefevidák által leigázott Ak-Kojunlu vezérek politikájának folytatása volt, nemcsak az oszmánok számára bírt jelentőséggel, hanem a nyugat-európai keresztény államok számára is, melyek közül csupán Franciaország tartott fenn barátnak mondható kapcsolatokat a Portával. Ilyen kapcsolatok voltak az oszmán és az orosz állam között is az 1492-ben létesített diplomáciai kapcsolatokat követően és a 16. század 20-as éveig. Később ezek a kapcsolatok a krími kánnak, Sztambul hűbéresének aktív közreműködése révén megromlottak, és 1569-ben sor került az asztrahányi hadjáratra, amely az első orosz–török háborúnak tekinthető.

Az Irán és Törökország közötti külpolitika kérdéseiről terjedelmes szakirodalom áll rendelkezésre, mind a mai Iránban és Törökországban, mind Európa számos országában. Hadd utaljak itt A. N. Kurat, N. Falsafi, Palombini, Busher, Mahmudov és mások munkáira. Jómagam is több tanulmányt publikáltam a 16–17. századi orosz–iráni politikai kapcsolatokról.

Közleményünk célja, hogy nagy vonalakban felvázolja azt a szerepet, amelyet a Szefevidák és az oszmánok kapcsolatai a török európai – főképpen kelet-európai és balkáni – politikájának alakulásában és folyamán játszottak.

A törökök a 14. században érkeztek a Balkánra. A rigómezei ütközetet követően a balkáni államok többségének sorsa megpecsételődött. A 14–15. században vezetett kereszties hadjáratok sikertelenek voltak, a keresztiesek rosszul szervezett seregeit a török haderő, amely abban az időben Nyugat-Euráziában valójában a legjobb volt, szétverte.

Az oszmán sikerek láttán az európai hatalmak megpróbálták keletei szövetségeseket találni. A 15. század második felében létrejött egy ilyen oszmánellenes szövetség (inkább csak elméletben). Ennek tagja volt Uzun-Haszán (Hosszú Haszán), Ak-Kojunlu, akinek birtokai kiterjedtek a mai Nyugat-Iránra és Kelet-Törökországra, a kahetiszi cár, a trapezunti császár, valamint Velence és néhány más nyugat-európai ország. Ám a törökök 1461-ben felszámolták a trapezunti birodalmat, 1473-ban pedig Terdzsan közelében hatalmas csapást mértek Hosszú Haszán türkjeire. Két év alatt elfoglalták a Krímet, és a Fekete-tengert lényegében az Oszmán Birodalom belső tengerévé tették.

Az oszmánokkal vívott csatában elszenvedett vereség Ak-Kojunlu államának sorsát illetően katasztrofális volt. Hosszú Haszán halála után ez az ország gyakorlatilag részekre esett szét, és Uzun-Haszán nem kevésbé tehetséges utódai egymással háborúztak, melynek során egyesek Sirvánra próbáltak támaszkodni, mások pedig az oszmánoktól kaptak segítséget.

Sirván (a mai Azerbajdzsán Köztársaság nagy része) abban az időben kicsi, de gazdag állam volt. Nem véletlen, hogy III. Iván éppen vele és Kahetiával – ez utóbbi akkoriban a 15. század 90-es éveiben széthullott Grúzia legerősebb része volt – létesített diplomá-

ciai kapcsolatokat, rögtön a tatár iga alól történt felszabadulást követően. Moszkva utolsó szövetségese Mengli-girej krími kán, a szultán vazallusa volt, és éppen a krími tatárok voltak azok, akik 1500 körül végső csapást mértek az Aranyhordára. Mengli-girej haláláig támogatta a jó kapcsolatokat III. Ivánnal és utódával, 1492-ben az ő közreműködésével létesültek diplomáciai kapcsolatok Oroszország és a Török Birodalom között.

Bár az oszmán külpolitika elsősorban nyugat felé irányult, a keleti térségnek szintén óriási jelentősége volt. A 15. század második felében az oszmánok felszámolták Közép- és Kelet-Anatólia független bejliket, mindenekelőtt Karamant.

Keleten a 15. század legutolsó éveiben jött létre a kicsi Ardebil Fejedelemség, melynek vezérei, az eltörökösödött talüs Szefevidák, rokonságban álltak Ak-Kojunluval és a Sirván sahokkal, ami azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy ne ellenségeskedjenek velük. A dinasztia megalapítója I. Iszmail volt, de valójában a Szefevidák államát a legkülönbözőbb eredetű türk csoportok, ún. kizülbasi törzsek gyám-émírei hozták létre. Iszmail 1484-ben született. Ezek az emírek (Lele bek-samlu és mások) a kiskorú Iszmail nevében álltak az ún. kizülbasi mozgalom élén, és 1499–1510 között egész Iránt, illetve a mai Törökország és az arab Irak egy részét uralmuk alá hajtották. Ez a Szefevidákat az oszmánok potenciális ellenfeleivé és a Porta ellenségei: az európai országok számára pedig lehetséges szövetségésévé tette. Az oszmánok és a Szefevidák közötti ellenségeskedés kezdetben diplomáciai síkon folyt. II. Bajazid és Iszmail inkorrekt üzeneteket váltottak egymással, Iránba pedig egyre érkeztek a követéségek a különböző európai országokból azzal a tapogatózó céllal, hogy bevonják a Szefevidákat az oszmánellenes koalícióba. Ezekben kezdettől fogva jelentős szerepet játszottak az örmény kereskedők, különösen az Avaksz menti Dzsulfa városából valók. Élvezve a Szefevida sahok támogatását, gyakran folytattak számukra diplomáciai tevékenységet, vagy egyszerűen kémkedtek nekik. Később, amikor a 17. század elején I. Abbász a dzsulfai kereskedőket áttelepítette Iszfahán elővárosába (Új-Dzsulfa), az örmény kereskedők e szerepe még jelentősebbé vált.

Az oszmánok és a Szefevidák közötti kapcsolatok II. Bajazid halálát és I. Szelim trónra kerülését követően rendkívül kiéleződtek. Ráadásul éppen 1510-ben zúzta szét Iszmail az oszmánok keleti potenciális szövetségését, Sajbani üzbgég kánt, és nemcsak Horaszt foglalta el, hanem megpróbálta Maverranahrot is leigázni.

Szelim nagy háborúra készült Iránnal, ezért parancsot adott az Oszmán Birodalom határain élt kizülbasiak szörnyű lemészárolására. Ezután indult meg a háború Irán ellen, és 1514-ben az oszmánok Csaldürannál tönkrevették Iszmail seregeit. Az oszmánok ezt követően meghódították Ak-Kojunlunak a mai Törökország határszélein elterülő egykori birtokait, valamint (az arab) Irakot* és Kurdisztánt. Elfoglalták továbbá Iszmail fővárosát, Tabrizt is, de azt a törökök hamarosan elhagyták.

Egy rövid előadás keretében nincs lehetőség az Oszmán Birodalom európai és keleti politikájának részletes elemzésére. De szükséges azonnal leszögeznünk, hogy az egész 16. század folyamán és a 17. század első harmadában (az 1639. évi perzsa–török békéig) a hadműveletek növekedése rendszerint azzal a következménnyel járt, hogy jelentősen meggyengült az oszmánok tevékenysége Európában.

Igy I. Szelim haláláig (1520) tulajdonképpen keleten tevékenykedett (meghódította Szíriát, Egyiptomot stb.). Fia, Szulejmán Kanuni ellenben szinte azonnal Európában kezdeményezett hadműveleteket, melyek a mohácsi csatával és egy sor más nevezetes

* A mai Irak. Létezett egy perzsa Irak is (Északnyugat-Irán).

eseménnyel zárultak le. Erre mindenekelőtt azért vállalkozhatott, mert Iszmail a csaldürani vereséget követően teljesen demoralizálódott, és életének utolsó évtizedében nem politizált aktívan. Fia, I. Tahmaszp gyermekként került a trónra, és néhány évig az emírek kis csoportjai hatalmi harcot folytattak Iránban. Ez alatt az idő alatt Szulejmán döntő sikereket tudott elérni Európában, majd pedig – egy perzsa krónika szavai szerint – jól kipihenve magát a fővárosban, hozzáfogott a keleti ügyekhez. Az oszmánok a 16. században (de később is persze) állandóan támogatták a kapcsolatokat a közép-ázsiai üzbégekkel – akik a szövetségeseik lettek –, valamint néhány indiai fejedelemséggel. Más indiai uralkodók és mindenekelőtt a nagy mogulok Irán szövetségesei voltak.

Iránba folyamatosan érkeztek a követségek Spanyolországból, Portugáliából, később Hollandiából és Angliából. Különösen jó kapcsolatok szövődtek a 16. század végétől a Szefevidák és Anglia között, amelynek régi ellensége, Franciaország viszont valójában az oszmánok szövetségésévé vált.

Külön kell szólni az orosz–török és orosz–perzsa kapcsolatokról. Az orosz–oszmán kapcsolatokat a krími kánok, Mengli-Girej elődei tették tönkre, akik mintegy az általuk elpusztított Aranyhorda örököseinek tartották magukat, és ezzel a céllal nyújtottak segítséget az asztrahányi és kazányi kánoknak. Kazányt és Asztrahányt Oroszország a 16. század 50-es éveiben elfoglalta, ami lehetővé tette a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat a Volga mentén a selyemben gazdag Iránnal, nemcsak az orosz, de a nyugat-európai kereskedők számára is.

Szulejmán nem különösen tehetséges utóda, II. Szelim – akit sikertelen intézkedései miatt még a hivatalos történetírók közül is számosan Masztnak (Részeg) neveztek – szervezte a már említett, kudarcra végződött asztrahányi hadjáratot 1569-ben. Két év múlva szétzúzták Daulet-Girej krími kán erőit is. Ebben a helyzetben az orosz állam egyre inkább hajlott a Szefevidákkal való szövetségre.

A 16. századi Iránban bonyolult volt a helyzet. A kiérett új oszmán–perzsa háború 1555-ben Törökország számára előnyös békével zárult. Tahmaszp sah halála (1576) után, a kortárs kurd történetíró Sefer-khan Bidliszi szavai szerint, Iránt felosztották a kizűlbasi emberek egyes csoportjai között. A keleten aktivizálódott üzbégek elfoglalták Horaszt, nyugaton pedig az oszmánok léptek fel, meghódítva majdnem egész Nyugat-Iránt és Transzkaukáziát.

Igaz, a Porta 1592-ben háborút kezdett a Habsburg Birodalommal is, majd Kelet-Anatóliában törtek ki zavargások a dzsalálák között, melyek átterjedtek Transzkaukáziára is.

Mindez a 17. század első éveinek rossz termésével és szörnyő éhínségével együtt óriási károkat okozott az egész régiónak – Kis-Ázsia keletei részétől Derbenig. Ugyanakkor a horaszáni emírek egy csoportja a trónra emelte Mohamed Hodabende Abbász-mirzát, I. (Vak) Tahmasz egyik fogadott fiát. Az új, fiatal uralkodó éles elméjű politikusnak és jó hadvezérnek bizonyult. Miután megerősítette kapcsolatait egy sor európai állammal, mindenekelőtt Angliával, megpróbálta Oroszországot is bevonni az oszmán-ellenes koalícióba. Van okunk feltételezni, hogy 1603–1604-ben titkos perzsa–orosz törökellenes szerződést kötöttek, amit azonban nem sikerült megvalósítani: Oroszországban ugyanis zavaros idők köszöntöttek be.

A töröknek a Habsburgokkal folytatott háborúja során támadt nehézségei kétségkívül hozzásegítették Abbászt ahhoz, hogy egy sor győzelmet arasson keleten, s visszafoglalja Transzkaukáziát és Kurdisztán egy részét. Az oszmánok 1606-ban kénytelenek voltak békét kötni Ausztriával – az utóbbi számára előnyösen. Annak, hogy a törökök enged-

ményekre kényszerültek, egyik oka Irán keleti hadisíkereiben rejlett. A szultán hadvezérei ugyan a dzsalálákra hamarosan vereséget mértek, az Iránnal folytatott háborúban azonban nem termett számukra babér. A háború megszakításokkal 1624-ig folytatódott, s következményeként a törökök az arab Irakot, sőt Bászrát is fel kellett, hogy adják.

I. Abbász halála (1629), s az Irán-ellenes felkelések Grúziában (Georgi Szaakedze és a kahetiai cár, Tejmuraz vezetésével) reményt adtak az oszmánoknak a visszavágásra. Vatejsvili grúz történész legújabb – nyugati levéltárakban folytatott – kutatásai kimutatták, milyen aktivitást fejtett ki Tejmuraz az európai szövetségesek felkutatásában. Szaakadzet azonban a szultán összeesküvés gyanújával kivégeztette, Tejmuraz pedig – miután megpróbált Törökország és Irán között lavírozni, s egyúttal kapcsolatokat létesíteni Oroszországgal – végül meg kellett, hogy adja magát a sahnak. Az oszmánok által kezdeményezett Irán-ellenes háború az 1639. évi békével zárult: a törökök visszaadták arab Irakot és néhány más területet.

Az Oszmán Birodalom keleti határain több mint 60 éven át béke honolt és az oszmánok aktívabban tudtak foglalkozni az európai ügyekkel. De ez persze már a történelemnek egy másik lapja.

A MAGYAR TARTOMÁNY HELYE ÉS HELYZETE AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

Az Oszmán Birodalomban az erős központosítás jól megfér azzal, hogy a tartományok kormányzásában a törökök mindenütt messzemenően figyelembe vették a helyi viszonyokat. A tartományi igazgatásnak emiatt sok változata jött létre, ezeket három nagy típusba oszthatjuk. Az elsőbe a törzsterületek: Kis-Ázsia és a Balkán-félsziget tartoztak, a másodikba a közel-keleti és észak-afrikai arab országok, a harmadikba a vazallus államok. Ez a hármas felosztás persze durva, a típusokon belül is sok változat alakult ki. Így a Balkán és Kis-Ázsia is sok eltérést mutat földrajzi, gazdasági, etnikai, társadalmi és vallási okok miatt, azonos vagy hasonló volt viszont bennük a földek hasznosítása, a pénzügyigazgatás, a közigazgatási beosztás, a katonaság szerepe és még sok egyéb.

Magyarország a törökök szárazföldi terjeszkedésének utolsó állomása volt Európában, szerkezetileg a balkáni tartományokhoz kapcsolódott, s az igazgatás előbb felsorolt módszerei itt is éltek. Az eltérések azonban erősek, s legalább olyan fontosak, mint az egyezések. A következőkben ezeket szeretném sorra venni.

1. A Balkán-félszigeten a török uralom számottevően megváltoztatta a népesség etnikai és főleg vallási összetételét. A legelőször meghódított déli területekre tömegesen érkeztek kis-ázsiai telepesek, s a beköltözés egyre lassuló ütemben, de később is folytatódott. Amikor az állami telepítések kora a 15. század második felében lezárult, a balkáni őslakosság tömegessé váló áttérése lépett a helyébe. Az iszlamizáció először a városokban indult meg, majd a falusi népességre is áttért. Már a legkorábbi, a 15. század második felében készült bulgáriai török összeírások azt mutatják, hogy valamennyi városban, a falvaknak pedig kb. az egynegyedében élt muszlim lakosság. Macedóniában és az Al-Dunától délre fekvő területen (a vidini szandzsák keleti felében) már minden nyolcadik adófizető háztartásfő muszlim volt. E. Grozdanova, aki Bulgária keresztény népességének változásait vizsgálta legutóbbi monográfiájában, 1640 és 1670 között feltételez egy újabb kori nagy iszlamizációs hullámot; a dzsijze-fizető keresztények száma ekkor Bulgária-szerre erősen csökkent, ami egyúttal a muszlimok számának relatív emelkedését jelentette.

A források azt mutatják, hogy az iszlamizálás a helyi földbirtokosok körében is gyakori volt. A 15. században a Balkán-félszigeten mindenütt megtaláljuk a keresztény szpáhikat, azokat a helyi birtokosokat, akik a török kincstártól szolgálati birtokot kaptak. Az északabbra fekvő, később meghódított területeken (pl. a szendrői szandzsákban) még a 16. században is szép számmal találunk belőlük. Török szolgálatuk persze azonos véget hozott nekik: egy-két, legfeljebb három generáció után áttértek az iszlámra és beolvadtak a helyi török elitbe.

A balkáni társadalmak valamennyi rétegének folyamatos áttérése döntő jelentőségű mozzanat abban a folyamatban, amelynek során a félsziget szilárdan beépült az Oszmán Birodalomba. A török uralom stabilizálása és az őslakosság spontán iszlamizálása ugyanis szorosan összekapcsolódott. A tömeges áttérés akkor vette kezdetét, amikor az idegen hatalom intézményesen berendezkedett, kiépítette helyi igazgatási szerveit és egyéb szervezeteit; az iszlamizálást ezek elfogadásaként, az ellenállás feladásaként is ér-

telmezhetjük. S nem kétséges a visszahatás sem: a helyi népesség tömeges áttérése segítette a török uralom megszilárdulását.

A törökök átvették a balkáni városok irányítását. A félsziget védett belsejében ugyan inkább csak jelképes helyőrségek állomásoztak, minden jelentősebb településen működtek viszont hivatalok, éltek iparosok, kereskedők és a vallás emberei. Nagyobb településeken az iszlamisztás is erősebb volt az átlagosnál, így a városok mind funkcióikban, mind külső képükben hamarosan eltörökösödtek.

Magyarországon ezzel szemben egyáltalán nem létezett iszlamisztás. Tudunk persze néhány áttérésről, de ezek kuriózumszámba mentek. Volt olyan magyar nemes, aki itthoni rablókalandjai miatt jobbnak látta a törökök szolgálatába állni, de ott is gyászos karriert futott be, a Hétorony foglyaként élt és halt meg. Voltak írkok, akik a török hatóságok magyar nyelvű leveleit írták, s közben hírekkel látták el a magyar nemeseket. A magyar források ritkán arról is hírt adnak, hogy valaki (városi polgár vagy paraszt) „törökké lett”, de ezt éppen azért tartották följegyzésre méltónak, mert rendhagyó esetenek számított. Török forrásban maradt ránk a budai pasa tréfája: a pasa elcserélte turbánját egy magyar koldus kalapjával, s amikor az ő parancsára a koldus a turbánt felvette, azonnal elvitette körülmetélni.

Az iszlámnak, mint térítő vallásnak, semmi esélye nem volt Magyarországon. Mivel itt húzódtott a török birodalom európai frontvonala, s az ország állandó háborúban élt, az iszlám, az ellenség vallásának felvétele súlyos árulásnak számított. De nem csak ez zárta ki, hogy az iszlám itt ne csak tartományt, hanem lelkeket is hódítson. A 16. század Magyarországon is a reformáció győzelmének, a 17. század az ellenreformáció térhódításának kora, s kettejük harcában semmilyen külső ideológiának, semmilyen harmadik vallásnak nem maradt hely. Végül nem elhanyagolható, hogy ez a tartomány a törököknek katonai okokból kellett, térítésre egyáltalán nem törekedtek.

Magyarországra nem irányult szervezett telepítés, és a spontán beköltözés is korlátozott maradt. A tahrír-defterek, amelyek minden lakott helyen név szerint összeírták az adófizetőket, azt mutatják, hogy muszlim népesség csak erődített helyeken élt. A beköltöző törökségnek kialakult mintegy hatvan kisebb-nagyobb centruma, ahová a megszálló katonaság, a hivatalok és a polgári lakosság húzódtott.

Falun élő mohamedán népességet egyetlen defter jegyzett fel, amely a Duna és a Tisza között fekvő síkság déli részéről készült 1578-ban. A defter 800 helység lakosságát írta össze, közülük 5 erődített katonai és igazgatási központban és mindössze 21 faluban jegyezték fel vegyes lakosságot. Pontosabban: a falvakban keresztény lakosok között egy-két török nevűt, akik azonban nevükből ítélve friss renegátok voltak. A jelenség helyes megítéléséhez tudnunk kell, hogy ezen a területen erre az időre a magyar lakosság teljesen kiveszett, helyére délszlávok költöztek.

A magyar tartományba beköltöző törökség kisszámú volt, és kizárólag várakban és a hozzájuk tartozó városokban élt. Ezzel szemben egy sor olyan nagyobb településen, köztük városokban, amelyek nem voltak erődítettek, soha egyetlen török nem lakott. Az iszlám és az általa meghatározott életforma, a törökök gazdálkodási szokásai és város-szervezete még a nagy helységekre sem gyakorolt hatást, nemhogy a falvakra.

2. A Balkán-félsziget gazdasági erőforrásai és termelése szerves részévé váltak a birodalmi gazdaságnak. Az oszmán államvezetés sok átgondoltan tervezett rendelettel szabályozta hasznosításukat. Rendkívül fontos bányái az állam tulajdonába és kezelésébe kerültek. Mezőgazdasági terményeinek egy része közvetlenül a főváros, a laktanyák és a felvonuló hadsereg ellátására rendeltetett, másik része – főleg Ragusa és Split közvetí-

tésével – Dél-Európába került kivitelre. II. Mehmed nagyarányú telepítési politikájának is a közellátás biztosítása volt a fő célja: falvak gyűrűjével vette körül Isztambult, amelyek zöldséggel és gyümölcssel látták el a várost, kizárólag juhtenyésztéssel foglalkozó népességet telepített Bulgária tengerparti körzeteibe, akik egész nyájukat terelték a fővárosba stb. De később is mindenkinek megvolt a maga szerepe. Ismert a román fejedelemségek nagyarányú részvétele Isztambul ellátásában, vagy a görög borok részesedése a birodalom mezőgazdasági kivitelében. Az állam a fontos cikkek – fémek, só, viasz, hús, gabona – kivételét, sőt belső forgalmát is gyakran megtiltotta addig, amíg a szükséges mennyiség nem került be a raktárakba.

A magyar tartomány ettől a képlettől is eltért, aminek ismét több okát sorolhatjuk fel.

A törökök az ország középső részét foglalták el, egy földművelő és állattenyésztő alföldet, amelynek néhány dombos vidékén szőlőművelés is folyt. Itt nem nyertek bányakincseket és más olyan termelési ágakat, amelyeket az ő gyakorlatuk szerint is érdemes lett volna állami monopólium alá vonni. A nyugat-európai agrárkonjunktúra hatására az Alföldön a 16. században felvirágzott a szarvasmarhatenyésztés, az 1570–80-as években Magyarországról évente több mint százezer hízlalt marhát exportáltak osztrák, délnémet, morva és észak-itáliai piacokra. A törököknek ez az egyetlen jelentős művelési ág kínált lehetőséget akár arra, hogy részévé tegyék a közélelmezésnek, akár arra, hogy legalább a jövedelmét keményen megcsapolják. A szarvasmarha azonban a törököket másutt sem érdekelte különösebben, Magyarországon sem fedezték fel jövedelmezőségét. Nem kapcsolódtak be sem tenyésztésébe, sem forgalmába, nem is adóztatták meg, csupán egyszeri vámot szedtek a kihajtott állatok után.

A Köprülü-korszakig a törökök Magyarországon csak dzsizjét és a szokásos földesúri adókat szedték, az ún. „rendkívüli állami adókat” csak ritkán. Az 1660-as évektől ez utóbbiak is rendszeressé váltak, és különösen háborús években gyakori volt az élelmiszerek kényszerfelvásárlása. Ettől azonban csak az adózók terhei súlyosbodtak, a tartomány gazdasága nem kapcsolódott szorosabban a török birodalom gazdaságához.

Megtartotta viszont korábbi kapcsolatait, amelyek Európához kötötték. Egész Magyarország, s benne a török terület, részévé vált az ekkor kialakuló nagy európai munkamegosztásnak. Élőmarhát és állati termékeket – elsősorban bőrt – exportált nyugatra, s iparcikkeket, főképpen tömegigényeket kielégítő textíliákat és fémárukat importált ugyanonnan. Ezt az áruösszetételt nemcsak a királyi Magyarországon felvett, hanem a török területen vezetett vámnaplók is tükrözik. A nyugathoz kapcsolódás közvetett bizonyítéka, hogy egész Magyarországon, a török területen is, túlnyomóan európai pénzek voltak forgalomban, török és levantei pénzek sokkal kisebb mennyiségben.

Az Oszmán Birodalmat a Távol-Keletről Európáig a külgazdasági kapcsolatok sűrű szövévénye kapcsolta a világhoz, de ebben a rendszerben ő maga passzív volt: a birodalom külkereskedelmét és a rajta áthaladó tranzitforgalmat nyugat-európai és levantei kereskedők közvetítették. A szultánok alattvalói – muszlimok és keresztények egyaránt – megelégedtek a belső forgalommal, a határokat nem szívesen lépték át, különösen azokat nem, amelyek egyben frontvonalak is voltak. A birodalom északnyugati csücskében fekvő, távoli magyar tartomány számukra célállomás s egyben zsákutca volt. Ide csak az jött, akinek itt volt dolga, a török kereskedők a Dunán azt hozták fel, amire a várak őrségeinek és a városok török lakóinak szükségük volt. Még a saját uralmuk alatt élő magyarokkal sem igen építettek ki gazdasági kapcsolatokat, a határ túloldalán élőkkel nem is kerestek ilyeneket.

3. A Balkán-félsziget másfél évszázadon át hadszíntér volt. Amikor a 15. század második felében meghódítása befejeződött, a Szávától délre elültek a harcok. A félsziget népessége azonban nem szabadult meg a háborútól. Eddig elszenvedte, most résztvevője lett, arra kényszerült, hogy katonaként vagy segédalakulatokban vegye ki részét a törökök háborúiból. (A kényszer mellett ebben talán önkéntesség is munkált; pl. a magyarországi török várakban szolgáló több ezer keresztény délszláv számára a szolgálat foglalkozást, egzisztenciát, sokaknak felemelkedést is jelentett.)

Itt nem azokról van szó, akik a devsirme révén a janicsárok közé kerültek, hanem azokról az ezrekről, akik keresztényként katonái voltak akár a felvonuló hadseregnek, akár a várőrségeknek vagy a folyami flottáknak. Rajtuk kívül megint csak sok ezer keresztény őrizte és tartotta karban a hágókat, átjárókat, hidakat és utakat, szolgálta a hadsereget építésként, iparosként vagy éppen zenészként. Ezek a kötelezettségek nagyobb részt úgy szerveződtek, hogy meghatározott számú – mondjuk öt – adózó között járt sorba a szolgálat, amelyért részleges adómentesség járt.

Magyarországon egyetlen olyan esetet sem ismerünk, amikor egy keresztény magyart tényleges katonai szolgálatra köteleztek volna a török hadseregben. Segédszolgálatokra a magyar tartomány lakói is gyakran kényszerültek, hiszen a helyben dúló háborút ki kellett szolgálni, de ebben sem látszik olyan rendszeresség, mint tőlünk délre. Várépítés (vagy annak megváltására pénzadó), fuvarozás, fakitermelés és salétromfőzés – ezek a leggyakoribb szolgálatok, amelyek akkor is magukon viseltek egyfajta esetlegességet, ha rendszeresek voltak (pl. az épületfa vagy a salétrom beszállítását nem a török hatóságok szervezték meg, ők a szolgálatot, mint a természetbeli adók egyik fajtáját, kivették a településre, s azután hagyták, hogy az a munkát a maga belátása szerint szervezze meg).

A Magyarországon folyamatossá váló, kétszáz éves hadiállapot települések tömegét pusztította el, s tette lakóikat földönfutóvá. Nagyszámú szabad katonaréteg alakult ki, amelynek tagjai magyar várakhoz kötődve vagy az országban kóborolva katonáskodásból, vagy rablásból éltek. Véletlenül sem fordult elő, hogy ha már katonának álltak, nem magyar, hanem török szolgálatban keresték volna megélhetésüket – ez talán még az iszlamizálásnál is nagyobb árulásnak számított. A másik oldal szemlélete ezen a ponton is megerősítette a magyart: a törökök soha nem hívták magyar alattvalóikat a szolgálatukba, mert teljes joggal az ellenség tartalékának tekintették őket.

4. A Balkán-félszigeten egyeduralkodóvá vált a törökök polgári igazgatása és jogrendszere, amely az iszlám vallásjogból és a szultáni törvényhozásból tevődött össze. Szultáni rendeletek tiltották a hódítás előtti törvényeknek, a „despoták törvényének” alkalmazását, csak a helyi szokásjogok éltek tovább, amelyeket a törökök is tiszteletben tartottak. A joggyakorlatot a török bíróságok monopolizálták. Minthogy az állam elismerte az ortodox egyházat, azt is eltűrte, hogy annak nagyobb központjaiban keresztény törvényeken alapuló bírások folyják. A falvak kis közösségeiben az „öregek”, a közösség köztisztviselőiben álló tagjai tettek igazságot a napi perpatvarokban. Az ő bíráskodásuk szóban folyt és a szokásjogot követte, nélkülözte a szervezett formákat és a török hatóságok elismerését.

Ezzel szoros összhangban vagy teljesen eltűntek, vagy erősen visszaszorítva éltek tovább az őslakosság saját szervezetei, amelyeket amúgy is alacsony fejlettségi szinten gyűrt maga alá az idegen uralom. A hódítók csak a pravoszláv egyház önállóságát ismerték el, és konzerválódásra ítélve élni hagytak néhány archaikus intézményt, pl. Montenegró törzseinek belső önkormányzatát. A lakosság helyi elöljárói (kenézek, primikü-

rök, kodzsabasik) megmaradtak ugyan, de a gyakorlatban a török tartományi igazgatás legalsó szintű végrehajtó közegeiként működtek. Kinevezésüket a török hatóságoktól kapták, szolgálataikat kísértékű tímár-birtokokkal honorálták, feladataikat (részvétel az adószedésben és a rendfenntartásban) szultáni törvények szabták meg. Ezek az előljárók településük érdekeinek küzdelmes védelmét legtöbbször feladták azért a kicsike hatalomért, amelyet idegen uraik szolgálata biztosított nekik. Már a 16. század elején áradt el- lenük a panasz.

Magyarországon a török területen is érvényben maradtak az országos és regionális törvények. A települések rendtartásai, a céhek szabályzatai stb. királysági példákat kö- vettek. Itt is valamennyi szandzsák megkapta a maga szultáni törvénykönyvét (ún. ká- nunját), ezek azonban szinte kizárólag az adók, illetékek, vámok összegeit szabták meg, a testi sértés büntetésének előírásán túl nem rögzítettek jogi szabályokat. Az iszlám ma- gánjog – ezen belül a családjog különösen – csak a muszlim népesség körében érvénye- sült, a magyarokra soha nem alkalmazták őket.

Magyarországon valamennyi helyi szervezet tovább működött. A városok és falvak továbbra is megválasztották helyi előljáróikat, a bírakat. Nagyobb településeken az igaz- gatás részterületeinek élén kisebb rangú bírák álltak (a vásárok, szőlőhegyek, erdők ügyeit intézték), s a bírák munkáját választott tagokból álló tanács segítette. Kisebb fal- vakban gyakran egyetlen bíró látta el a feladatokat. A választott előljárók és testületek dolga volt vezetni a település teljes háztartását (adókiivetés és -behajtás, a település közös bevételeinek és kiadásainak intézése, a közösség alkalmazottainak – pap, tanító, jegyző, kocsmáros stb. – felfogadása és ellátása), felügyelni a rendre, bíraskodni, tartani a kap- csolatot a török és a magyar hatóságokkal.

Bármennyire önállóak voltak is a települések, különösen a nagyobb városok, az el- végzendő feladatok egy részét a hatóságok jelölték ki. Ebben az értelemben róluk is el- mondható, hogy szervezeteik a török adminisztráció alsó, végrehajtó szintjét alkották. Csakhogy már ezen belül is jókora mozgásterük volt. A törökök már uralmuk kezdetén sok településre – városra és falura egyaránt – egy összegben vetették ki az adót, s ez a módszer később általánossá vált. Az adó nagyságát a magyar előljárók határozták meg és vetették ki minden egyes adófizetőre, ők is szedték be, s vitték el azután a török köz- pontba. Ugyanez volt az eljárás, ha a településnek terményt kellett beszállítani vagy robotot kellett teljesítenie: mindezt az előljárók szervezték meg. A 16. században még csak részt vettek a bíraskodásban, a 17. század közepére a törökök ezt is átengedték ne- kik, csak a bíraskodás jövedelmét, a büntetéspénzeket kellett a török pénzügyi hatóság- nak átadniuk.

5. Mindez állandó kapcsolattartást igényelt a török közigazgatási központokkal, és ez teljesen természetes. Egyáltalán nem természetes viszont, hogy a török terület települé- sei a Magyar Királyság hatóságaival is állandó és szoros kapcsolatban álltak. A magyar- országi török uralomnak ez a legkülönösebb jellemzője: a magyar tartomány az Oszmán Birodalom katonailag erősen megszállt, szerves része volt, amelyen ugyanakkor a Ma- gyar Királyság kormányservei, katonasága és földbirtokosai is tényleges hatalommal rendelkeztek. Röviden: a tartományban török–magyar kettős uralom érvényesült.

Magyarország hadszíntér maradt, ahol a magyar és a török terület között soha nem lé- teztek pontos határok. Mindkét félnek megvolt a saját várrendszere, ezeknek külső vona- lait tudjuk határként térképre rajzolni. A befolyási területek határa azonban nem esett egybe ezzel. Mindkét fél arra törekedett, hogy katonasága segítségével az ellenséges vá- rak háta mögött befolyást szerezzen az ellenfél alattvalói fölött. Amikor azt mondjuk,

hogy a 16–17. században Magyarország permanens háborúban élt, ezt értjük alatta: a deklarált háborús évek–évtizedek közötti deklarált békekorszakokban is folytatódó állandó csatározást, amelynek célja az ellenfél folytonos nyugtalanításán túl a befolyás szívs terjesztése volt.

Amikor a török kincstár szolgálati birtokokat osztott a magyar tartományban, nem állt meg várrendszere külső vonalánál, hanem a Magyar Királyságnak a határhoz közel fekvő falvait és városait is birtokba adta katonáinak, hogy ők szedjenek be ott annyi jövedelmet, amennyi fegyvereik erejével sikerül nekik. A fehérvári szandzsák, amely a Balatontól északkeletre fekvő területet foglalta magába, az 1580-as években 17 náhijéből állt. A náhije-központok közül az egyetlen Székesfehérvár (egyben szandzsák-székhely) állt török uralom alatt, a többi 16 központ királysági vár volt, amelyekből magyar katonaság nézte, ahogy a törökök a környékbeli falvakat fegyverrel kényszerítik adózásra. A török területet széles sávban keretezték a királyságnak azok a települései, amelyek magyar uralom alatt álltak ugyan, de a törököknek is adóztak.

A túloldalon ugyanez volt a helyzet, azzal a lényeges különbséggel, hogy a török tartomány létrejöttétől fennállásának végéig az egész terület – nemcsak egy határsáv – fizetett magyar adókat is. Itt minden városnak, falunak, minden egyes adófizető parasztnak megmaradt a magyar birtokosa. Ezek a nemesek, miután átköltöztek a királyságba, továbbra is igényt tartottak jobbágaik adóira. Beszedésükben a magyar várak katonasága segített nekik, amely nem kevesebb erőszakkal végezte dolgát, mint a túloldalon a török katonák. A török tartomány alattvalói nemcsak a magyar földesúri adókat voltak kénytelenek megfizetni. Adóztatta őket a magyar állam is, amelyik a török háborúk költségeire bevezetett hadiadót tőlük is beszedte. Vagyis: a szultán alattvalói adóztak a magyar királynak, aki ezt a pénzt a szultán elleni háborúra fordította.

Az adószedésben, a területére való bejárásban egyik fél sem tudta a másikat megakadályozni. Ebben egyforma helyzetben voltak, abban viszont különböztek, amit a bejárással nyertek. A török katonák a királyság falvaitól csak jövedelmet akartak, életük semmilyen más területén nem törekedtek befolyásra. A magyar nemesség viszont életben akarta és tudta tartani minden korábbi jogát birtokai fölött. A városok és falvak autonómiáját a 17. században már nem annyira a török hatóságok, mint inkább a magyar nemesség és szervezetei, a vármegyék csorbították. Rendszeresen beleszóltak az előjárók megválasztásába, ellenőrizték a városok pénzügyeit és bíraskodását. Megpróbálták általános bojkott alá helyezni a törököket: megtiltották a török terület népének, hogy belső ügyeivel a török hatóságokhoz forduljon, s tőlük bármilyen döntést elfogadjon. Különösen tilalmazták, hogy birtoklással összefüggő ügyekkel (ennek leggyakoribb fajtájával, a települések határpereivel) török bírót keressen fel. A tilalmak nem maradtak hatástalannak. Sok adat bizonyítja, hogy a vármegyék a magyar katonaság közreműködésével keményen – még halállal is – büntették tilalmaik megszegését.

*

Végezetül válaszra vár a kérdés: mi alakította ilyenre, a Balkánon megszokott viszonyoktól ennyire eltérőre a törökök magyarországi berendezkedését?

Az Oszmán Birodalom Magyarországon érte el szárazföldi terjeszkedése végső határait. Itt az azonos erejű Habsburgokkal került szembe, s az ellenfelek nem bírtak egymással. Egyik sem tudta az ország egész területét megszerezni, így mindkettő itt építette ki azt a katonai ütközőterületet, amely birodalma belső területeit védte.

Magyar tartományukban a törökök is erre rendezkedtek be. A terület hadászati szempontból volt számukra rendkívül fontos, itt közel annyi katonájuk állomásozott, mint az egész Balkán-félszigeten. Ezt az „előretolt bástya” funkciót a tartomány másfél évszázadon át tökéletesen ellátta. E legfontosabb cél mellett teljesen lényegtelen volt, hogy egy hódoltsági város kit választ bírónak, milyen vallásfelekezethez csatlakozik és hány marhát tart a környező legelőkön.

A kettős uralom valóságos harci kérdés volt, ezen a ponton viszont a törökök vereséget szenvedtek. A teljes területükben elfoglalt balkáni államokban meg tudták semmisíteni a régi intézményeket, Magyarország nagyobb részén azonban fennmaradt a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség, életben maradt egész intézményrendszere és hadserege. A törökök félezer év alatt megszilárdult intézményekkel, szokásokkal, jogrendszerrel szegtek szembe a maguk idegen, erőszakkal betelepített rendszerét, s ebben a harcban alul kellett maradniuk.

A TERJESZKEDÉS IDEOLÓGIÁI AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

Még a történelem legnagyobb hódítói sem mondhattak le arról, hogy terjeszkedésüket és uralmukat valamiképpen eszmei síkon is elfogadhatóvá tegyék alattvalóik számára, vagyis – mai kifejezéssel élve – megteremtsék a maguk (vagy uralkodóházuk) legitimitását. Éppen ezért, amikor a hódítás ideológiáiról szólunk, tudatában kell lennünk, hogy egyúttal legitimációs rendszerekről is beszélünk, különben könnyen összekeveredhet ok és okozat, hajtóerő és utólagos magyarázat.

Elmondhatjuk, hogy az oszmán történelem kutatói közül sokan belesétáltak ebbe a csapdába. Mind a mai napig erősen tartja magát az a nézet, hogy mind az oszmán állam születése, mind a későbbi hódítások egyetlen alapvető tényezőre, az iszlám szent háború (*gázá* és *dzsihad*) elvére vezethetők vissza; ez lett volna az a „motive force”, amely a nagy hódításokat kiváltotta. Mindjárt az elején le kell szögezmem: számomra a *dzsihad* vagy a *gázá* elve csak egy a birodalomban ható ideológiák közül, amelynek több más, talán még lényegesebb funkciója is volt. Ezért az alábbiakban a *dzsihad*on kívül két másik eszmerendszert is tárgyalni fogok: 1. az „aranyalma” (*kizil elma*) legendakört, 2. a Magyarországgal kapcsolatos oszmán elképzeléseket. Az utóbbiak áttekintésével azt szeretném érzékeltetni, hogy az Oszmán-dinasztia nemcsak átfogó iszlám eszmerendszerekkel dolgozott hódításai megalapozására, hanem egy-egy célba vett országra egészen konkrét ideológiai programokat is képes volt megalkotni.

1. Az iszlám szent háború

Az Oszmán-dinasztia egyértelműen nomád hatalomként lépett be a történelembe, de hogy kialakuló állama muszlim lesz, egy percig sem lehetett kérdéses. Természetes tehát, hogy az uralkodók és a harcosaik tetteit már a kezdeti időkben szívesen ábrázolták muszlim fogalmakkal; így lett a rablóportyák résztvevőjéből, az *akindzsiből gázi*, azaz hitharcos, vezéreikből, a *bégek*ből *gázi szultán*, a dinasztia hatalma alá tartozó területből (*il*) az iszlám földje (*darüliszlám*). Ahogy nőtt a birodalom, úgy nőttek, változtak a dinasztia hatalmi igényei is. Már I. Murád „az arabok és nem arabok királyainak ura”²ként lép előnk egyik feliratában (1385), I. Mehmed pedig „kalifának” nevezi magát 1419/20-ban. Noha az utóbbi címet számosan használták ebben az időben, annyi világos: az oszmán uralkodók igen korán igényt formáltak az egész iszlám világ irányítására. Ez az álom Szelim egyiptomi hadjáratával vált valóra; 1517 után a Mekktát és Medinát birtokló dinasztia kétségkívül az iszlám vezető hatalma lett. Az oszmán uralkodó elit (főleg a katonai szárny) nem alap nélkül hirdette, hogy a szultánátus az iszlám kormányzati funkcióját látja el, a szultán az egész iszlám sorsáért felelős, s mint Allah földi helytartójának fő kötelessége az igazságos uralkodás és a hit terjesztése. Ibrahim pasa 1529-ben e szavakkal utasította vissza a dél-magyarországi területeket visszakérő magyar követet: azokon a részekén „gyökeret vert a török vallás. Már sok templomot építettek, ezeket az ő uruk sohasem adná a mi kezünkbe [ti. a magyarokéba]; mert ő [a szultán] a hit vé-

delmezője és Mekka ura, ahol az ő hitük székhelye és főhatalma található ... és ezáltal ő maga a próféta helytartója és a hit delmezője.” Még II. Mehmed idején jelent meg az a gondolat, hogy a szultán Allah által „megerősített” (*müejjed*) uralkodó, aki a muszlimok és a hitharcosok feje, serege pedig „Allah serege” (*dzsund Allah*).

Nem lehet nem észrevenni azonban, hogy az iszlám érdekeire, a keresztények elleni hitharcra történő hivatkozások igen ritka kivételektől – mint az idézett Ibrahim-féle nyilatkozat – eltekintve olyan művekben vagy dokumentumokban bukkannak fel, amelyek nem keresztényekhez, hanem muszlim közönséghez vagy uralkodókhoz szóltak. (Mint látni fogjuk, a keresztényekkel szemben használt érvek egészen más síkon mozogtak.) Amikor a szultánok parancsot adtak seregeik mozgósítására, a *dzsihad* vagy a *gázá* kötelezettségét a 16. század vége előtt nem hangsúlyozták, annál inkább a zsákmány és az előrelépés lehetőségét. Minden jel arra mutat, hogy a szent háború elve nem a hitharcos lelkesedés táplálását, hanem a dinasztia politikájának és hatalmi igényeinek megalapozását szolgálta a többi muszlim fejedelemmel szemben. A legkorábbi dokumentum, amelyben ez a törekvés tisztán megjelenik, Ahmedinek a 14. század végén írt oszmán története. Ennek gondolati konstrukciója (amely a későbbi oszmán történetírás szemléletét is meghatározta) a következőképpen fest: az Oszmán-dinasztia azért éri el győzelmeit, mert a hitért harcol, s mint a hit bajnoka joggal tarthat igényt nemcsak a keresztények feletti uralomra, hanem az iszlám világ vezetésére is. E szerepéből következően joggal lép fel azok ellen, akik küldetése teljesítésében akadályozzák.

Mint az utóbbi gondolat világosan elárulja, a *gázá* vagy a *dzsihad* elvére a szultánoknak nem elsősorban a hitetlenek, hanem a muszlimok ellen viselt háborúk megokolásához volt szükségük. Hogy mennyire erről volt szó, azt ékesen bizonyítja I. Mehmed egyik levele, amelyet Timur fiának, Sahruhnak írt, miután a neheztelését fejezte ki a testvérei (ti. Mehmedei) ellen viselt háborúk miatt. A szultán azzal vádolja az anatóliai fejedelmeket, sőt magát Timurt is, hogy miattuk bátorkodtak fel a keresztények és ragadták el Szalonikit és más várakat „az iszlám markából”. Felrója, hogy a muszlim uralkodók az egyiptomi szultánnal szöveterkeztek és „elhagyták a *gázá* ügyét”, a „rumi hőseket” pedig „zavarják kötelességük teljesítésében”. Aligha véletlen, hogy éppen a keresztényekkel való szöveterkezéssel, az „iszlám” hátbatámadásával indokolta II. Mehmed az Uzun Haszán elleni hadjáratát abban a levélben, amit Timur unokájához, Dzsihan sahhoz intézett.

Összegezve az eddigieket: a szent háború vallási kötelezettsége az oszmán terjeszkedés első századaiban igen csekély ösztönzőerőt képviselt. Annál nagyobb szerepet kapott viszont a hódítás, különösen a muszlim területek megszállásának eszmei igazolásában. A szultánok jól kihasználták azt a geopolitikai helyzetet, hogy birodalmuk az iszlám előretolt bástyája volt, s mindkét irányban, de különösen a muszlim vetélytársak ellen kiválóan aknázták ki a vallásjogban rejlő legitimációs lehetőségeket.

A *dzsihad* ideológiai felhasználása azonban nem merült ki ennyiben. Legalább két szintet kell itt még megemlítenünk, ahol a vallásháború elve összekapcsolódhatott a hódításokkal vagy a hódítás szándékával.

Az egyik szint az oszmán hatalmi elité; ebben a körben a *dzsihad*ot gyakran vetették be érvként a stratégiai vitákban vagy a hatalmi küzdelmekben. Bár az Oszmán Birodalom gyakorlatilag szünet nélkül háborúzott, mindig akadtak olyan csoportok, amelyek túl kevésnek, vagy ellenkezőleg, túl soknak tartották a katonai vállalkozásokat. A háborús pártok a viták hevében szívesen nyúltak a *dzsihad* „fegyveréhez”. A közismerten óvatos II. Bajezidot például azzal próbálták háborúra ösztönözni, hogy levelet

írtak neki a krími kánnal, aki a következő gúnyos kérdést intézte hozzá: „Ha a Korán verseiben vagy a prófétai hagyományban olyan határozott előírásra méltóztatott bukkanni, amely a *gázá* útjának lezárását és a *dzsihad* teljes elhagyását kívánja meg, akkor méltóztassék ezt a helyet velem is tudatni, hogy ennek megfelelően járjak el!” Hasonló érveléssel a 16. század végén is találkozunk. III. Mehmed szultánt például nem kis részben a hitharcra való hivatkozással tudták rávenni az egri hadjáratra a háborús párt tagjai.

A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a *gázá* nemcsak a külpolitikai vitákban, hanem a különféle érdekcsoportok hatalmi harcában is megtette a maga szolgálatát. Ennek illusztrálására említem meg a következő esetet. Szinán pasa, az egyik legnagyobb formátumú oszmán nagyvezír az 1580-as évek végén óriási erőfeszítéseket tett azért, hogy kiüsse a nyeregből a zsidó Dávidot, Murád szultán bizalmasát, aki gyakorta keresztelte politikai terveit. Egy sor beadványban követelte a szultántól, hogy Dávidot végezzék ki, de csak annyit ért el, hogy Rodoszra száműzzék. Szinán ezekben az írásokban végig azzal érvelt, hogy a zsidók nagy befolyása az udvarban az iszlám szégyene. A szultán mindezt azzal teheti jóvá, ha „nagy hitharcra” (*gaza-i ekber*) határozza el magát és parancsot ad Dávid megölésére.

A másik szint ugyancsak a vezető elithez kapcsolódik, de ezúttal nem mint belsőleg tagolt társadalmi csoporthoz, hanem mint a birodalmat irányító *egészhez*. Ebben a minőségében a vezető réteg a 16. század második felétől egyre hangsúlyosabban azonosult a vallásháború gondolatával, szinte egyenes arányban azzal, ahogy a birodalom hódító ereje csökkent, és a lakosság elégedetlensége nőtt. Úgy tűnik, a kezdődő sikertelenségek, az emberutánpótlás nehézségei, a növekvő terhek miatti elégedetlenség arra ösztönözte a vezetést, hogy katonai vállalkozásait saját alattvalói előtt is vallásháborúként tüntesse fel, s hogy a katonák és a lakosság áldozatvállalását, vagy akár azt, hogy eltűnjék jogaik megsértését, a *dzsihadra* hivatkozva kényszerítsék ki. Nagyon tanulságos ebből a szempontból az a szultáni parancs, amelyet 1571 végén küldtek Alaije, Hamid és Teke kádijainak; ez a dokumentum már teljes egészében a vallásháború fogalomkészletével szólítja meg a címzetteket és követel tőlük hozzájárulást. A legjellemzőbb szövegrészt idézem: „... a fenséges Isten magasztos kegyébe helyezve bizalmunkat bizonyossá lett, hogy ezúttal a kora tavasszal a fenséges Allah útján végzendő *gázá* céljából nagyúri flottám kifut a tengerre. Mivel a *gázá* és a *dzsihad* az iszlám egész népére kötelezettséget ró, s kinek-kinek egyéni vallási kötelessége (*farz-i cajn*), hogy személyesen és vagyonával járuljon hozzá [a szent háborúhoz], elrendelem az alábbiakat: a bírósági körzetedből eddig nem követelték evezősök kiállítását; ezúttal azonban a mentességet élvező rájáktól, a vakuf- és a szultáni ház-birtokok népeitől és az uralkodói rendelettel felmentett egyéb rájáktól minden hét ház után egy evezőst (*kürekcsi*) követelj és állíts ki, s küldj el az Antaljában megépített hajókra ...”

2. A kizil elma eszmekör

Az Oszmán Birodalomban ható harcos ideológiák közül talán az terjedt ki a legszélesebb körökre, amely az „aranyalmá”-val kapcsolatos elképzelések köré szerveződött. Ez a legendakör olyan mélyen beleivódott a török folklórba, hogy egyes vidékeken még a közelmúltig élő hagyományként működött. Hogy az Oszmán Birodalom kialakulása idején milyen formákban élt, arról semmit sem tudunk. Az első beszámoló, amely némi felvilágosítással szolgál, Georgievits Bertalantól maradt ránk. Georgievits az 1520–30-as

években török földön raboskodott, s emlékirataiban beszámol egy török próféciáról, melynek lényege az volt, hogy a „padiisah” elfoglalja a hitetlenek országát és elveszi tőlük a *kizil elmát*; uralmának azonban egy idő után vége szakad, s a keresztények elűzik a „törököt”. 1545 óta tart a vita (akkor jelent meg Georgievits munkája), hogy mi az értelme ennek a jövődölésnek, mit jelent a *kizil elma*, honnan származik és milyen átalakulásokon ment keresztül az idők folyamán. A legújabb kutatások rámutattak, hogy a *kizil elma* ugyanarra az ősképre megy vissza, amire Salamon király gyűrűjének drágaköve vagy Nagy Sándor világító karbunkulusa; vagyis a világuralom jelvénye és egyben mágikus biztosítéka. Az oszmán-törökök a *kizil elma* gondolatkört a bizánciaktól tanulták, majd a saját szájuk íze szerint átalakították. A *kizil elma* valószínűleg Justinianus császár híres bronzszobrának szimbolikájából született meg, amit maguk a görögök is többféleképpen értelmeztek a város történetének különböző időszakában. A lovon ülő császár egy kereszttel díszített gömböt („birodalmi almát”) tartott a bal kezében, ami a keresztény hitet és az általa bírt világuralmat fejezte ki, míg kelet felé feltartott jobbjára barbárokat volt hivatva megállítani. Amikor a török invázió korában először átmenetileg a kereszt (1317), majd a 15. század első felében az aranyozott gömb kiesett a szobor kezéből, a bizánciak a baljós eseményeket úgy magyarázták, hogy azok a törökök fölényét és városuk majdani bukását jelzik előre. Az „aranyalmában” rejlő kettős ígélet: a világuralom és a város eleste a törökök képzeletét is erősen megragadta, s a szimbólumot lassanként saját törekvéseik jelképévé változtatták. A *kizil elmában* látták megtestesülni azt a gondolatot, hogy egykor elfoglalják Bizáncot, s magukhoz ragadva az aranyalmát, megteremtik a hitetlenek feletti uralmukat.

Bizánc bevétele (1453), majd még jobban a szobor lerombolása (16. század eleje) után ez az eredeti jelentés elhalványodott, s bár a görög folklór behatására egy, a törökök végső vereségét hirdető prófécia kapcsolódott hozzá, *kizil elma* eszméje megváltozva is az oszmán hódító gondolat letéteményese maradt. Most már nem Bizáncra, hanem azokra a nagy távoli keresztény központokra vonatkoztatták, amelyeket meg akartak („meg kellett”) hódítani. Így mindenekelőtt Budára, illetve egész Magyarországra, majd ennek megszerzése után Bécsre és Rómára, általában véve pedig egy olyan legendás helyre, amely a közfelfogás szerint a muszlim-török hódítások utolsó állomása és végső célja. Ez derül ki például a krónikás Pecsevi rövid megjegyzéséből is: „Annak a véleménynek az eredetéről, hogy 'az iszlám népe az aranyalmáig fog hódítani', szolgáljon nemes tudomásul, hogy a nép száján elterjedt: 'az iszlám népe valószínűleg az aranyalmáig fog hódítani'. De e vélemény oka is eredete nem ismeretes.”

Magától értetődik, hogy egy ilyen homályos végcél kiválóan alkalmas a hódító szellem ébrentartására, s aligha véletlen, hogy az oszmán harcos ideológia két fő vonulata, a *dzsiháddal* és a *kizil elmával* kapcsolatos gondolatkör éppen az uralkodó és a janicsárság kapcsolatában találkozott össze. Egyes adatok szerint II. Mehmed kora óta, mások szerint csak jóval későbbtől, az oszmán uralkodók trónra lépését kísérő ceremóniákhoz tartozott, hogy az új szultán a főváros melletti Ebu Ejjub dzsámiban felövezte magát Mohamed próféta vagy valamelyik elődje kardjával, kifejezve ezzel, hogy magára vállalta a vallásért folytatott harc vezetését. A szertartásról visszatérően elhaladt a janicsárok kaszárnyái előtt, ahol a 61. egység parancsnoka egy csésze serbettel kínálta meg; a szultán kiitta, s így szólt (miközben a fegyverhordozója arannyal megtöltve visszaadta az edényt): „Kizil elmában találkozunk!” A padiisah ezzel mintegy ígéretet tett janicsárjainak, hogy hamarosan újabb *kizil elma* elfoglalására vezeti őket.

3. Magyarország az oszmán hódító ideológiában

Magyarországot az oszmánok csak a 16. század elején támadták meg teljes erővel, de az országra vonatkozó igényüket már a 15. század második felében kifejezésre juttatták. Az oszmán népi krónikák híres története szerint 1481-ben Magyarországon halászkok fogták ki a Dunából azt a kardot, amelyet Byzantin, Bizánc építőjének fia ejtett bele menekülése során. Mivel a rajta lévő feliratot senki sem tudta megfejteni, a magyar király odaajándékozta a kardot II. Bajezid szultán követének. Mikor aztán egy szíriul tudó szerzetes megfejtette az írást, és ismertté vált a fegyver története, Bajezid szultán ekképpen vonta le az eset tanulságait: „Hála legyen Istennek, megboldogult atyám Iszlámból városát hódította meg, hozzám pedig Seddád kardja érkezett Ungurusz tartományából. Így hát remélhető, hogy e kard révén a magasságos Allahtól [Magyarország az én] osztályrészem lesz, vagy fiaim foglalják el Ungurusz tartományát.”

A magyar végvárrendszer legfőbb erősségének, Belgrádnak az elfoglalásával 1521-ben nagy léptékben megindult Magyarország török megszállása, s Szülejmán öt nagy hadjáratral birodalmához kapcsolta Magyarország középső részét. A katonai lépések mögött nem maradt el az ideológiai „terjeszkedés” sem, sőt jócskán túllépett azokon a határokon, ameddig a katonai hódítás elért. Az ideológia fenntartotta, és többször és többféle módon hangoztatta – főleg 1526 után – a Magyarország *egészére* vonatkozó igényt. Tette ezt részben szimbolikusan, főként a „hivatalos” szemléletű történetírás révén, másrészt egy olyan gyakorlatias érvrendszer segítségével, amit az oszmán vezetés elsősorban a külpolitikai kapcsolatokban alkalmazott előszeretettel hódításai alátámasztására.

Az első leginkább a magyar királyi koronához kapcsolódó elképzelésekben jut kifejezésre. Az 1529. évi bécsi hadjárat idején vezetett napló szerint Ibrahim nagyvezír úgy mutatta be a birtokukba került koronát a sereg vezéreinek, hogy ez „a korona Nusirván idejéből maradt fenn”. E furcsa állítás értelmét és ideológiai háttérét későbbi történetírók közlései világítják meg. Kjátib Mehmed – 1543. évi magyarországi tartózkodásának tapasztalatai alapján – már úgy tudja, hogy a fejedelmi ékszer magáé Anusirváné volt, Pecsevi pedig eggyel még tovább megy: szerinte a magyarok azt állítják, hogy a korona Nagy Sándortól ered, s Anusirvánon keresztül szállt a magyar királyokra. Az 1660-as években Evlija Cselebi ugyanígy tudja, s a koronát következetesen „iszkenderi” koronának hívja. Világos tehát a célzat: ha a magyar korona Nagy Sándortól vagy a perzsáktól származik, akkor a magyar uralkodói jelvény és az általa kifejezett hatalom az oszmán szultánt illeti meg, hiszen török felfogás szerint Nagy Sándor hatalmának örököse a padisah. Nem véletlen, hogy Ibrahim pasa éppen azelőtt tette a fenti kijelentést, hogy – a napló szavai szerint – „venediki bég fia [ti. L. Gritti], Perin Petri [ti. Perényi Péter] és az érsek nevű bég Budára küldettek a királyt megkoronázni”; ezzel adta tudtul, hogy immár a korona révén is a szultántól ered Szapolyai János uralkodói méltósága.

A Nagy Sándor-i hagyományból levezetett jogigény legtisztábban Mahmud terdzsümán „Tarih-i Ungurusz” c. történeti munkájában fogalmazódik meg (16. század második fele). Noha ebben már nem a Magyarország, hanem a Bécs fölötti oszmán uralom igazolására történik kísérlet, az elvi alapot ugyanúgy az iszkenderi jogfolytonosság nyújtotta. Nagy Sándor legendás nyugati hadjáratái, Bécs és Buda egykori birtoklása megfelelő jogalapot kínál ahhoz, hogy Szülejmán is a saját kezében egyesítse ezeket a területeket. A szerzőt még a tények sem zavarják nagy igyekezetében, s a vágyálomról, Bécs elfoglalásáról mint megtörtént eseményről beszél.

Az oszmán hódító ideológia másik, gyakorlatiasabb érvrendszere egyszerűen „a szablya jogára”, „a hadijogra”, vagyis a puszta erőfölényre hivatkozva hirdette az egész Magyarország feletti török uralom jogosságát. Korabeli megfogalmazásai közül talán azok a legkorábbiak, amelyeket Laski, Szapolyai János portai követének egykorú tárgyalási naplójában olvashatunk (1527 vége – 1528 eleje). Az oszmán vezetők többször is kifejtették ezzel kapcsolatos gondolataikat a követnek, Musztafa pasa másodvezír például ekképpen: „Mondd csak nekem, hogyan merészelt a te urad Budára belépni arra a helyre, amelyet a mi császáruk lovának patái tapostak? Belépni a mi urunk visszatérése céljából üresen hagyott királyi palotába? [Mindez célzás arra, hogy az 1526-ban elfoglalt, majd elhagyott Budát János király vette birtokba.] A mi törvényünk ez: ahol a mi urunk feje megpihen, ahová egyszer a lova bedugja a fejét, az már örökös jogcímen a mi urunkat illeti meg.” Musztafa egy későbbi beszélgetésen – Ibrahim nagyvezírhez hasonlóan – a magyar király (II. Lajos) megöléséből fakadó hadijogot emlegette föl Laskinak, s nem járt el másként a szultán sem, aki a magyar király legyőzését szintén a végleges és a teljes oszmán fennhatóság jogcímének tekintette: „Hálás szívvel fogadom a te királyod [ti. Szapolyai János] jóindulatát; az ő országa egészen eddig is az enyém volt, nem az övé, mintegy a háború és a szablya jogán meghódítva ...”.

Hasonló érvekkel operáltak az oszmán főemberek akkor is, amikor a többi érdekelt ország vezetőit, a Habsburgokat vagy a lengyel királyt igyekeztek meggyőzni magyarországi igényeik megalapozottságáról. Így tett például Ibrahim nagyvezír I. Ferdinándnak írott levelében (1530 decemberében), amelyben a Musztafa pasától idézett gondolat tűnik fel kissé eltérő megfogalmazásban: „Mert az uralkodók szokásai és törvényei között régtől fogva megszokott és ismert dolog, hogy ha egy országot valamely padisah lovának lába megtisztel és szerencsétlet, az az ország az övé”. Erre az elvre, továbbá a kard általi hódítás tényére hivatkozva az oszmán vezetés azt a határozott álláspontot képviselte (mégpedig nemcsak 1541, Buda megszállása előtt, hanem a korábbi időkre visszautalva jóval később is), hogy Magyarország 1526 után Szülejmán „karddal meghódított saját országa lett”. Ezen a jogi helyzeten mit sem változtatott, hogy a szultán egy idő után „Ungurusz királyságát Szapolyai Jánosnak adományozta”. Ilyen alapon mind Ibrahim, mind Szülejmán érthetetlennek találta Ferdinánd aspirációit a magyar trónra. Ezt a gondolatot kifejtve Ibrahim – már idézett levelében – az oszmán nagyhatalmi gondolkodás még egy fontos elvét leszögezi. Miközben ismételten kijelenti, hogy az oszmán uralkodó „nem mond le” egy karddal már megszerzett országról, indoklásul az évezredes birodalmi gondolatot hozza fel, melyet az ő uralkodója szerint jóval tisztább eszközökkel valósít meg, mint a hasonló célokat követő spanyol király. Így ír erről: „Mert minden padisah napról napra országa kiterjesztésén fáradozik. ... azon a napon, amikor nekem, a padisah szolgájának parancsba adják, képesek vagyunk kiállítani Arábia és Perzsia és még sok más ország tengernyi hadseregét; mindenkor felszerelve és készen állunk.”

A 16. század közepére az oszmán vezetés előtt is világossá vált, hogy a tervezett hódítások megvalósítása egészében aligha sikerülhet. Az ideológia azonban ennek ellenére sem adta fel a terjeszkedés propagálását. Miután a Habsburgok színre lépése nyomán a magyar–török ellentét Habsburg–török ellentétté szélesedett, s még Magyarország teljes leigázásához is a Habsburgokat kellett volna legyőzni, az ideológia középpontjába Bécs került. Rendkívül érdekes, hogy a város meghódításának vágya még a népi mondákat is áthatja. A várossal kapcsolatos, jobbára 17. századi legendák szinte egyöntetűen hirdetik azt a gondolatot, hogy a „bécsi király” székhelye jog szerint az iszlámot illeti meg, s mivel világos jelek utalnak rá, nem kétséges, hogy Bécs elfoglalása be is fog következni.

Jól érzékelhető az oszmán ideológia megalkuvás nélküli következetessége egy 17. század második feléből származó történetben is, amely „A bécsi király története és Szülejmán szultán hán gázi hódítása” címet viseli. Ebből az derül ki, hogy az oszmán gondolkodás a „bécsi királyt” és a szövetséges német fejedelmeket tekintette fő ellenségének, de érdekes módon még azokat a magyar csoportokat is a legyőzendő ellenfelek táborába sorolta, amelyekkel a valóságban együttműködött a politikai vezetés. Ez a kis elbeszélés, amely a janicsárok között keletkezett és volt népszerű, arra hívja fel a figyelmet, amire a *kizil elma* hagyomány sorsa is mutat; nevezetesen, hogy a janicsárságnak különlegesen fontos szerepe lehetett a hódítás ideológiáinak kifejlesztésében, megőrzésében és továbbfejlesztésében. Úgy is mondhatnánk: a janicsárság szellemi közege lehetett az a kohó, amely az elit vallásjogi elveit a populáris elképzelésekkel egybeolvasztotta és a társadalom különböző szintjeire szétsugározta.

*

Végezetül az oszmán hódító ideológia *még egy aspektusára térek ki* néhány sor erejéig. Volt egy rövid időszak, durván a 15. és a 16. század közepe között, amikor a dinasztiát komolyan „megkísértette” a világalom eszméje. Ez az ambíció, tudomásom szerint, II. Mehmednél fogható meg első ízben, aki a Konstantinápoly bevétele utáni években kezdett komolyan foglalkozni ilyen tervekkel. Neki tulajdonítják azt a mondást, hogy „a világon egy birodalomnak, egy hitnek és egy uralkodónak kell lennie”. Ibn Kemál szerint Mehmed nap mint nap „a világhódításhoz szükséges intézkedésekről beszélt”. I. Szelimről Lutfi pasa azt állítja, hogy azért kívánta felfejleszteni hadihadát, mert Európa elfoglalását vette tervbe. Szülejmán udvarában – legalábbis uralkodása kezdetén – szintén erősen élt a világhódítás szándéka. Musztafa másodvezír 1528-ban tett, igen szemléletes kijelentését idézem bizonyítékkul: „Hát nem tudod, hogy a mi urunk a legelső az isteni gondviselés után, s amint egyetlen nap vándorol végig az égbolton, ugyanúgy az egész világ császára a mi urunk?”

Bár a hivatalos retorikában ez az igény még a 17. században is megjelenik időnként, a 16. század közepe után a Porta előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy a világalom minden realitását elvesztette. Nyilván ezzel függ össze, hogy a későbbiekben a hódító ideológia más vonulatai kerültek előtérbe, s a világhódításról egyre kevesebb szó esett.

ARAGÓNIAI KONSTANCIA A SPANYOL TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Imre király és aragóniai Konstancia házassága, ennek körülményei meglehetősen ismeretlenek a magyar medievalisztika előtt. A *Magyarország története* 1/2 kötete, amely e kérdésben az eddigi ismereteket összefoglalja, úgy tudja, hogy „Lehet, hogy Imrét [ti. házasságát, A. Á.] II. Alfonz aragón király leányával, Konstanciával pápai közvetítésre még III. Béla szorgalmazta, ha a frigyet *később, 1200 táján kötötték* is meg.” [kiemelés tőlem, A. Á.] Megtudjuk azt is, hogy „Konstanciával együtt aragóniaiak is érkeztek Magyarországra”. A kötet szerint Konstancia kisfiával, Lászlóval 1205 tavaszán hagyta el az országot, majd „1205. május 3-án osztrák földön számkivettként meghalt a négyéves László király”.¹

Konstancia személye élénken foglalkoztatta a Barcelonában élő magyar hispanista, Brachfeld Olivér képzeletét is, aki úgy tervezte, hogy Árpád-házi Jolántáról írt könyve² után Konstancia életrajzát írja meg. Erre nem került sor, de az 1957 októberében Barcelonában kiadott *Magyarország története* című könyvében³ összefoglalta mindazt, amit erről tudott. Kitűnik, Brachfeld valójában nem kutatta Konstancia történetét aragón, katalán forrásokban, ezért ezek az oldalak a magyar történettudomány ismereteit reprodukálják.

Mindenesetre: érdemes a spanyol historiográfia és az eddig publikált spanyol oklevelek áttekintése, mert sok új adatot, s nem kevés fejtörést okozó új problémát is felvetnek a magyar medievalisztika számára.

*

A 14–15. századi aragón–katalán középkori források II. Alfonz (1152–1196) három fiáról és három leányáról tudnak.⁴ Zurita az első, aki rendet tesz és a három fiú mellett négy leányról tesz említést:⁵ Péter (Pedro, Pere), Alfonz és Fernando (Fernán) mellett a negyedik gyermek éppen az első leány, Konstancia, őt Elionor, Sancha (Sança) és Dulce (Dolça) követték.

Az első fiú, Péter születése biztos: 1177.⁶ És az is biztos, hogy II. Alfonz halálakor (1196) már mind a hét gyermek élt. A többi gyermek infáns születése bizonytalan, de a katalán–aragón történetírás Konstancia születését 1189-re teszi,⁷ egyebek mellett II. Frigyes, a második férj életkorához (1192. december 24.–1250. december 12.) kapcsolva: Konstancia öt évvel volt idősebb második férjénél.⁸ Mindenesetere, magam úgy vélem, hogy a bizonytalanság fenntartása e kérdésben azért valamennyire indokolt. Inkább az biztos: 1186 előtt és 1189 után nem születhetett Konstancia. A gyermek infánsokról keveset tudni. Először az atya, II. Alfonz 1194-ben készült végrendeletében említődnek: név szerint a fiúk, s a leányok név nélkül. E dokumentum azonban messzeható kérdést vet fel: a pestisjárvány iszonyatának hatása alatt születő végrendeletben ugyanis II. Alfonz – a hispániai koronák történetében először – úgy dönt, hogy ha fiai meghalának vagy nem lennének fiú utódaik, a leányok – sorrendben – örököljék a grófi és a királyi (aragóniai) koronát.⁹

A spanyol alkotmánytörténet nagy fejezete ez, s mindenesetre egyet bizonyít: Konstancia mint legidősebb hercegnő jelentősége – európai koordináták között is – felértékelődött.

Konstancia neve 1196-ban többször is említődik az aragón–katalán oklevelekben. Először II. Alfonz kiegészítő, új végrendeletében (1196 áprilisában) említi „nagyobbik leányát” és 6000 aranyat hagy reá, a három kisebb hercegnőre pedig 20 000 aranyat.¹⁰ Viszont Sancha királyné, a sijenai (Sixena, Sigena) kolostor ügyei kapcsán 1196 októberében Daracában kelt oklevelében már mint „filiam, meam Constantiam, reginam Ungarie” említi.¹¹ A házassági szerződés eszerint 1196 közepén kerülhetett megkötésre a két korona között.

A házasságba tehát egy gyermek hercegnő lépett, talán 7 évesen, akit királyi atyja által megbízott udvaroncok és trubadúrok kísértek el. 1196 és 1202 között nem is említődik Konstancia neve az aragón oklevelekben – nyilvánvalóan, hiszen ez időben Magyarország tartózkodott.

Zurita, a 16. századi aragón történetíró évkönyveiben a Korona korábbi forrásait, krónikáit és európai forrásokat is hasznosítva igyekezett Aragónia reális történetét rekonstruálni. Ő az, aki – mint említettük – már II. Alfonz négy leányáról ír,¹² s pontosan rekonstruálja e kor fontos részleteit is. Évkönyvében van azonban egy meghökkentő passzus. Zurita leírja, hogy Konstancia királynénak Imre királytól, a magyar évkönyvekből kitetszően, egy fia maradt, akit Lászlónak hívtak, s aki csak néhány hónapot élt; „mindazonáltal Rodrigo érsek megerősíti, hogy e házasságból semmilyen gyermek sem született”,¹³ jegyzi meg. Ez erőteljes és egyértelmű állítás, hiszen Zurita a kortársra, a leghíresebb és leghitelesebb hispán krónikásra, Rodrigo Jiménez de Radára, Toledo érsekére hivatkozik.¹⁴ Rodrigo érsek annál is fontosabb tanú, hiszen 1208–1209-ben, amikor Konstancia és II. Frigyes, Szicília királyának házassága végre sínre került, maga is Rómában tartózkodott. A nagy kortárs krónikás ezt írja: „Konstancia, a király leánya, Magyarország királyával házasodott össze; és mert férje, *gyermek nélkül*, elhalálozott, visszatért Aragóniába...”.¹⁵ [kiemelés tőlem, A. Á.]

Az, hogy a kortárs hispániaiak úgy tudták, Imrének és Konstanciának nem volt gyermeke, meglehetősen meghökkentőnek tűnik. Gondolhatnánk ugyan arra, hogy III. Ince és a Vatikán, aki és amely II. Frigyesel akarván összeházasítani a megözvegyült Konstanciát, igyekszik „elfeledkezni” a meghalt Lászlóról (aki Zurita magyar eredetű ismeretei szerint csupán néhány hónapos volt), hogy a házassági szerződés körül ne támadjon esetleg zavar. Ám van néhány tény, amely erősíteni látszik ezt az állítást – ez pedig mindenekelőtt Konstancia életkora. A gyermekáldást, a csecsemő Lászlót ugyanis egy gyermek királynéval kell elképzelnünk. A *Magyarország története* szerint négyéves királyként halt meg László 1205-ben; ha ez így lenne, a királyné, Konstancia *legfeljebb* 11–12 éves lett volna. Ez tehát nem valószínű!

Gondjaink azonban ezzel csak kezdődnek! Az aragón–vatikáni oklevelekben ugyanis olyan levélváltásra bukkantunk, amelynek értelmezése a magyar történészek komoly feladata lesz.

Az oklevelek arról szólnak, hogy III. Ince pápa és az immár özvegy anyakirályné, Sancha arról váltottak leveleket 1202-ben, hogy Konstanciát – még él (?) a férj, Imre király! – II. Frigyeshez kellene adni feleségül.¹⁶ Ha e levélváltás hiteles – és a spanyol

történészek és levéltárosok szerint az –, csupán a kisebbik kérdés az, hogy e levelek alapján legalábbis nagyon valószínű, hogy sem III. Ince, sem az anya, Sancha királyné nem játszottak volna el e gondolattal *komolyan*, ha ez időben Konstanciának már gyermeke lett volna. S mert ilyen levélváltásra 1204 közepén ismét sor került, vélhetően még ekkor sincs tudomásuk Konstancia gyermekéről. A komolyabb kérdés inkább az: mi történhetett 1202 körül a magyar királyi udvarban, hogy e levélváltásra sor került, és ennek az új házasságnak a gondolata egyáltalán megszületett 1202 közepén?

S mi az oka annak, hogy 1204 augusztusában a pápa II. Péter aragón királynak, Konstancia bátyjának Lateránból írt levelében ismét megemlíti, hogy Rómában Frigyes képviselőivel tárgyalni fog a Konstanciával történő házasságról – ugyancsak még Imre király életében¹⁷ (a magyar historiográfia szerint 1204-ben halt meg Imre). És tudjuk: II. Péter aragón király 1204-es római útjának – saját megkoronázásán túl – ez volt másik fő célja.¹⁸ Fontosnak tartjuk azt is megjegyezni, hogy Zurita korábban idézett, meglepő információja azt illetően, hogy a Frigyessel házasságra készülő Konstanciának nem volt Imre királytól gyermeke – ugyancsak az 1204-es év eseményeinél található. Zurita, forrásai alapján, tehát a házasság aktív előkészítését erre az évre teszi.¹⁹

Az ellentmondás, mely az adatokban rejlik, feloldható lenne, ha azt feltételeznénk, hogy 1202-ben, amikor a Pápa és Sancha közötti levelezésben az új házasság terve felmerül, Imre király már nem él. S meg kell jegyezni, hogy a késői, a 16–17. századi spanyol források így is tudják: eszerint Imre 1200-ban vagy 1201-ben halt meg.²⁰ Mindenesetre, a vatikáni–aragón okmánytár III. Incére vonatkozó iratanyaga, amit Demetrio Mansiulla bocsátott közre, az 1202–1204-es magyar, illetve magyar–vatikáni ügyek újragondolására kényszerít, további kutatásokat és a két történetírás forrásainak szembesítését is igényelve.

*

II. Frigyes, Szicília királya és Konstancia házassági szerződése 1208 augusztusában kötött: a király tizennégy, a királyné tizenkilenc éves.²¹ Egyébként ebben az évben tűnik fel gyakran Konstancia neve ismét az aragón–katalán oklevelekben; hol bátyja, II. Péter, hol anyja, Sancha királyné által kiadott okleveleken a tanúk aláírásai között: „*donna C. illustris regina Sicilie*”.²² S olykor mellette egy hölgy neve is felbukkan: Kataliné, aki-ben magyar udvarhölgyet gyaníthatunk.²³ Az ifjú özvegy magyar királyné tehát bátyja udvarában állandóan úton volt, illetve anyjával Sijena kolostorában élt.

A sijenai kolostor történetét megíró Mariano de Pano viszont korábbi adatokat is talált. Azt írja: Konstancia már 1205. május, június, július hónapokban Sijena kolostorában tartózkodott Sancha királyné és a szépséges Mária de Montpellier, II. Péter feleségének a társaságában. Pano adatai ugyancsak meggondolkodtatóak. Eszerint egy II. Péter által 1207 októberében kiadott oklevélben való első feltűnése a sijenai kolostorban élhetett Konstancia – vélhetőleg előző, viszontagságos és zaklatott éveit pihente ki az alig felnőtt özvegy magyar királyné.²⁴ Mindenesetre, amikor 1208 novemberében Konstancia édesanyja, Sancha királyné meghalt, a királyi leány már nincs a ravatalánál: úton van immár Szicília felé királyi testvére, II. Péter és másik bátyja, Alfonz társaságában.²⁵ Neve azonban még fel-felbukkan a sijenai kolostor archívumában őrzött oklevelekben: 1208 októberében például Péter király adománylevelében, hasonlóképpen 1212 áprilisában, amikor Sijenába írt négy levele említődik.²⁶

A még fiatal királynő, Konstancia 1222-ben halt meg Catániában, földi maradványait a palermói székesegyházban található szép, domborműves márvány szarkofág őrzi.²⁷

Az olvasót és a kutatót az elmondottakon túl egyaránt az foglalkoztathatja: a politikának miféle ördögi mechanizmusa az, mely a gyermek királynő személyével az európai magas diplomácia sakkjátékában ilyen hidegvérrel – vélhetőleg annak tudta nélkül – nemes „gyalogként” számolt. Milyen ez időben az európai politikai erőter, illetve hogyan változott ez Konstancia rövid élete alatt? Vajay Szabolcs itthon nem ismert tanulmányában, amikor II. Alfonz, az aragón–katalán királyi atya családfáját kikutatta, arra a következtetésre jutott, hogy Alfonzt (össz) „európai gondolkodás” jellemzi, családja, elődei tudatos építkezésének eredményeként, egész Európát behálózta. A latin mellett vérében enyhe germán, többféle mediterrán, normann, longobárd, olasz komponenssel; feleségében, Sanchában viszont erős és tiszta az „ibér” jelleg, német, szláv és altáji elemmel vegyítve. Konstancia Imrével kötött házassága pedig új, magyar elemmel gazdagította a családot, mondja Vajay az aragón történészek VII. kongresszusán tartott előadásában.²⁸

Úgy vélem azonban, hogy ezek csupán az általános paraméterei a feltörekvő katalán–aragón uralkodóháznak, és tudatos családi építkezést Alfonznál természetesen feltételezhetünk is.²⁹ Keresnünk kell azonban a konkrétabb, közvetlen motívumokat is, amikor arra keresünk választ: II. Alfonz miért éppen Magyarországon keresett férjet nagyobbik leányának. A választ minden bizonnyal a katalán–aragón hatalmi ambíciók felől kell–lehet megközelíteni. Abban a spanyol historiográfia egyetért, hogy II. Alfonz és fia, II. Péter (Pedro II.) között egy politikai-orientációs váltásnak lehettünk tanúi. II. Alfonz, mint elődei, elsősorban egy „szárazföldi” birodalom építését ambicionálta. Ferran Soldevila egy „occitán” nagyállam ambícióját mutatja be Alfonznál. Alfonz egy Pireneusokon „túli” – tehát a mediterrán térséget az Atlanti-óceánnal összekötő „imperio pirenaicomediterráneo” ambícióját mutatja.³⁰ Ez a politika szükségképpen a tenger nélküli Aragónia szerepét tette centrikussá, s nem volt sikertelen. Ehhez természetesen gyermekeinek házasságait is felhasználta. Konstancia, a legidősebb leány kiházásítása a III. Béla alatt tekintélyt kivívott Magyar Királysággal való (stratégiai) jó kapcsolat és támogatás kalkulációját jelenthette.³¹

II. Péter alatt viszont a felemelkedő katalán–aragón állam orientációváltásának vagyunk tanúi: a Korona figyelme, elsősorban a katalán kereskedők hatására, Itália, Észak-Afrika és általában a tenger és a mediterrán kereskedelem felé fordult. Ez az irányváltás nem volt független a német–római császárság és általában Németország itáliai expanziójától és a pápaság, különösen a dinamikus és fiatal új pápa, III. Ince ambícióitól és érdekeitől. Ahogy Konstancia és Imre házassága pápai biztatásra jött létre, a kulisszák mögött a III. Ince és Sancha konspirációja hasonlóképpen a pápa kezdeményezéséből és aktív érdekelttségéből mutatja. A Konstancia és Frigyes közötti lehetséges házasságnak azonban (az előzetes titkos tárgyalásoknak) volt egy meglepően pikáns–morbid aspektusa: amennyiben a házassági szerződés után – de a házasság előtt – Frigyes meghalna (emlékezzünk: a gyermek szicíliai király fogságban van), Szicília koronája az aragóniai házra szállna.³²

Konstancia tehát, mint európai kortárs királylánytársai, a dinasztikus hatalmi küzdelmek eszköze, s az legfeljebb kultúrtörténeti adalék, hogy Szicíliaba ő és kísérete vitte el a kifinomult aragón költészet és udvari ízlést,³³ s ebben a pestisjárványoktól és éhség-ciklustól, valamint az albigensek és valdensek keltette nyugtalanságtól szenvedő Mediterráneumban a szépséget – és ahogy Soldevila írja –, a katalán asszonyok „nőiességét” (feminidad) és érzékenységét vitte Szicíliaba,³⁴ ahogy 14 évvel korábban talán valamit elhozott ebből udvaroncai révén az első férj, Imre udvarába is.

Jegyzetek

- 1 Magyarország története. Budapest, 1984. 1269–1272. E fejezeteket *Kristó Gyula* írta.
- 2 *Brachfeld F. Olivér*: Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja. Szeged, 1993 (Fordította Csikós Margit, Előszót és a jegyzeteket készítette Anderle Ádám). A JATE Hispanisztika Tanszékének kiadása. A kötet spanyolul 1942-ben jelent meg Barcelonában. Második kiadása 1951-ben, katalán nyelvű változata 1991-ben jelent meg.
- 3 *F. Oliver Brachfeld*: Historia de Hungría. Barcelona, 1957. 83–90.
- 4 Crónica de San Juan de la Pena. (ed.) *Antonio Ubieta Arteta*. Valencia, 1961. 131.; *Jaime Domenech*: Crónica. (ed.) *Pedro López Elum*. Valencia, 1975. 79.; *Bernat Desclot*: Crónica. I–V. vols. Barcelona, 1949. II. kötet, 6. oldalon ír II. Alfonz három fiáról és három leányáról; Dulce-t (Dolça) nem említi, hasonlóképpen, mint az előbb említett krónikák. II. Alfonz életére lásd *J. Caruana*: Itinerario de Alfonso II de Aragón. In: Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón, VII. k. Zaragoza, 1962. 73–298. Egyébként ebben az igen részletes életrajzban semmilyen utalás nincs a gyermekekről; a fennmaradt oklevelek alapján készült *itinerario* konkrét ügyekben készült döntések oklevéllenymatai alapján született. II. Alfonz genealógiáját Vajay Szabolcs készítette el. *Szabolcs de Vajay*: La síntesis europea en el abo-lengo y la política matrimonial de Alfonso el Casto. In: VII. Congreso de la Historia de la Corona de Aragón. Barcelona, 1962. 269–299. Vajay megemlíti ugyan Konstancia és Imre házasságát, de nem foglalkozik a kérdéssel. Lásd még *Jordi Ventura*: Alfons „El Cast”. El primer comte-rei. Barcelona, 1962; *José M. Lacarra y de Miguel*: Alfonso II. El Casto. In: VII. Congreso ... 95–129.
- 5 *Geronimo Zurita*: Anales de la Corona de Aragón. Libro II. Valencia, 1967. 130–131.
- 6 *Percy E. Schramm-Joan F. Cabestany-Enric Bagué*: Els primers comtes-reis. Ramón Berenguer IV., Alfons el Cast, Pere el Catolic. Barcelona, 1960. 104.
- 7 II. Alfonz 1194-es végrendelete alapján feltehető, hogy Péter és Alfonz infánsok között négy év a korkülönbség; s a harmadik fiú, Ferdinand (Ferran) születését 1184-re teszik. A leányok születése bizonytalan, Konstanciáét leszámítva, őróla a nagy katalán enciklopédia úgy adja meg az évszámokat: „Constancia d Aragó (?1189–1223, Catánia)”. Lásd: Gran Enciclopèdia Catalana Vol. 5. Barcelona, 1973. 525. A nagy spanyol történeti szótár 1223-ra teszi Konstancia halálát, születési időpontjára azonban nem ad évszámot. Lásd: Diccionario de Historia de España I. k. Madrid, 1979, 948. Lásd még II. Alfonz gyermekeire *Jordi Ventura*: Alfonz „El Cast”. 267.; *Victor Balaguer*: Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón II. k. Barcelona, 1861. 65–68.; *Antoni Rovira i Virgili*: Historia de Catalunya. Bilbao, 1977. IV. k., 416., 440., 449.; *P. E. Schramm* i. m. 103. (Schramm közli, Pedro Tarragónában született 1177-ben.)
- 8 A francia *MOURRE*: Dictionnaire encyclopédique d'Histoire III. k. Paris, 1978. Bordas, 1939. ad II. Frigyes életéről gazdag adatsort. Részletesen ír erről *Joaguín Miret y Sans*: Itinerario del Rey Pedro I. de Cataluña, II en Aragón. In: Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona III. k. Barcelona, 1905–1906. 446–447. oldalon, aki azt mondja: Frigyes 14, a feleség, Konstancia „legalább” 19 éves.
- 9 A végrendelet szövegét közli: Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia. IV. k., Barcelona, 1849, 407–411. Megjelent Alfonz végrendeletének szövege a Documentos ineditos del Archivo de la Corona de Aragón. IV. kötetében, Barcelona, 1846. 393–411. A végrendelet jogtörténeti jelentőségéről lásd *Alfonso García Gallo*: El Derecho de la sucesión del trono en la Corona de Aragón. Madrid, 1966. 70–73. (a női öröklés kezdete kapcsán). A szerző is közli a végrendelet teljes szövegét (Apéndice 7). A pestisjárvány hatását a végrendelet megszületésében *V. Balaguer*: Historia de Cataluña, III. k. Madrid, 1886. 73. oldalon tárgyalja.
- 10 *Agustín Ubieta Arteta*: Documentos de Sigüenza. 4. Valencia, 1972. 55–56. 22 sz. oklevél.
- 11 Uo. 58. (25. sz. oklevél) Meg kell jegyezni, hogy az aláírás évszáma „in mense octobris, era Ma .CCa. XXXa IVa”, azaz az ekkor még élő hispán időszámítás „Era de España” szerint kelt, amely 38 évvel több, mint az „anno Domini”. E kor okleveleiben egyébként gyakran keveredik a két időszámítás, illetve ugyanazon a dokumentumon mindkét számítást megadják.
- 12 *Zurita*: i. m., Libro II., 130.
- 13 Uo. 140.: „Trátabas en la misma sazón por medio del Papa matrimonio entre Federico, rey de Sicilia y Doña Constanza, hermana del rey [ti. II. Péter], reina de Hungría, por la muerte de Emerico, su marido, del cual, según en los anales de Hungría parece, quedó en hijo, que se llamó Ladislao, que vivió pocos meses, puesto que el arzobispo don Rodrigo afirma que de aquel matrimonio no hubo hijos ninguno.”

- 14 Életére lásd *J. Gorrosterrazu*: Don Rodrigo Ximénez de Rada, gran estadista, escritor y prelado. Pamplona, 1925.; *M. Ballesteros Gaibrois*: Don Rodrigo Jiménez de Rada. Madrid, 1935. Korszerű, tudományos értékelést *Juan Fernández Valverde* ad, aki Rodrigo Jiménez de Rada műveit lefordította spanyolra és kiadta. Lásd: *Rodrigo Jiménez de Rada*: Historia de los hechos de España. Madrid, 1989. Latin nyelvű krónikájának eredeti címe De rebus Hispaniae; de Historia Gothica, illetve Crónica de Toledo néven is ismert. Hosszú élete során a navarrai pap (1170/80–1247) tanult Bolognában és Párizsban, a 13. század első éveiben tért vissza a félszigetre. 1208-ban már Toledo érseke. 1208–9-ben Rómában van, hogy támogatást szerezzen a mórok elleni reconquistához; a Los Navas de Tolosa-i győzelemnek (1212) nemcsak egyik fő előkészítője és szervezője, de részese is a csatának. Azon kevesek közé tartozik, akik a szétért Hispániát egységben szemlélik, s kortársként minden félszigeti eseményt igyekeznek pontosan megörökíteni.
- 15 „Constanza, hija del rey, casó con el rey de Hungría, y al morir *su marido sin hijos* [kiemelés tőlem, A. Á.], regresó a Aragón...” *Jiménez de Rada*: i. m. 224. A latin eredeti szerint, amikor az érsek Sancha gyermekeiről ír (egyébként ő is három fiúról és három leányról tud: „tres filiaias, Constanciam, Alienor, Sanciam” nevét említi), jegyzi meg: „Constancia filia regis regi Ungarie fuit nupta, et uiro mortuo sine prole in Aragoniam est reuersa, quam rex Petrus frater eius dedit in uxorem regi Sicilie Frederico qui fuit postea imperator”. *Roderici Ximeni de Rada*: Opera Omnia. Pars I. Turnholt, 1984. 181.
- 16 *Demetrio Mansilla*: La documentación pontificia hasta Inocencio III. (965–1216). Roma 1955.; Monumenta Hispaniae Vaticana. Sección: registros, vol. 1. A pápai levél 1202. június 5-én Lateránban kelt, melyben III. Ince Jakab nevű rokonát és marsallját tájékoztatja az aragón uralkodóktól Konstancia és Frigyes házassága ügyében kapott válaszáról, és instrukciókat ad neki ebben az ügyben. *Mansilla*: i. m. 282–283. Mariano de Pano a sigenai kolostor levéltárában találta e témában 1202-ből két bullát III. Incétől: az egyik 1202. július 5-én, a második 1202. november 1-jén kelt. Az első levelet spanyol fordításban közli *Pano*: „Desde el palacio de Latrán se dirige a los Arzobispos, Obispos, nobles, varones, Condes y familiares, – haciéndoles saber como ha recibido Cartas del rey de Aragón y de su ilustre madre la reina Doña Sancha, en las cuales prometen estar dispuestos para el casamiento de Doña Constanza con Federico de Sicilia.” Az okmányban szó van arról, hogy küldenek kétszáz lovatog Frigyes védelmére, s hogy Sancha Itáliába utazik 400–500 lovaggal, hogy ezt az ügyet elrendezze. *Bonifacio Palacios Martín* a *Mansilla* és a *Pano* által közölt okleveleket felhasználva írja: „Las negociaciones debieron comenzar muy pronto, *antes de 1202* [kiemelés tőlem, A. Á.], según se desprende de una carta del pontifice a su mariscal Jacobo... en la que le da instrucciones para aclarar ese asunto.” I. m. 39. Vö. még *Mansilla*: i. m. 282–287.
- 17 *Mansilla*: i. m. 339. Miközben 1204 áprilisában II. Péter Toulouse grófjával és öccsével, Alfonzzal politikai szövetségre lép, kölcsönös segítségnyújtást ígérve „mindenki ellen” – kivéve Kasztília és Magyarország királyait, tehát sógoraikat. Vö. *J. Miret y Sans*: i. m. 275. Arra az oklevélre utalhat, amit látott *Papp Gáborné*: Spanyolországi tapasztalatok. – Levéltári Szemle, 1976. 1. sz., 52.
- 18 *Schramm*: i. m. 115–118.; *B. Palacios Martín*: i. m. 39–40.
- 19 *Zurita*: i. m. 140.
- 20 *Casimiro Freschot* szerint Imre „keveset élt a trónon, miután 1200-ban meghalt”: Ristretto dell’historia d’Ungheria. Bologna, 1686. 33. Másik két szerző 1201-re teszi Imre halálát: Vö. *Simpliciano Bizozzeri*: Unghria restaurada de Martín Gelabert. Barcelona, 1687. 9.; és *Francisco de Montalbo*: Historia de las guerras de Unghria (Imp. Pedro Copula), Palermo, 1693. 7. Mindhárom könyv Barcelonában a Biblioteca de Catalunya-ban található.
- 21 1207 januárjától e tárgyban megelégnült az eszmecsere III. Ince és II. Péter király között. Lásd *Mansilla*: i. m. 381–382., 395., 398., 403. Frigyes egyébként 1207-ig fogságban volt: az erős Aragóniai Korona segítsége kiszabadításához kellett, s ezért valósult meg a régóta tervezett házasság csak 1208-ban. *B. Palacios Martín*: i. m. 39–40., 63.
- 22 *J. Miret y Sans*: i. m. 447–449.; *A. Ubieta Arteta*: Documentos de Sigena. 86–88.; *Mariano de Pano*: i. m. 103–104.
- 23 *J. Miret y Sans*: i. m. 448–449.; *Mariano de Pano*: i. m. 103. Lásd még *María África Ibarra Oroz*: Neuvas aportaciones para el Itinerario de Pedro El Católico. In: VII. Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Barcelona, 1962. 77.
- 24 Erről és a kolostorban folyó életről *Mariano de Pano* könyvében találhatunk szép fejezeteket, különösen a „A három királynő Sijenában” c. fejezet. i. m. 87–90.
- 25 Kíséretében lévő öccse, Alfonz pestisjárvány áldozata lett Palermóban 1209 augusztusában vagy szeptemberében. *Rovira i Virgili*: i. m. 449.
- 26 *Ubieta*: i. m. 99–100., 129–130.

- 27 *Ferran Soldevila*: Historia de España. I. kötet. Barcelona, 1952. 347 (fényképpel).
- 28 *Vajay*: i. m. 270–272. Érdemes itt megjegyezni, hogy *kasztíliai Sancha* anyja a lengyel *Rica* hercegnő, akit VII. Alfonz Kasztília királya választott feleségéül. Lásd: Diccionario. III. kötet.
- 29 II. Alfonz azonban még erősen figyel az „occitán”, közeli szomszédságra. Eleonora, második leánya ezért lett 1200-ban Tolosa (Toulouse) VII. Ramón grófjának, Raimundónak a felesége, Sancha, a harmadik leány pedig 1211-ben eme Raimundo fiának hitvese. *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. kötet, 125.; *Zurita*: i. m. 130–131. A Konstancia hűgának házasságára vonatkozó adatok (Eleonóra: 1200, Sancha: 1211) azonban arra is utalhatnak, hogy főleg Sancha és a legfiatalabb leány, Dulce közötti életkorbeli különbségek igen nagyok. Ezek közvetve megerősíthetik a katalán-aragón történetírás feltevését abban, hogy Konstancia 1189-ben születhetett.
- 30 *Ferran Soldevila*: Historia de España. I. kötet, Barcelona, 1952. 240–244. 9.
- 31 *J. Lee Shneideman*: The Rise of the Aragonese-Catalan Empire. 1200–1350. New York, 1970. I. kötet, VII–VIII., II. kötet, 281–303., 310–321.
- 32 *Odilo Engels*: El Rey Jaime de Aragón, y la política internacional del siglo XIII. In: X Congreso... 1231. Engels Zurita alapján említi ezt a záradékot II. Péter és a Pápa egyezségéből. *Zurita*: i. m. 105–107. Barcelona, 1963. 2. ed. I. kötet, 227.; *Palacios Martín* szerint a pápa Konstanciával Frigyes hűségét akarja biztosítani a maga számára. i. m. 39.
- 33 *Martí de Riquer*: La Poesía d'Alfons, dit el Cast. In: VII. Congreso... 123–140.
- 34 *Soldevila*: Historia de España. 244–250.

A HUGENOTTÁK A NANTES-I EDIKTUM VISSZAVONÁSÁTÓL A TOLERANCIARENDELETIG (1685–1787)

Voltaire fellépése egy sor protestáns mellett és mindenekelőtt a súlyosan meggyötört Calas család érdekében vezetett kampánya Franciaországban és Európában maradandó hatást gyakorolt. Amikor hamvait 1791 júliusában a párizsi Pantheonba vitték, elsősorban a Calas család védőjét tisztelték benne. Voltaire elkötelezettségének ez a dicsfénye ahhoz a minden alapot nélkülöző feltevéshez vezet, hogy a hugenották és a filozófusok között természetes szerződés állott fenn. Anélkül, hogy a vitára utalnék azokról az okokról, amelyek Rousseau-t távolságtartásra, Voltaire-t pedig a „Calas-ügy”-ben való részvételre ösztönözték, szeretném bebizonyítani, hogy a kapcsolatok közöttük bonyolultak voltak, sok konfliktussal jártak, és hogy itt a francia felvilágosodás és a vallás régóta ismert feszültsége ragadható meg.

Az a heves konfliktus, amely a janzenistáknak az *Unigenitus* bullában való elítélése miatt a királyi kormányzat, a törvényszékek (*parlamentek*) és a klérus között tombolt, paradox módon táplálta azt a mentalitásváltozást, amelynek kezdeténél a filozófusok álltak. És a mentalitásnak ez az átalakulása vezetett ahhoz, hogy az államérdekek, a hit védelme, az állampolgárság és a katolicizmus szétváltak. Így bocsáthatta ki végül XIV. Lajos az 1787-es ediktumot, ezáltal a hugenották lényegében visszanyerték azt a társadalmi helyzetüket, amit egy évszázaddal korábban az „*un foi, une loi, un roi*” (egy hit, egy törvény, egy király) jelmondat alkalmazása a nantes-i ediktum eltörlésével elrabolt tőlük. A filozófusoknak sikerült a 18. század folyamán a toleranciát lassanként a filozófia alapértékévé változtatniuk, miközben az egyház ezt továbbra is a hit gyengítésének és elárulásának tekintette. Voltaire *Értekezés a toleranciáról* című műve, amelyet az Ima Is-tenhez koronáz meg, az évszázad legszebb szövegei közé tartozik. De az a hála, amelyet a hugenották Voltaire-rel szemben megőriztek, sem ármíthat azzal, hogy köztük és a filozófusok között nem fordultak elő újra és újra félreértések, nézeteltérések és a megértés hiánya. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a filozófusok ritkán ragadtak tollat annak érdekében, hogy rámutassanak a hugenották konkrét helyzetére Franciaországban, ami pedig drámai volt. Ez az 1685-ös nantes-i ediktum eltörlésével és különböző megtorló intézkedésekkel, súlyos terhekkel vette kezdetét, amelyek Louvois miniszter parancsára a visszavonást megelőzték vagy követték – még az udvar is szenvedett saját kegyetlen módszerei miatt. XIV. Lajos halála a régenskorszak idején reményt ébresztett a javulásra, sőt elterjedt az a hír, hogy az elmenekült hugenottáknak lehetővé teszik a visszatérést a királyságba. De az 1724-es nyilatkozat hirtelen véget vetett a monarchia bizonytalanságának és egyúttal a hugenották reményeinek: több mint fél évszázadra újra bevezették a Napkirály 1660 és 1715 közötti legszigorúbb intézkedéseit a kálvinisták ellen. A visszavonó rendeletről Franciaországot tisztán katolikusnak tekintették, úgy vélték, a protestánsok, akiknek számát a kb. 25 milliós népességből 1–3 millióra becsülték, eltűntek, azok pedig akik a királyságban maradtak, valamennyien áttértek számítottak. Olyan lelkeszek hatására, mint Antoine Court és később Paul Rabaut a reformált egyház

alapjaiban újjászerveződött. "Sivatagi egyház"-nak (*Eglises du Désert*) nevezték őket, mert összejöveteleiket a szabad ég alatt, elhagyatott helyeken tartották és felidéztek a héberek és Mózes Istennel való találkozásának emlékét a sivatagban az Egyiptomból való kivonulás után.

A hugenották törvényen kívüliek voltak. Pásztoraikra vadásztak, s ha elfogták őket, halálos ítélet várt rájuk – Montpellier-ben a kivégzések az *Esplanade*-on és a *Place du Peyroun*-on zajlottak le. Gyülekezeteiket, amelyeket felfedeztek, a hadsereg szétkergette, és a hívőket, akiket nem öltek meg, s akiknek nem sikerült elmenekülniük, legye-nek bár nők, börtönbe zárták – ki nem ismeri a *Tour de Constance*-t Aiguesmortes-ban; a férfiakat kényszermunkára küldték a királyi gályákra, miközben az egész közösségre nehéz kollektív fogságot róttak. Mindenkit, aki nem az áttértéktől megkövetelt ortodox katolikus magatartást követte, a polgárjogok megvonásával büntettek, és szigorú intézkedéseknek vetettek alá minden visszaesőt. A nem pap előtt kötött házasságok semmisnek és érvénytelennek, az ilyen házasságból származó gyermekek pedig törvénytelennek számítottak, és az örökösödésből kizárták őket, s már kiskorukban elvették ezeket a gyerekeket szüleiktől, hogy kolostorban neveljék őket. Azokat, akik nem adtak bizonyosságot arról, hogy a helyes hitet vallják, számos foglalkozási ághoz való jutástól elzárták.

Minden bizonnyal a mentalitás, éppúgy mint a királyi politika, egészében tovább fejlődött, utóbbi az európai háborús helyzetnek megfelelően változásoknak volt kitéve. Továbbá egy újabb, a Camisard-háborúhoz hasonló felkeléstől tartottak, ami Languedoc-ban a Cevenne-ktől a Földközi-tengerig terjedő területet egyetlen vérfürdővé változtatta, s a modern történészek megállapítása szerint 30 000 emberéletet követelt. Ez az oka annak, hogy az elnyomó intézkedések a 18. század ötvenes éveitől kevésbé szigorúan érvényesültek, mivel a monarchia – a klérus tiltakozása ellenére – nagyobb gondot fordított a nép jólétére és a gazdasági fejlődésre, mint az eretnkség elleni harcra. De az intézkedések még mindig érvényben voltak, és esetenként újra működésbe léphettek a körülmények meg az egyes püspökök, bírák és királyi intendánsok buzgóságától függően. Toulouse-ban Rochette lelkész és az előkelő családból származó üvegfúvókat, a Grenier testvéreket 1762 márciusában néhány nappal Jean Calas előtt minden feltűnés nélkül kivégezték. Az az általános figyelem, amely Voltaire-nek köszönhetően a Calas-ügyre irányult, és Fenouillet de Falbaire *L'Honnête criminel* (A becsületes bűnöző) című darabjának hozzákapcsolódó sikere végül lejáratták ezt a kegyetlenséget és időszerűtlennek nyilvánították. De ez még a 18. század hetvenes éveinek kezdetéig, Beauvau herceg, Languedoc tartományparancsnoka személyes és elszánt beavatkozásáig tartott, aki az adminisztráció tehetetlensége és a makacsul fennálló előítéletek ellenére végül az utolsó foglyokat is kiszabadította a *Tour de Constance*-ból és a gályákról.

Csak az 1787-es ediktum tette meg az utolsó lépéseket a protestánsok bizonytalan jogi helyzetének ügyében. A 18. század hatvanas éveiben, eltekintve Voltaire-től és a Calas-ügytől – amelyben sem Diderot sem pedig Rousseau nem vettek részt –, meg kell állapítani, hogy a filozófusok könyveikben, leveleikben a hugenották drámai helyzetét alig említették meg. A fiktív művekben a protestáns hősök külföldiek, mint Prévost abbé regényében vagy Rousseau *Új Héloise*-ában. Ha hugenották szerepelnek, XIV. Lajos korából valók, mint Montesquieu *Perzsa leveleiben*, Voltaire *Vademberében*, vagy a 16. századi Franciaországban oly sok áldozatot követelő vallásháború időszakában játszód-nak, mint Voltaire *La Henriade*-ja. Ezzel szemben a történelmi és filozófiai művek foglalkoznak a monarchia és a katolicizmus, valamint a „köztársaság” reális vagy feltétele-zett kapcsolatával, azzal a kérdéssel, hogy ki a felelős a vallásháború kitöréséért és

tartósságáért, a protestantizmus mellékalakjaival és különböző irányzataival, főként Angliában, Hollandiában és Németországban, vagy a „filozófia” és a kálvinizmus kapcsolatával Svájcban. Megemlítendő itt Montesquieu *A törvények szelleme*, Voltaire-től a *XIV. Lajos százada*, a *Tanulmány az erkölcsről*, továbbá az első négy *filozófiai levél* Quäker-e és az *Enciklopédia* híres „GenF” szócikke. Az Enciklopédia, amelynek főszerkesztője Diderot után egy protestáns, mégpedig Jaucourt lovag volt, aki foglalkozott ugyan a református csoportosulások egyes vezetőinek csillogó figuráival, de sem Luthernek, sem pedig Kálvinnak nem szentelt külön részt és nem említette meg hangsúlyosan a protestánsok helyzetét a királyságban. A protestáns Rousseau csupán a *Levél Christophe de Beaumont-hoz* című művében tette ezt meg. A filozófusok csak a nantes-i ediktum visszavonásának és az ezzel együtt járó, szerintük idejétmúlt túlkapások kipelengérezésében voltak egységesek, valamint a jelenkori demográfiára és a királyság gazdaságára való kihatásukról szóló panaszokban és a haszon kimutatásában, amelyet a Franciaországgal ellenséges hatalmak a tömeges kivándorlásból húzhattak.

Friedrich Melchior von Grimm báró hevesen bírálta ezt a magatartást a következő szokatlan figyelmeztetésében, amelyet 1756-ban előkelő német olvasóknak szánt *Irodalmi levelzésében* a filozófusokhoz intézett: „fecsegünk, és hiú filozófusok töltik meg a fővárost a közjóról szóló értelmetlen szójátékokkal, hogy haszontalan restségünket palástoljuk, de széplelkű fecsegéseink ellenére bizonyos törvények igazságtalansága és kényszerítő ereje zavartalanul érvényesül a tartományokban. A protestáns lelkészek továbbra is a vérpadra kerülnek, és sok ezer lakos, akikkel szemben a királynak ugyanúgy igazságosnak és humánusnak kell lennie, mint a nagycsalád töredékével szemben az apának, hiszen ő mindnyájuk atyja, állandó üldözéseknek vannak kitéve: néhány erőszakos férfi által, akik visszaélnak a királyi felhatalmazással, s néhány fanatikus püspök által, akik megsemmisítik az egyetlen szent Isten nevét, az egyetlen lényét, aki kijelentésük szerint a legfőbb jótevő, hogy barbár kegyetlenségük túlkapásait igazolják. Hárommillió állampolgár csupán akkor élvezheti a király védelmét, ha magára ölti az álszentség gyűlöletes maszkját. Mire jó nekünk a bölcsesség, amellyel kérkedünk, és a fény, amely megvilágít és felvilágosít bennünket – miként oly nagyszerűen magasztaljuk önmagunkat –, ha ez nem járul hozzá ahhoz, hogy testvéreink vidámabb, boldogabb és nyugodtabb napokat élhessenek.”

Nem könnyű ezen illusztris filozófusok hallgatását megmagyarázni, akik egyébként oly sokat fáradoztak, hogy „jót tegyenek”. Annak bizonyítékát láthatjuk benne, hogy az elnyomás és kényszer politikája, amelyet a monarchia és az egyház több mint egy évszázadig a hugenottákkal szemben folytatott, sikeres volt. Csak kevés, Párizstól távoli vidéken és filozófusi körökben volt számszerű befolyásuk: Poitou-ban, Guyenne-ben, Foix, Cevenne és Languedoc vidékén, Vivarais-ban és a Dauphiné-ban. Másutt megelégedtek az újonnan áttért státussal és nem kérték számon a kultusz szabadságára vonatkozó jogot. A filozófusok hallgatása társadalmi és földrajzi eredetükkel is kapcsolatba hozható: csak ketten protestánsok közülük. Meg kell jegyezni, hogy a genfi Rousseau különleges esetétől eltekintve, Prévost abbé egy ideig protestáns volt, Montesquieu pedig egy hugenotta nőt vett feleségül. Az egyik a két protestáns közül, a visszahúzódó Jaucourt lovag Párizsban élt, és Diderot első munkatársaként lett ismert, mellette az Enciklopédia fő szerzője volt, de személyiségéről és mélyebb meggyőződéséről keveset tudunk. A másik protestáns, La Beaumelle, erős egyéniség és termékeny szerző volt, Cevenne-ből származott és életének második felében Languedoc-ban élt, s később a Calas-ügyben személyében megtámadottnak érezte magát. Többször merészen lépett fel hittársai védelmé-

ben anélkül, hogy megtorlástól vagy a *XIV. Lajos százada* híres szerzőjével való szembezállás kockázatától tartott volna. Figyelembe kell itt venni azon filozófusok sebezhetőségét és tartózkodását, akiknek ez tanácsos volt, mert nem támaszkodhattak, mint Voltaire Ferney-re, gazdag birtokra és biztos állásra, amelyek megvédték a szigorú cenzúrától és a hatóság különböző kényszerintézkedéseitől. Az Enciklopédia alkotói elsősorban indokolt aggodalmat éreztek, hogy vállalkozásukat, amely már több alkalommal tilalom vagy fenyegetés miatt veszélybe került, befejezhessék. De az igazság kedvéért el kell mondani, Diderot nem tudta, hogy Jaucourt protestantizmusról szóló cikkét a kiadó cenzúrázta és megváltoztatta. Továbbá elfogadható az a nézet is, hogy a hugenottákkal szembeni türelmetlenség és a megtorló intézkedések elítélése náluk burkoltan fogalmazódik meg, és állásfoglalásaik összességéből logikusan levezethető. A sorok között kell tehát olvasni tudni, s nem engedni a felületes olvasás által félrevezettetni magunkat. Amennyiben a hallgatásuk tehát a valóság látszata lenne, megérdemelné a teljes újraértékelést. Végül abban láthatjuk még a filozófusok bizalmatlanságát, hogy bizonyos mértékig osztották a hugenottaellenesek előítéleteit a protestantizmussal mint hitformával szemben, s ha nem is a vallásháború után, de a Camisard-mozgalomtól részben a fanatizmus hordozójának tekintették – ez volt Voltaire első reakciója amikor Calas kivégzéséről értesült –, és ebben a tekintetben a protestantizmus szemükben a társadalmi rendet veszélyeztette, s mivel a republikánus szellemet éltette, monarchiaellenes volt. Alapjában véve a filozófusok, Montesquieu, Rousseau és Voltaire a vallás jelensége iránt mint társadalmi és politikai összehasonlítási tényező iránt érdeklődtek: az individuális lelkiismeret nem volt náluk érzékelhető.

De éppen ezek a filozófusok tették a toleranciát – amit az eltévelyedéssel szembeni nem korlátozható gyengéséggént, illetve a vallási bizonyosság elárulásaként fogtak fel – a felvilágosult embernél az egyház kárára érvényesülő pozitív értéké. A hugenották szabad vallásgyakorlásért vívott hosszú harcának végén ezek az erőfeszítések meghozták eredményüket, de nem minden ellentmondás nélkül. 1685-ben a filozófusok éppúgy üdvözölték a nantes-i ediktum visszavonását, mint a protestánsok kivételével minden francia. A hit ezen eseményéhez természetesen gratulált XIV. Lajosnak Bossuet, de Mme de Sévigné is, sőt még La Fontaine is hálásnak mutatkozott a királynak az eretnokség kiirtásáért. Egyedül Boileau nem tartott a hálálkodókkal. Valamint Bayle a *Commentaire philosophique sur ces proles de Jésus-Christ „Contrains-les d'entrer”* (Filozófiai kommentár Jézus Krisztus eme szavaihoz: „Kényszerítsétek őket, hogy belépjenek”) című művében követelte a jogot a lelkiismeret eltévelyedésére és minden egyes vallás tiszteletben tartására, feltételezve őszinteségét. Ez a követelés messze megelőzte korát, s röviddel a visszavonási rendelet után nem volt megvalósítható. Nyilvánvalóvá kellett válnia – mielőtt még az írók megváltoztatták volna magatartásukat –, hogy XIV. Lajos intézkedései mind vallási, mind pedig gazdasági téren elhibáztak voltak. Montesquieu *Perzsa levelei*ben egészen annak a feladatnak szentelte magát, hogy ezeket kipellengérezze. A döntő szerep azonban Voltaire-re hárult. A *Henriade* óriási sikerével a tolerancia szolgálatába állította költészetét, minden korszak ligáit és fanatizmusát tette felelőssé a szenvedésekért, és XIV. Lajossal éles kontrasztban, ragyogó színekkel festette meg IV. Henrik képét, a jó királyét, aki elismerte népe boldogulásának elsődlegességét a vallási vitákkal szemben, s a vallásháborúnak a nantes-i ediktummal véget vetett. *Zaire* című tragédiájával, amelynek fő témája Krisztus és a mohamedánok közötti tolerancia volt, újra sikerült a közönség széles rétegeinek érzelmeire hatnia. A *Zadig*, a *Micromégas*, a *Candide* és a *Vadember* ismét a fanatizmus örületét és a tolerancia jótéteményeit ábrá-

zolták szórakoztató elbeszélésekben. Történeti munkáiban, mint például a *XIV. Lajos százada* és a *Tanulmány az erkölcsről*-ben Voltaire ezen kritika alapján értékeli a múlt eseményeit. Ebből a szempontból az *Értekezés a toleranciáról* az intoleranciáról (*l'infâmerie*) szóló voltaire-i kritika beteljesülésének tűnik. Kiemelkedőek még Montesquieu és Rousseau politikai művei, továbbá az Enciklopédia ellenvetései az isteni kegyelemmel szemben, az egyes monarchák legitimitását sokszorosan a képességeikre alapozottnak látták, amely a nép jóléte érdekében működik, szavatolja a királyság jólétét, biztosítja a békét, és nem a hit erőszakos védelmében vagy az eretnokség kiirtásában szerez érdemeket. Az egész évszázad folyamán a monarchia, a klérus és a bíróságok a janzenizmus jelensége által ösztönzött vitákat folytattak az eredetről, a természetéről és mindenkor hatótávolságáról, és önkéntelenül is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a filozófusok korábban fennálló kapcsolata a francia monarchiával, a katolicizmussal, az állampolgársággal és a vallással megszűnjön. Ezzel a hugenották előtt megnyílt az út, amely a szabad vallásgyakorláshoz vezetett.

Mindazonáltal a hugenottáknak komoly fenntartásai voltak a filozófusokkal szemben, egyeseket tartózkodóknak nyilvánítottak, főképp akkor, amikor be kellett vallaniuk, hogy bűnösök a Calas család védelmében. Először úgy vélték, hogy Montesquieu és Voltaire személyében megtalálták azt a támogatót, akire harcukhoz szükségük van. Elégtételt éreztek, hogy a vallásháború és a királyságot akkoriban sújtó szerencsétlenségek felelősségétől mentesültek, de IV. Henriknek a *Henriade*-ban dicsőített megtérése számukra nem jelentett követendő példát, hiszen oly sokan tagadták meg életük és szabadságuk kockáztatásával a rövid esküformula kimondását, ami pedig mindkettőt megőrizhette volna számukra. A *Filozófiai levelek* a protestantizmust Nagy-Britanniában különös szekták összefüggéstelen képződményeként mutatta be és újra felhasználta a Bossuet által oly gyakran alkalmazott vezérgondolatokat a reformegyházak ellen. A presbiteriánusok ábrázolása ugyanezen művekben, ami a tanítást és az Ekkleziológiát illeti, a francia kálvinizmus közelségébe utalták, hirdette a *XIV. Lajos százada* kálvinizmusról szóló híres és tendenciózus része. Megnyugvással figyelték, hogy amikor La Beaumelle konfliktusba keveredett Voltaire-rel, *Réponse au Supplément au Siècle de Louis XIV* (Válasz a Kiegészítés a XIV. Lajos századához) című művével képes volt a francia protestánsok képét módosítani. A megjegyzések, amelyekkel a *XIV. Lajos századát* fűszerezte, arra törekedtek, hogy XIV. Lajos uralmának protestáns interpretációját fogalmazzák meg, és *Mémoires pour servir à l'histoire de Mme Maintenon et à celle du siècle passé* (Mme Maintenon és ezen elmúlt század történetéhez szolgáló feljegyzések) című művének ezt az érdemét el is ismerhették. A Calas-ügy időszakában Court de Gébelin lelkész szükségesnek látta, hogy az *Értekezés a toleranciáról* című művel szemben egy ellendarabot hozzon nyilvánosságra, aminek a *Les Toulousaines* (A toulouse-iak) címet adta, ebben Voltaire-rel szemben azt a célt tűzte ki, hogy a kálvini tanítást, az összejöveleket lefolyását és a pap szerepét a sivatagi egyházakban a legnagyobb pontossággal írja le. A protestánsokat ugyanis ugyanúgy megdöbbenette, mint a katolikusokat az a tiszteletlen és ironikus hang, amit Voltaire velük szemben az *Értekezés a toleranciáról*-ban használt, az a mód, a modor, amelyben kijelentette, hogy lényegében minden vallás fanatikus – Szervét Mihály kivégzésével kapcsolatban a kálvinizmus kegyetlen lelkéről beszélt. Azok, akik minden kockázat ellenére sem mondtak le összejöveleikről, találva érezték magukat a minden nagy vallással szemben megfogalmazódó szkepticizmus által, ami a *Zaire*-ban kifejezésre jutott, ahol a kereszténységet és az iszlámot ugyanazon univerzális vallás két megjelenési formájaként mutatta be, igazságukat az

emberek csak akkor találhatnák meg, ha dogmáiktól és vallási praktikáiktól megszabadulhatnának. „Egy angol szabad emberként kel útra az égbe, ami a kedvére való.” – olvasható még a *Filozófiai levelekben*. A hugenottákat bosszantotta, hogy Voltaire állandóan a szekta szóval jellemezte őket, és ragaszkodott hozzá, hogy a kínai és hindu vallást mint mintaképet tüntesse fel. Végül a hugenották elutasították mind a szemrehányásokat, mind pedig a bókokat, amelyeket Voltaire ellentmondásos módon címzett: tudniillik, hogy egyrészt egy intoleráns vallás hívei – gyakran utal a cevennes-i „Fanatikusok”-ra –, másrészt pedig egy olyan filozófia követői, amely a deizmus közelébe úgy juthatna, ha elvetné a kereszténység fő dogmáit és Jézus istenségének hitét – ez a téma megtalálható az Enciklopédia Genf szócikkében, ami a genfi pappal való botrányhoz vezetett. Valójában nehezen érthető, miként volt lehetséges, hogy a sivatagi egyházak az egész 18. század folyamán a következő évszázadban bekövetkező felnőtté válásba vetett tiszta hittel vészelték át a nehéz időket.

Amikor a 18. század ötvenes éveiben a püspökök ismét kirobbantották a protestánsok szabad vallásgyakorlásáról szóló vitát, új érveket kerestek a két nagyság, Montesquieu és Voltaire éppen akkor megjelent műveiben, *A törvények szellemében* és a *XIV. Lajos századában*. A kálvinizmusról szóló részben Voltaire ezt a lázító és monarchiaellenes szellemet összekötötte mindenféle vallási és világi autoritás megkérdőjelezésével. Az a tény, hogy a *Henriade* és a *Zaire*, valamint más sikerművek szerzője ilyen hagyományos érveket vett újra elő, nyugtalanította a hugenottákat. Annak érdekében, hogy Voltaire nyilvánosságra tett hatását tompítsa, Court lelkész a következőket írta a *Le Patriote français et impartial* (A francia és pártatlan hazafi) című művében: „A híres Voltaire arra vetemedett, hogy azt állítsa, a hugenották a természettől a király ellenségei, és a prédikátorok fő célja, hogy a kormányt a demokráciára kényszerítsék. Ez nem jelent mást, mint hogy ezeket a rágalmakat megismétli és megerősíti, és kissé a saját hírnevével törődik.” Voltaire eseténél, akinek személye vitatott volt, sokkal inkább megnyugtatta a hugenottákat, hogy a tekintélyes Montesquieu-t bevonták a harcba ellenük. A katolikus apológéták kisajátították a nagy figyelmet keltő *A törvények szelleme* XXIV. könyvében az 5. fejezet következő címszavát: „a katolikus vallás inkább alkalmas egy monarchia számára, és a protestantizmus jobban megfér a köztársasággal”. Montesquieu-nél a politikusok mindenütt megtalálták annak a republikánus szellemnek az igazolását, amelyet szerintük a hugenották kergettek, a királlyal és az egyházzal szembeni zendülés szellemét, amely Franciaországban és egész Európában a reformáció kezdete óta csupán pusztítást és mészárlást okozott. Mindezekre való reakciónkban a hugenották hevesen bizonygatták hűségüket nemcsak a monarchiához, hanem a monarcha személyéhez is, amit a király betegsége és a Damien-merénylet idején be is bizonyítottak. Ellenségeik vádaskodásával szemben, hogy a külfölddel paktálnak, a nagy európai konfliktus idején megmutatták, hogy valóban teljesen lojálisak. Ugyanúgy mint a katolikusok, a protestáns elit is elítélte a Camisard-háborút. Court *A francia hazafiban* hosszasan bizonygatta, hogy Montesquieu olyan nagy zseni volt, hogy a monarchia és a katolicizmus jogtalanságát egybe foglalta. Bizonyítékként említette az európai történelemben igazoltan protestáns monarchiákat és katolikus köztársaságokat. La Beaumelle *La Suite de la Défense de l'Esprit des lois* (A törvények szelleme védelmének folytatása) című művében és Court de Gébelin *A toulouse-iakban* más véleményüknek adtak hangot: távol tartva magukat attól, hogy Montesquieu kijelentésének ellentmondjanak, bizonyítékokkal támasztották alá azt, és a javukra fordították; kijelentették, hogy *A törvények szelleme* szerzője kipellengérezi azt az alattvalói szellemet, amely a katolicizmust jellemzi, és di-

csőíti a protestantizmus szabadságszellemét mint a modern monarchia vallását, amely jólétét alattvalói vallási sokszínűségére alapozza. *A törvények szelleme* Court de Gébelin által kínált értelmezésében a hugenották érzékelték vallásszabadságra való törekvéseik védelmét. A hugenották többsége azonban megmaradt abban a meggyőződésben, hogy Voltaire és Montesquieu szerencsétlen módon olyan fegyvert adott ellenük ellenségeik kezébe, ami újraélesztette a régi előítéleteket.

A monarchiához való lojalitást nyilvánítják ki azok a szabad vallásgyakorlást célzó petíciók is, amelyeket a hugenották újra és újra a királyhoz intéztek, akit bár bölcsnek és nagylelkűnek tartottak, de véleményük szerint tanácsadói rosszul informáltak és kedvezőtlenül befolyásolták. Folytonos próbálkozásaik csak 1787 novemberében — miután Montesquieu és Voltaire, de Rousseau és Diderot is halottak voltak már — nyerték el jutalmukat, hála az amerikai függetlenségi háborúban győztes La Fayette által vezetett egyes emberek makacsságának, Malesherbe-nek, a nagy államférfinak, a lelkész Rabaut Saint-Etienne-nek, a sivatagi egyházak kiemelkedő alakja fiának. Az ediktum azonban, amellyel az egyház sikertelenül igyekezett szembeszegülni, s amelyet XIV. Lajos a királyi abszolutizmus egyik utolsó intézkedéseként erőszakolt ki, a protestánsok körében ellentétes visszhangot keltett. Egyesek még azt is kinyilvánították, hogy elutasítják és nem veszik igénybe a feltáruló lehetőségeket a sivatagi egyházakban kötött azon házasságok és keresztelek legalizálására, amelyeket nem pap, hanem bíró jegyzett be. Ennek az volt az oka, hogy az ediktum lényegében arra korlátozódott, hogy azok egzisztenciáját elismerje, „akik nem katolikus hívőknek vallják magukat” — a zsidókat ebbe nem értették bele — és számos foglalkozási ág — az oktatás- és igazságügy kivételével — elérését lehetővé tette, de sem nyilvános kultuszszabadságot, sem pedig mint egyházat megillető szabadságot nem biztosított számukra. Ebben a — nem helytállóan tolerancia-rendeletnek nevezett — ediktumban csak a protestantizmus társadalmi dimenzióit vették számításba, s ezt azokkal az elképzelésekkel leplezték, amelyeket olyan filozófusok, mint Montesquieu, Rousseau és Voltaire a vallásról alkottak. A különböző törvényszékek és a klérus együttes ellenállása azt mutatja, hogy az ediktum korlátai ellenére — összehasonlítva II. József korábbi rendeletével, ez visszalépést jelentett — kihasználta azokat a lehetőségeket, amelyeket akkoriban a francia mentalitás megengedett. Először ismerték el, hogy a Francia Királyság alattvalója lehet valaki anélkül, hogy katolikus lenne. A felgyorsuló események azonban korlátozták a rendelet alkalmazását. Az 1789-es forradalom a protestánsok körében szilárd támaszra talált, mert rövid idő alatt mindazt megadta nekik, amit a monarchia vonakodott: augusztusban az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának X. cikkelyével a kultuszszabadságot és decemberben valamennyi foglalkozás elérését. Ez a politikai magatartás az újkori Franciaországban sokáig fennmaradt. Igaz, hogy a protestánsok választható és demokratikus szervezetei a presbitériummal és a szinódussal szokatlan kivételt jelentettek az ancien régime Franciaországában. Tévedés lenne ebből arra következtetni, hogy a hugenották általában és különösen a Camisard-ok republikánus ideált követtek. A filozófusokhoz hasonlóan írásaikban folyvást a monarchiához való hűségük tényét bizonyították, amelynek isteni legitimitását a Pál apostol levele a rómaiakhoz XIII. caput biztosította, és azt hirdették, hogy inkább az Istenre kellene hallgatni, nem pedig az emberekre, amit egy Voltaire nem állíthatott volna.

(Fordította: Nagy Ildikó)

TÖRTÉNELEM ÉS IDEOLÓGIA AZ ÚJABB ROMÁN IRODALOMTÖRTÉNETEKBEN¹

(*Nicolae Manolescu és Ion Negoitescu*)

Az irodalom legitimáció – írja Monica Spiridon a nagy román irodalomtörténetek értékelési stratégiáit elemezve.² És ha ezt elfogadjuk, akkor az irodalomtörténet a legitimáció igazolása. Kettős legitimáció. Nem véletlen, hogy George Călinescu 1941-i nagy irodalomtörténete után nem sikerült még komolyabb kézikönyvet sem összeállítani. Hiszen egyetlen nézőpont érvényesülhetett: a protochronizmus. Ennek következetes alkalmazása viszont a komédiába fullasztott volna minden nagyszabású vállalkozást. Kissé megkosztikázva újra ki lehetett adni Călinescut, 1982-ben, és várni. ...Így születhetett meg a külső és némileg a belső emigrációban két igazi irodalomtörténet. Az egyik szerzője Nicolae Manolescu, az elmúlt két évtized egyik legtekintélyesebb kritikus, akit a lapok hasábjairól nem lehetett kiszorítani, csak marginalizálni az oktatásban, hiszen román nyelvet tanított idegen nyelvűeknek. A másik szerző Ion Negoitescu, tagja a hajdani nagyszebeni körnek, ennek az 1940-es években összeállt értelmiségi–írói csoportosulásnak, amelyet nyugati orientációjáért jobbról, majd balról egyaránt üldöztek.

Munkájuk pozitív és negatív visszhangja is egyaránt jelzi, a fő célt elérték: sikerült szellemi élményt nyújtani az olvasónak, a kritikusoknak. Mint minden jó irodalomtörténet, ezek is olvastatják magukat. Portré portrét követ, miközben a súlyos ítéletek és szellemes fordulatok lekötik a figyelmet. De egyben el is terelik. Elterelik a történelemről, miközben róla is szólnak. Persze, lehet, annak a figyelmét, aki ezekre a mozzanatokra összpontosít, és lehet, indokolatlanul. De ki tudja hol a határa annak, hogy mi indokolt és mi nem, különösen akkor, amikor mi, történészek például olykor szenvedői vagyunk a történészek és irodalomtörténészek „osztályharcának”, amelynek, megvallom, belső dialektikáját talán nem is mindig értem, miközben eme harc részeseire és óhatatlanul önnön magatartásomra is, sok vonatkozásban nagyon találónak érzem, amit – *horribile dictu* – Marx mondott: nem tudják, de teszik. (Az osztályharc szót viszont azért tartom találónak, mert jelzi e kulturális acsarkodás tétjét és abszurditását, talán jövőjét is.)

Ami a módszert illeti, a történész egyfajta elégedettséggel nyugtázhatja, hogy diszciplínája napról napra megújul. Igazi embertudomány. Az irodalomtörténet-írás azonban mintha elbizonytalanodott volna, túl sokat szól saját létjogosultságáról. És ennek a válságnak a már-már katarzist ígérő megfogalmazását olvasom ki Manolescu eljárásából. Izgalmas módszertani bevezetője azonban mintha nem tudna szervesen illeszkedni magához a műhöz. Mert csak egyetérthetünk, hogy nem epikus műre van szükség, hiszen „az értelmezés és értékelés az egyetlen mód a szövegekhez és az egyedi értékekhez való közeledésre”. És ő „olyan olvasó, aki a mindenfelől jövő agressziók ellenében hisz abban a naivságban, hogy a művészi alkotásokat el kell olvasni és újraolvasni, mindekelőtt a bennük foglalt művészet okán, és hogy, mint Gadamer mondja, „más úton megközelíthetetlen igazságot fejeznek ki”. Ugyanakkor a braudeli modellalkotás mellett érvel Manolescu. De vajon megtaláljuk-e elemzésében a kimondatlan igazságokat és a modellezés gyakorlatát?

Mindkét munkára rányomja bélyegét a közeg, amelyben születtek, pontosabban az, hogy mi ellen. Érthető, hogy kirekesztették az ideológiát és a történelmet. De az ered-

ményt mintha átszőné valamiféle groteszk mozzanat. Mintha magát a román irodalmat megcsonkították volna, leegyszerűsítve a kulturális termelés feltételeiről kialakítható képet. Nem a – korábbi irodalomtörténetekre jellemző – rituálisan odakent ún. történeti háttér hiányát fájljuk. Elmaradása tiszta öröm. De lehet-e például Mircea Eliadéről anélkül írni, ami emlékiratai szerint egész tevékenységét meghatározta: a történelem terrorja. Igaz, ez megjelenik Negoitescu értékelésében. Így ír az eliadei regényvilágról: „bár jól meghatározott társadalmi közegben születtek, bizonyos hozzájuk illeszkedő történelmi helyzeteknek megfelelően, ezek a művek teljesen apolitikusak.” (318.) De apolitikusan eleveníthette-e meg Eliade a kommunistákat és a gárdistákat, akikkel, mármint a gárdistákkal, korábban oly messzemenően rokonszenvezett, miközben az antikommunista ellenállás technikáinak kidolgozása élete végéig foglalkoztatta? Nem hiszem...

Negoitescuhoz hasonlóképpen jár el némileg Manolescu is. Kvázi-apolitikus műfajként kezeli a 17. századi krónikairódművet. Egyértelmű reakció ez az ideológiaközpontúsággal szemben. De a krónikások vajon nem elsősorban ideológusok voltak? Úgy jelennek meg mint irodalmi igény nélküli szépiírók, akik mondanivalójának ideológiai vonzata is volt. És ha ideológiájukról szó esik, nem elevenedik meg az őket vezető eszmény: a rendiség. P. P. Panaitescu, a román történetírás realista és racionalista vonulatának kiemelkedő képviselője éppen ezt mutatta fel a krónikák ideológiai üzeneteként, de csak úgy kerül említésre, mint aki az emlék-irodalom megalapítóját látta Miron Costinban. (53.) Mindemellett szellemesek Manolescu értékelései, mondatfűzései, hiszen emlékeztetnek az ő valóban nagy irodalomkritikai publicisztikájára. Íme egy példa: miután arról ír, hogy Mihály Vitéz nehezen képzelhető el a Sándor-regény nélkül, így jellemzi a helyzetet: „Az élet átmegy az irodalomba, és az irodalom az életbe.” Viszont okkal kérdezzük: miért nem láttatja ezt az első nagy román irodalmi remekben, a *Tiganiadában*. Ez Manolescu számára az irodalom eposza, ihletője Cervantes. Politikai filozófia nélkül kerül bemutatásra a mű. Pontosabban: jelen van az elemzésben, de csak akkor, amikor úgy véli Manolescu, hogy azért nem tette közzé művét Ion Budai-Deleanu, mert tartott az olvasótól, hiszen kigúnyolta az oly sokaknak kedves eszméket. Ezen eszmékről azonban nem esik szó. Feltehetően elege volt a szerzőnek az erdélyi mártírológiából, Budai-Deleanu jozefinizmusáról és jakobinizmusáról szóló fejtegetésekből. A román irodalmi tér homogén közegként jelenik meg. Erdély rovására. Feltehetően Manolescu unta az Erdély-misztikát is. De ez mit sem változtat azon, hogy a reformáció és a görög katolikus egyházi unió jelentősége csak áttételesen hámozható ki a szövegből. Varlaam moldvai metropolita beszédeinek tulajdonít olyan jelentőséget a román kultúrában, mint amelyet a németben Luther Biblia-fordításának. Ellenvetésünk: miért nem az 1648-i gyulafehérvári *Újszövetségben* látja a lutheri vállalkozás megfelelőjét? Hiszen nyelvi szépségeit éppen maga Nicolae Iorga helyezte mindenekfölé. Nem találjuk meg az erdélyi román felvilágosodás nagy korifeusait sem. Pedig Gheorghe Șincai a román történelmet évről évre megjelenítő annales-jellegű krónikájába olyan szubjektív mozzanatokat is beleszőtt, amelyek nemcsak megszakítják az elbeszélés szárazságát, hanem a román emlékirat-irodalom gyöngyszemei közé tartoznak. Az 1830-as évek irodalmának tárgyalása viszont már olyan, amilyennek a szabvány irodalomtörténeti kézikönyvekben megszoktuk. Először a kor ideológiáját tárgyalja, pontosabban „Ideológia” főcím alatt a romantika értékelésében kialakult álláspontokat jelzi, leginkább V. Nemoianu elméletével rokonszenvezve. Dióhéjban ez az új elmélet a következő: a vad romantikát követi egy szelídebb szakasz, a biedermaier.

Úgy tűnik, a régi román irodalomban az esztétizáló szemlélet képviselői nem érzik

magukat otthon. Nem vállalkoztak a román művelődés olyan kultúrmorfológiai elemzésére, mint Eugen Lovinescu, vagy olyan művelődéstörténetre, mint Nicolae Iorga szintetizáló irodalomtörténete. Ion Negoitescu ugyanis – különösebb magyarázkodás nélkül – az 1830-as évekkel indít, majd egy-két pillanatkép, alkotó és mű felvillantását követően az 1840-es évek nemzedékének bemutatása után kezdi portrészorozatát, és egy-egy emberöltő elteltével meg-megszakítja ezt a portrészorozatot az irányzatok, a nemzedékváltás problémáinak rövid, néhány oldalas jellemzésével.

Mindkét új irodalomtörténet szerkezetében Călinescu nagy művéhez hasonlítható. Erény vagy fogyatékoság? A kérdést nem így tenném fel. Szükségszerűség. A folyamatossághoz. Az elmúlt évtizedek során elorzott identitás megtalálását jelzi a két mű. Ami a módszert illeti, formailag enciklopédizmussal van dolgunk. De nagyon is strukturált lélektani háttérrel. Mircea Martin mutatta ki, hogy Călinescu szövegépítő stratégiáját milyen komplexusok határozták meg: a román irodalom hagyománynélkülisége és fejlődésének megszakítottága.³ Fejlődéstörténet helyett ezért kapunk portrészorozatot, teleologikus jellegűt. És ráadásul Călinescu hagyományt teremtett. És ettől nem szakadt el sem Manolescu, sem Negoitescu, még akkor sem, ha részletkérdésekben vitatják Călinescu egy-egy frappáns jellemzését. Tovább él Călinescu teleológiája. Negoitescunál a különböző törekvések lépten-nyomon Eminescu felé mutatnak, akinek örökségéből majd az utódok táplálkoznak. Manolescu pedig anakronisztikus összehasonlító értékelő megjegyzésekkel élteti tovább a călinescui komplexusok hagyományát. Így éppen a valós hagyományok jelentkezésének bemutatása marad el. Egy példa: a Bălcescu-portré.

Manolescu esztétizáló, műközpontú szemléletének megfelelően azzal indít, hogy a Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) vajdáról írott könyv bevezetése a romantikus gondviselés-hit jegyében fogant. De vajon ezt a romantikus közhelyet Bălcescu nem ötvözte az ortodoxiával? Nichifor Crainic, akinek ideológiája lehet nem szimpatikus, hiszen a genocídium nem az, éppen ezt ismerte fel, és – természetesen – abszolutizálta. De ez nem ok, hogy elfelejtjük a felismerés lényegét. Hiszen Bălcescunál egyben a vallásos élmény újrafogalmazásáról van szó, ami pedig fontos és sokak számára kínos kérdése a román szellemi életnek. A kérdés rövidre zárása: Bălcescu egyik – az Istentől kimért száműzés keserveire panaszkodó – levele kapcsán így szól Manolescu: „Ez itt nem Lamennais mesterséges retorikája, amely oly sokakat fertőzött meg a mi negyvennyolcasaink közül Eliadétól Rosettiig, és még a kiegyensúlyozott Russót is, hanem az abszolút őszinteség tiszta lángja.” Egész sor kérdést vet fel egy-egy ilyen frappánsnak ható értékelés. Például Lamennais nem volt őszinte? (Erről tanulmányt lehet írni.) Vajon Lamennais nem segítette a románokat a vallásos élmény megfogalmazásában? Miért kell őt hibáztatni? Miért nem kerül említésre Michelet, akinek „legendái” ugyancsak párhuzamba helyezhetők Bălcescu történeti művével, éppen a román kultúra és az európai kultúra szinkronizmusának érzékeltetésére. És ha előbb az erdélyi kulturális örökség lebecsüléséről szólhatunk, most túldimenzionálásáról. A Mihai-kultuszt erdélyi innovációnak véli Manolescu. Valóban erdélyi származású professzorok voltak nagyhatású terjesztői. De már előzőleg megtalálható a román patriotizmus görög ébresztői: D. Philippide és D. Fotino korábbi munkásságában is.⁴ Bălcescu stílusát a moldvai krónikus Ureche stílusával hasonlítja össze. Szövegépítő technikáját az erdélyi felvilágosodás historikusaiéval. De nem lett volna-e célszerű Bălcescu művét a moldvai és havasalelvi krónikus hagyományhoz viszonyítani? Úgy hiszem, a forráskiadó Bălcescu említett művével a két hagyományt egyesíti és kiteljesíti. Miron Costinnál ugyanis Mihai a lehetetlenre vállalkozik, ezért utoléri a sorsa. A havasalelvi krónikákban nem az ember és a végzet kerülnek

szembe, hanem a Jó és a Rossz vívja harcát a bojári csoportok hatalmi küzdelmeiben. Bălcescu Mihaia innen emelkedik ki, nemzeti hősként, aki viszont nem teljesíti nemzeti kötelességeit, nem szabadítja fel az erdélyi román jobbágyokat, és ezért is, elbukik a kedvezőtlen hatalmi viszonyok között. Csak részben érthetünk egyet azzal, hogy „Bălcescu könyvének szelleme nem tudományos és nem modern. Inkább érzelmeken, mint eszméken nyugszik”. Vajon nem éppen ebben rejlik a kérdéses mű modernsége? Hiszen, talán némi okkal kérdezhetjük: Michelet sem volt modern? (És előzőleg, a történetíró Bălcescu értékelésének megalapozásakor sok mindenkre hivatkozik Manolescu, csak éppen Panaitescu nem, aki pedig Bălcescu és Mihai életének egyaránt kiemelkedő monográfusa volt.) Vitatkozik Manolescu egyik kollégájával, I. E. Petrescuval, aki szerint a Mihai-könyvben két perspektíva egészíti ki egymást: az egyik a heroikus-mitikus, melynek hordozója a küldetését nem teljesítő és ezért elbukó Mihai, a másik az ironikus-profán, képviselője a szeszélyes, kapkodó Báthori Zsigmond. „A profánra és az iróniára hajló Bălcescu nem fedezhető fel a szövegben” – írja Manolescu. Mihai ellenében a másik póluson a Rossz: a degenerált török szultán és mindenekelőtt Rudolf császár, aki a román vajdát felhasználja, majd eltávolítja a történelem színpadáról, pontosabban nem is ő, hanem udvara – és az is a végzet hatalmából. És közben fel-felbukkan a történelem kissé tragikus bohóca, Báthori Zsigmond, aki akarva, nem akarva Mihai útját egyengeti. A történelem kegyetlen iróniáját feltáró és tőle szenvedő Bălcescut tehát megtaláljuk. Azt, aki 1848 őszén Habsburg-győzelemre számított, és arra, hogy ez alapvetően román győzelmet hoz, aztán fél év múlva a magyarokkal és a forradalmi Európával szövetséget, majd nemsokára megvallva azt, hogy a románok Erdélyben a legundokabb zsarnokság zászlaja alatt harcoltak, arra számított, hogy a Habsburg-birodalom keretében lehet először részleges román nemzeti egységet teremteni, és onnan továbblépni a teljes nemzeti egység felé, miközben tárgyalta a magyar emigrációval a dunai konföderáció esélyeiről és arról, hogy az erdélyi kérdést autonómia biztosításával vagy lakosságcserével oldják meg...

Bălcescu eszmék és érzelmek foglyaként kerül bemutatásra, de nem sokat tudunk meg az eszmékről, és Manolescu inkább csak az érzelmek hőfokát méri, nem forrásukat és tárgyakat nyomozza. Márpedig a Mihai-könyvet alapvetően a politikus írta. Jelenlétét hiányolom. Hiszen úgy vélem, a politikus üzen, írói eszközökkel. Nicoale Manolescu szerint Bălcescu érzelmi nemzetfogalmával szemben a 48-as nemzedék politológusa, Ion C. Brătianu már posztromantikus módon, természettudományos objektivitással ad választ. (181) Valóban: Brătianu bizonyult annak a reálpolitikusnak, aki a román politikai élet karmestere lett, amikor később, 1866 után, lassan beköszöntött „a viktoriánus” konszolidáció kora. De az 1850-es években nem kevésbé „misztikus” harcostársainál. „Isten az embernek létrát adott, hogy feljuthasson hozzá” – írja Brătianu, a következőkben látva a létra fokait: otthon, nemzet, család és nemzetség. Anyja ölen szívja magába a morális érzést, apja nyitja fel értelmét. Majd a haza veszi szárnyai alá, és neki köszönhetően szívén milliók szíve kezd verni, megérti a szolidaritást és a testvériséget, kész lesz az áldozatra, felszentelt állampolgár. Erősebbnek érzi magát Sámsonnál, az élet harmónia lesz. A nemzetség (=ginta, ez Brătianunál a nemzetiség szinonimája, a latin gens, gentisből eredeztetett szó, hivatva arra, hogy a szerves együvé tartozást jobban kifejezze, mint a nemzetiség = naționalitate) minden másnál jobban bevezeti az élet titkai-ba. A dolgok elrendezésének transzcendenciáját mutatja meg. „Ugyancsak a nemzetség vezeti be az embert az emberiségbe, és az emberiség megérteti az emberrel a fizikai világgal melletti morális világot, utat nyit a végtelenbe, és így felmegy Istenhez, ezentúl hal-

hatatlanságában biztosan.”⁵ Ez nem más, mint a reintegráció. Inkább modell, mint mítosz. Vagy ennek geometrizálása, didaktikusabb formában való bemutatása. Brătianu racionálisan kezelte a misztikus fogalmakat. És kimondta azt, amit Bălcescu titokként fogott fel: a nemzet megistenülését. A megváltás nyelvére fordítva: az ember csak a nemzetben üdvözl mint a nemzet tagja.

Negoitescu didaktikusabban építkezik, mint Manolescu. „Nicolae Bălcescu, Eminescu mellett, a 19. századi román kultúra legnagyobb hatást keltő egyénisége.” 1821-től 1918-ig rányomja bélyegét a nemzeti törekvésekre. És nemzetépítő eszméi jelzése nyomán autentikus az ítélet: „Bălcescu egyesek számára úgy jelenik meg, mint aki nélkülözte az eredeti gondolatokat és a szépírói erőket. Autentikus mégis az, ahogy a politikus és történész átélte az eszméket, tudatosította szellemi tevékenységét, nemcsak déli lázban égte, hanem latin pontossággal is fogalmazva.” De a stiliztikai fordulatok, az érzelem és értelem játéka dialektikájának érzékeltetése nem feledtetheti a politikus vívódását. A Mihai-könyvben végig érezzük a jelzett dilemmákat, amelyeket az európai hatalmi feltételek vagy inkább csak a hozzájuk fűződő remények változása sugallt. De ezek mellett még egy belső konfliktus is felsejlik az ember és a történelem drámai küzdelmében: az áhított, minden románt magában foglaló Románia szerkezetének kérdése. Erdély a román nép bölcsője, ugyanakkor soknemzetiségű táj. „A politikus – írja Bălcescu – megcsodálja majd ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatja nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsőporthez mindegyiket egész Európában.” A nemzeti eszme azonban a homogenizáció barbarizmusát is rejti magában. (Az *Erdély története* című gyűjteményes munkában ezt több magyar, román és szász példával próbáltam érzékeltetni.) A valóságra figyelő történész-politikus feloldja a konfliktust – eszméi javára vagy rovására? Döntsön az olvasó, amikor érzékelheti Bălcescu belső vívódását, aki ezeket vetette papírra:

„Egyedül az 1848-as havaselyi forradalom értette meg, hogy a szabadság biztosítása érdekében hagyni kell a bojárokat rohadni békében, s a bojárság rendjét kell kiölni a közszabadság kikiáltásával.

Az erdélyi románok nem értették meg ezt 1848-ban sem, s annál inkább nem értették 1599-ben. Nem gondolták meg, hogy nem is igazságos, nem is hasznos, nem is lehetséges megtisztítani Erdélyországot az összes idegenektől, akik csaknem harmadát teszik lakosságának; elfelejtették, hogy a tartós birtoklás alapvető és kétségbevonhatatlan jogokat teremt; hogy egy nemzetiséget – legyen az bármilyen kicsiny – tiszteletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; hogy e természetjog fölött áll bármely történelmi jog, minthogy a föld az emberé, és nem az ember a földé. Az Erdélyben megoldandó kérdés az volt és ma is az, hogy nem azt kell tenni, amit a románok, magyarok, szászok és székelyek külön-külön akarnak: egyikük maradjon az országban, a többi népeket pedig elűzzék, hanem ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést szövetségi államot hozván létre. Kétségtelen, hogy az erdélyi románok száma minden esetben természetes és jogos túlsúlyt biztosít számukra az ország ügyeiben, s Erdélyt valamennyire román országgá változtatja.

Így hát a románok és magyarok 1848-ban, egymás ellen harcolva, egyazon téves elvből indultak ki, és egyazon szolgásgba estek.”⁶

Vajon a stílus és az üzenet harmóniáját nem bontja meg az esztétizáló elemzés olyan

alkotások elemzésekor, amelyekben irodalom és politika oly messzemenően egymásba játszik, talán megkülönböztethetetlenül. És az alkotó lelki drámájának nem kellene-e nagyobb teret szentelni?

Az egyéni és közösségi sors összefonódása teszi a kor levelezését páratlan értékű műfajjá. Az irodalomtörténészek ki is használják a lehetőséget, már amennyire a kor leveleit közzéteszik a történészek és az irodalomtörténészek, akiket az esztétizálók epigonjai egy kicsit – *more patrio* – lenéznek. A levéltárakba nem járok szembe előtt azonban rejtve marad a páratlanul gazdag világ: a rejtőzködő, intim irodalom. Ion C. Brătianu, a kor politikájának nagy technokratája, vérbeli levélíró. Fivére szintén. Michelethez írt leveleit szépírói ambíciók fűtik. Új román írókat lehetne felfedezni. És köztük olyanokat is, akik nem írtak vagy nem is tudtak románul. Azért, mert Călinescu elfelejti, a franciául író Aurélie Ghica felfedezésre váró jelenség. A pesti zsidó családi normákkal meg hasonlító D. Rosenthal, a forradalom festője C. A. Rosettihez intézett páratlanul szép leveleiben magát románnak tartja, és a román nemzeti ügyért is adta életét, amikor felhagyta már-már kialakított ausztriai *biedermeier* életformáját, és a párizsi román emigráció felkérésére Erdélybe indult szervezkedni, de Pesten letartóztatták, és a börtönben öngyilkos lett. Negoitescu és Manolescu irodalomtörténete, miután bőven merít a kor levelezéséből, arra is felhívja a figyelmet, hogy meg kellene írni a levelezés irodalomtörténetét.

A történelem akkor lehet jelen az irodalomtörténetben, ha szerzője intim közelségbe kerül íróval és korrall. Ahogy közeledünk a mához, úgy telítődik történelemmel a két mű. Érezzük a történelem hangulatát és jelenlétét. Manolescu előjáróban Braudelt idézi, azt, hogy modelljét hajóként ereszti el az idő vizén, és aztán figyeli, mint halad. Azt nem idézi, hogy Braudel a hajótörést tartja a legtöbbet mondó mozzanatként.⁷ Úgy tűnik azonban, hogy a román irodalomtörténész mai kritikusi-esztétikai normáit bocsátotta vízre. E normák fényében olvasta újra a román irodalmat. Modellezéssel van dolgunk? Számomra ez költői kérdés.

De lehet-e olyan bonyolult irodalmi jelenséget, mint például a romantikát, modell segítségével jellemezni? A romantika irodalomtörténetében, úgy látszik, mintha Paul Valéry bátorlalanító és sokaknak felmentést kínáló komor intése is riasztana: ha a romantikát meg akarjuk határozni, el kell ejteni a rendszerező szellemet (*l'esprit de rigueur*). Viszont különös játéka „a szakmai kegyeletnek”, ha valaki vállalja a meghatározás kockázatát, akkor nem tartják nyilván. Így általában nem említik Carl Schmitt 1918-ban írt, aztán átdolgozott és a közelmúltban angolul is kiadott monográfiáját: „A politikai romantiká”-t.⁸ Márpedig ez modellszerű meghatározást is nyújt: a romantika nem más, mint Isten szekularizációja zseniális szubjektummá. A Schmitt-féle séma jól érzékelteti a romantikus én túltengését. Modellnek is minősíthető ez a meghatározás, részben tömörsége okán, részben pedig azért, mert valóban a szerző úgy alkalmazza, hogy azt lehet mondani: verifikálja, más szóval: úsztatja az idő vizén. Igaz, nem szabad szem elől téveszteni, hogy Schmitt művének belső koherenciáját pamflet-jellege biztosítja. A szerző a polgári demokrácia ellen írt, aztán a náciizmussal rokonszenvezett. Egyértelműen politikai töltése van annak, amikor azt fejtegeti, hogy a romantikát a polgári szabadság teszi lehetővé, az a körülmény, hogy a közélet és a magánélet elválik egymástól. A romantikus lélek pedig passzív. Metafizikai narcizmusban, az esztétikai élményben éli ki magát. Kierkegaard csábítója számára a csábítás esztétikai élmény. Schelling szerelmes Sophie-ba, de minden nő lehetne Sophie. Léte alkalom az esztétikai merengésre. Mert a romantika lényege az occasionalizmus. Az hogy minden csak alkalom, alkalom

a világ átpoetizálására, az esztétizálásra. Novalis szavaival: minden csak egy végtelen regény kiindulása. És – az alkalmi és esztétizáló jellegből következően – a halállal ér véget. Az etika emocionális. A politika pedig esztétizáló diskurzus, akár forradalmárok, akár reakciósök művelik. Egyébként a romantika maga a passzivitás, még akkor is, ha a romantikus ember aktív, amikor önmaga papja, költője, királya, miközben saját személyisége katedrálisát építi. A romantikus irónia – minthogy minden másképp is lehet a romantikus felfogásban – parttalan, csak egy valamit tart tiszteletben: a romantikus ént.

Heine 1835-i könyvecskéje óta nem írtak ilyen gyilkos pamfletet. Csak míg Heine – némi lekezelő iróniával – a romantikában a középkori költészet újjáéledését látta,⁹ és elsősorban egy-egy személyt állított előtérbe, Schmitt magát e jelenséget vizsgálta.

Schmitt modellje alapvetően a múlt századi német romantikára illik. Az volt a legjobb alkalom számára a saját kora ellen irányuló pamfletre. Ennek megfelelően hajóját is kényelmes csatornákon terelgeti. Bravúrosan tud élni azzal a lehetőséggel, hogy a nagy alkotókat nem lehet izmusokba skatulyázni, mesterien villantva fel a romantikus én drámáját: „Látni kell a három embert, akinek eltorzult arca áttetszik a tarka romantikus fátyolon: Byront, Baudelaire-t és Nietzschét, e magánpapság három főpapját és harci áldozatát.”¹⁰

Manolescu azonban nem esett áldozatul a modellezésnek, bár hajója valahol, szinte észrevétlenül elsüllyedt. És ez nem kritikusi kajánkodás. Túl sok feladatot akart megoldani egyszerre, a szintézis igénye és jellege pedig nem tette lehetővé a következetes modellezést. Ion Negoitescu következetesebb és őszintébb volt, amikor az esztétikai értéket vallotta egyetlen mércének. Napjaink irodalomkritikájának elmúlt századokra visszavetülő érvényesítése izgalmas szellemi kaland, nagy bátorság kell hozzá, sok minden indokolja. A történelem ilyenén kezelése azonban mintha megbosszulná magát. És valószínű, hogy Manolescu műve akkor ér majd addig el nem ért szintre, ha elkészülnek újabb, a múlt század második felét és századunkat tárgyaló kötetei. Negoitescu műve erősít meg ebben. Ő ugyanis 1945-ig tárgyalja a román irodalmat. Ahol valóban aktuális kérdésekről esik szó, portréi a román esszé gyöngyszemei. Arra keres választ, ami a mai kor emberét érdekli. Innen fakadnak kisebb ellentmondásai is. Szemére hánnya például Călinescunak, hogy megfélemedezik Eminescu nagy verseiről, de ő maga ugyanezt teszi, amikor a költő világképét rekonstruálja. Igaz, bravúros okfejtéssel tárja fel az eminescui nacionalizmus és létfilozófia összefüggéseit. Választ kapunk arra, és méghozzá talán klasszikus érvénnyel, hogy miért és miként fonódott össze a nagy költészet oly brutálisan a nacionalista publicisztikával.

Negoitescu nem ismer tabukat. Talán azért, mert korábban jól megismerte őket, és már akkor is félelmetes pontossággal tudta jelezni – egy-egy hatalmas körmondatba rejtve – önnönmaga világosan kialakított véleményét. Most viszont felszabadultan ír. Mihai Sebastian műveit ugyan kiadták, de nagyon óvatosan illik nyilatkozni róla Romániában. Emlékiratai még nem is jelentek meg. Negoitescu szókimondása viszont éppen az óvatosságát neveltségességét érzékelteti. És úgy vélem, közben talán senki nem írt ilyen drámai tömörséggel a komédia és a tragédia végzetes összefonódásáról a román világban, mint Ion Negoitescu. Cioran műveit ma kiadják, kultusza van. De helyét a román irodalom történetében Negoitescu találta meg, a „Románia színeváltozása” című hitvalló, nagy politikai pamflet értékelésével. Igaz, ezzel ki is lépett az ún. irodalom világából, és átlépett a történelemébe. Máskor viszont visszafogta magát, még bizonyos közkeletű minősítő kifejezésektől is tartózkodva. Nem is ő, hanem Manolescu mondja

ki, hogy Lucian Blaga romantikus. Azon lehet vitatkozni, hogy okkal vagy ok nélkül látom a reintegráció mítoszát a blagai írói világ fő kérdésének. Azon is lehet vitatkozni, hogy filozófusi, költői, drámaírói vagy regényírói munkássága elsődleges, melyik melyiknek az ancillája, vagy netán mindezek tökéletes harmóniában álltak egymással. Ami lényegesnek tűnik, az a romantikus mozzanat. A nagy német romantikusok voltak enyhyire sokoldalúak, éppen a reintegráció mítoszának vonzásában. Blaga írói-kultúrfilozófiai programjának a mellőzése viszont a portréesszé módszer negatív következménye. Hiszen ki kellett volna emelni, mint hajdan, 1937-ben Makkai László, hogy Blaga tudatosan is a népi kultúrával való kapcsolat szorosabbra fűzésében, a belőle való táplálkozásban látta a délkelet-európai kultúrák felzárkózási esélyét, eredetiségüknek zálogát a népek és kultúrák versenyében, amikor beköszönt a modern világ a maga könyörtelenségével." Ugyanakkor Blaga költészetének és a német romantikához való kötődésének bemutatása lebilincselő polemikussá jellemezhető esszé. Mesteri módon sikerült Mircea Eliade egzisztencializmusának elemzése. Eszme- és írói világának az összefüggéseiről azonban nem kapunk olyan árnyalt képet, mint Eminescuról. Mintha Negoitescu apológiát írt volna ellenségei ellenségéről, hiszen míg Eminescut a nacionálkommunizmus felkarolta, Ceaușescu és neje igyekeztek kisajátítani, ami nekik megfelelt, és amit esetleg megértettek belőle, Eliadéval, éppen militáns antikommunizmusa miatt, nem tudtak mit kezdeni, bár sikerült néhány művét kiadni.

Negoitescu portréinak ugyanaz a gyengéje, mint az ereje: az eddigi téves nézetekkel, olykor ideológiai aberrációkkal szemben öltöttek formát. A beavatottakhoz szólnak. A szerzőt kétségtelenül az öncélú megismerés vágya és öröme vezette. De akarva, nem akarva túlonult igazodott a hazai ideológiai terephez. Nem mindig azt emelte ki, ami az ő szemléletéből következően fontos, hanem olykor azt, ami az ún. köztudatban, a korábbi ideológiai machinációk és a hétköznapi Kulturkampf következtében előtérbe került. Innen persze a mű izgalmas, ám nemegyszer elszomorító aktualitása.

A román kritikusok azt hangsúlyozták, hogy Nicolae Manolescu és Ion Negoitescu a nagy előd, Călinescu nyomán haladva kanonizálnak. Mint jeleztem, ebben nem epigonizmust látok, hanem azt, hogy sikerült megtalálniuk az irodalomtörténeti hagyományt. Hátra van a portrékon túlmutató irodalom fejlődéstörténetének rekonstruálása. A legfontosabb hozzádoka a két irodalomtörténetnek a termékeny kétely: „minden irodalomtörténet – írja Nicolae Manolescu – meghatározásánál fogva tisztának álmódja magát és természetéből kifolyólag nem az.” És Ion Negoitescu is megvallja, hogy az elemzett irodalmi műveket „a megélt történelem szempontjából olvasta és olvasta újra, valamint elmélkedett fölöttük napról napra”. (A történelmet tartom ebben az esetben tisztátalan-nak.) A kétely és a módszer előtérbe állításával ugyanakkor megadták a lendületet, hogy elszakadjunk a kanonizálás gyakorlatától. Az általuk kicövekelt porondon lehet vitatkozni arról, hogy egy mű miért szép és miért tetszik. És közben tisztázhatjuk, pontosabban szólva, inkább tudatosíthatjuk viszonyunkat a történelemmel és az ideológiával – módszertani alapon. Kétségtelen tehát, hogy az olvasói élményen túlmenően többet köszönhetünk Ion Negoitescunak és Nicolae Manolescunak, mint gondolnók.

Jegyzetek

- 1 *Nicolae Manolescu*: Istoria critică a literaturii române. I. București, Editura Minerva, 1990. 338 p. *Ion Negoitescu*: Istoria literaturii române. I. (1800–1945). București, Editura Minerva, 1991, 370 p.
- 2 *Monica Spiridon*: Strategii de lectură. – *România literară*, 1992. 24. sz.
- 3 *Mircea Martin*: G. Călinescu și „complexele” literaturii române. Buc., 1981. Ennek a munkának az elhallgatása sajnálatos és jellemző tünete a mai Călinescu-kultusznak.
- 4 *Miskolczy Ambrus*: A kontinuitás-vita historikuma. – *BUKSZ*, 1992. 2. sz.
- 5 Gindire româneasca în epoca pasoptistă. I. Szerk.: *Paul Cornea, Mihai Zamfir*. Buc., 1969. 493.
- 6 *Nicolae Bălcescu*: A románok Vitéz Mihály vajda idejében. Fordította V. András János. Bukarest, 1963. 306.
- 7 *Fernand Braudel*: Écrits sur l'histoire. Paris, 1969. 70–71.
- 8 *Carl Schmitt*: Politische Romantik. München–Leipzig, 1925., *Uő.*: Political Romanticism. (Guy Oakes: Translator's Introduction.) Cambridge (Mass)–London, 1986.
- 9 *Heinrich Heine*: Die romantische Schule. Amsterdam, 1856. 5.
- 10 *Schmitt*: Politische Romantik, i. m. 27.
- 11 *Makkai László*: Lucian Blaga. – *Erdélyi Helikon*, 1935. 4. sz.

VICTOR NEUMANN

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ROMÁNIÁBAN

Nicolae Iorga és Mircea Eliade, avagy a régi és az új generáció

I.

A modern román történelem, civilizáció és kultúra újraértékelése elsősorban a kritikai szellem újraalkalmazását (egyes esetekben első ízben történő alkalmazását) feltételezi. Feltételez azután egy jelentős szemléletváltást a múlt eseményeinek értelmezésével kapcsolatban, s ezen keresztül a jelen tragédiájának a megértését. S mivel a kultúra jelentős szerepet játszott és játszik egy ország politikai életében azáltal, hogy kialakítja és táplálja a különböző nézőpontokat, véleményeket, s hozzájárul ahhoz, hogy megnyerjen értékeivel egyes politikai erőket; fel kell hívnunk a figyelmet az 1900-as és az 1930-as évek román értelmiségi generációi közötti kapcsolatra. Két, korának igen jelentős képviselőjére gondolok, N. Iorgára és M. Eliadéra, a kollektív öntudat őrzőire, akiknek sikerült az is, hogy személyiségük mítosszá váljon.

A román kultúra két óriásának érdemeit itthon és külföldön egyaránt elismerték. Még akkor is, ha életművük bizonyos fejezete egymásnak ellentmondó értelmezést váltott ki, sőt: ha a kortársak szövegmagyarázatainak ítéletei jogos megjegyzéseket vagy érvekkel dokumentált bírálatot tartalmaznak is – elméleti, módszertani vagy filozófiai szempontból –, hozzájárulnak Iorga és Eliade tudományos munkásságáról alkotott kép kialakításához. Iorga esetében valószínű, hogy az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásának kiemelkedő eredményei – mint ahogyan Iorga munkáinak józanabb összevetése korának európai történetírásával – hozzásegítenek, hogy tudományos munkásságáról objektívebb képet kaphassunk. Módosulnak a vélemények a személyiségével kapcsolatos méltánytalan megállapításokról, illetve arról a szerepről, amelyet a román állam kulturális és politikai életében valójában betöltött.

Azt a célt tűztem magam elé, hogy felhívjam a figyelmet azokra a társadalmi és politikai elméletekre, amelyek bizonyítják, hogy a generációk között nincs szakadék – ahogyan azt Eliade is megkísérelte bebizonyítani egyik eszmefuttatásában –, ellenkezőleg: sokkal inkább egyfajta kontinuitás létezik. Az érdekelt, hogy néhány példán keresztül felfedjem az értelmiség viselkedésének paradoxonjait a modern Romániában (amelyek olykor kortársaink között is fellelhetők): egyfelől, hogy humanista, másfelől, hogy radikális politikai irányzatok mozgatójának, kezdeményezőjének tekinthető a román értelmiség.

Következésképpen vizsgáljuk meg azokat a szempontokat, amelyek a 20. század nagy politikai és civilizációs tragédiájához vezettek azáltal, hogy hatást gyakoroltak a közönségre. Más szóval: fedjük fel, miként lehetséges, hogy a demokrácia fogalma sok román értelmiségi gondolatvilágában kizárólag negatív értelmet kapott, és eképp az élvonalbeli érzéstudat szemében a nacionalizmus első számú ellensége lett. Ez a jelenség fellelhető más európai országban is, román sajátossága a nemzeti mítosz folytatásában merül ki, vagyis a romantikus mítosznak alárendelve, amelyben megtalálható a tiszta konzervativizmus, a patriarchalizmus, a tradicionalizmus, a népiség és a xenofóbia.¹

Ami a század elejét illeti, Iorgának, a nemzeti sajátosságok legjelentősebb készítőjé-

nek eszmévilágából választottunk ki néhány sajátosságot vitára, mint amilyen például a „román lelkiség megjelenése a kultúrában és a művészetben”. Ezekkel a gondolatokkal „Sămănătorul” (Magvető) és a „Neamul românesc” (Román faj) című folyóiratokban megjelenő cikkében találkozhatunk, továbbá a *Histoire des Juifs en Roumanie* (A zsidóság története Romániában. Bukarest, 1914) című tanulmányában és más nyilvános szerepléseiben. Gondolok itt elsősorban a Vălenii de Munte-i nyári egyetemre, amelynek hathatós tudatformáló szerepe volt a román tanárok, papok és diákok körében. Mindaz, amit Iorga írt és mondott, széles körben visszhangra talált, annál nagyobb visszhangra, minél nagyobb szerepet játszott az *akkori*, illetve a mindenkori Romániában az írástudó romantikus mítosza, s ami úgy fogalmazódott meg, hogy ő „a nemzet szellemi vezetője”.

Hogyan próbálta meg Iorga a román irodalom és kultúra sokat vitatott sajátosságát meghatározni? „Amikor egy nép tudomásul veszi, hogy amiért milliók szíve dobog, hogy ami beragyogja milliók szellemét, az nem hasonlatos más népekéhez. Ez a sajátosság örök, és a világ harmóniája csak úgy valósul meg, ha ez kifejezésre jut. Ugyanakkor e sajátosság jellegzetes formát igényel magának abból a célból, hogy állandó, elismert és csodált legyen, amikor sok türelmetlen keresés meg hatalmas lendület után ezek a formák egyszerre megszületnek, amikor minden egyes író és művész egyénisége okvetlenül ennek az alaphoz a mély és széles sugarából bontakozik ki, és tudatában van annak, hogy magáénak vallja, akkor kezd élni a nemzeti kultúra.”² Iorga megállapítása szerint egy nemzet eredetiségét a művészet hatalmas csodája, a hagyományok, a megszámlálhatatlan szokások határozzák meg, amely eredetiség az érzések és a gondolkodás sajátos egyéni stílusában jut kifejezésre. Szerinte a *sajátos* anyagi és kulturális értékek „az igazi román lélekben, annak a szép iránti törekvésében lelhetők fel, amit semmilyen iskolában sem lehet elsajátítani, sokkal inkább a kék mennybolt alatt, Isten határtalan iskolájában...”

Ez az eredetiség, a múltban található meg, tehát ott is kell keresni. Iorga ezzel kapcsolatban a falu egészséges hagyományai mellett foglal állást, amit ő „jámbor egyszerűség”-nek nevez. A művelődés során a nemzeti karakter, az ősi román erények különböző veszélyeknek voltak kitéve: idegen civilizáció adoptálása, vagy például – politikai irányzatokkal – más országok szokásai jelentek meg. Ugyanilyen különös veszélyforrás a külföldi irodalom tömeges megjelenése és idegenek beáramlása a városokba. Iorga az egyik lehetséges nemzetmegrontó eszköznek tartja a liberális piaci intézményrendszert, a Közép- és Nyugat-Európából származó beruházók által behozott tőkét. Bírálja azokat, akik a meggazdagodásra törekcsenek. Meg is nevezi ezeket az elemeket: görögöket, bolgárokat és zsidókat (az alávaló kifejezést használja velük kapcsolatban). Megvetően ír a Regát zsidók által lakott poros utcáiról.³ Az a benyomása, hogy így vált az igazi kultúra szóvivőjévé a lokális paraszti kultúra.

Iorga 1900–1918 között megjelent publikációival és „doktori”-jával kapcsolatban meg kell jegyezni: különös fogékonyságot mutatott a konzervatív felfogás az elszigetelődés iránt. (Ebben a vonatkozásban külföldi tanulmányútjai hatására változott később meg.) Fokozott jelentőséget tulajdonított a fajiságnak (előfordult, hogy kritikai megjegyzéseket is tett), de ezeknek távolról sem mindig volt tudományos alapja, s veszélyes elméleti kinyilatkoztatásai is voltak. A paraszti jellegre tette a hangsúlyt, és elutasította a városi civilizációt. Egyébként kapcsolata A. C. Cuzával pályájának ebben a szakaszában nem véletlen: együttműködtek (1906-tól) a „Neamul românesc” című lap megjelentetésében, mindketten alapítói voltak a tisztán antiszemita programmal jelentkező Nemzeti

Demokrata Pártnak – lévén hogy egy ideig ugyanazon eszmei áramlathoz tartoztak. A román szellemi élet nemzeti és antiszemita áramlataival foglalkozó munkájában Leon Volovici – röviden kitérve kettőjük hasonló, harcos periódusára – kimutatta, hogy Iorga témaválasztását a zsidóság gazdasági viselkedése és szerepe határozta meg, xenofób és nacionalista szónoklatai erős érzelmi töltettel vannak tele, profétizmussal, szerencsétlenségek jóslásával és kegyetlen bosszúvágygal.⁴ Sem Cuza, sem Iorga (sajtó és a parlamenti incidensek következményeként) nem voltak engedékenyek az idegenekkel szemben, s mindemellett Iorga magatartása ellentmondásos. Mint tudós: a világ minden tájáról források és bibliográfiák összegyűjtője, nagy európai egyetemek előadója, a Bukaresti Egyetem professzora, elsősorban történetíró – a román és az egyetemes történelem tolmácsolója. Ritkán akadt hozzá hasonlatos elemző és elméleti tudós. Ugyanakkor – mintegy megduplázva önmagát – publicista, a kulturális élet tüzének felszítója, és mint ilyen mindig körül volt véve olyan hallgatósággal, amely mint látvány is ellentmondott a klasszikus értelemben vett tudósról alkotott képnek.

Félelmetes vitapartner volt, hajlíthatatlansága és lobbanékonyága következtében számtalan ellenfele volt. Valószínűleg temperamentuma és lelkiállapotának valaminő alapvető bizonytalansága miatt változott például olyan hirtelen beszéd közben a hangterjedelme.

Heves hazafias misztikája az 1922–1923-as években alábbhagyott, és Iorga békülékesebb lett, visszautasította az erőszakot és a szélsőséges eljárásokat, olyannyira, hogy románságának lázas xenofóbiája eltűnni látszott.⁵ Nae Ionescu és Mircea Eliade megmarad viszont a történelem alsóbb régióiban, különösképpen abban a bűvöletben, amelyet Iorga közvetlenül gyakorolt. Pontosabban: abban, ahogyan a legionárius eszmének elkötelezett értelmiség kereste és megtalálta benne lázas nacionalizmusa támasztát, az ún. „öregék” eszményképeiben, amelyeket oly módon vitattak, hogy ugyanakkor magukévá tették azokat. Iorga személyiségének visszhangja a 20. századi román történelemben mutatja azt a súlyt, amellyel a gondolkodásmód kialakításához hozzájárult. A sámánátorista tézisek iránti hajthatatlanságát nem befolyásolta a tradicionalizmus és a modernizmus, illetve a két irányzat, az ún. „tisztá” kultúra konzerválása és az európai kultúrára való nyitás hívei közötti vita. A nacionalista szemléletmód szerint a román kérdés és a paraszti világ közötti szoros kapcsolat azonosítása jelentette a hazafiság, az állampolgárság érzésének mértékét. Erre az ad magyarázatot, hogy egy olyan országban, amelyben „az értelmiség többsége a parasztság, a nép soraiból emelkedett fel, és jelentős hányada Erdélyből jött, természetes, hogy ez a kérdés ilyen nagy figyelmet kelt.”⁶ Nem természetes azonban a mi szempontunkból sem a maradi antidemokratikus szellem aktív hatása, mint ahogyan az antiszemitizmus (amelynek számtalan híve volt Iorga generációjában – O. Gogára, A. C. Cuzára, A. C. Popovici-re gondolunk, a legismertebbekre) vagy a közvélemény elmaradottsága sem.

II.

Az 1930-as években egy új generáció került előtérbe, amely kétségbevonhatatlan értékekkel tűnt ki, de egy olyan radikalizmussal is, amely híjával volt bármiféle racionális politikai motivációnak, és teljes egészében szemben állt a demokráciával. A legnevezetesebb személyiségek közé sorolandó mindenekelőtt Mircea Eliade, a jövőendő vallástörténész, aki már ekkor is kitűnt könyveivel, cikkeivel és egyetemi tevékenységével, s mint

a fiatal értelmiségiek csoportjának a vezetője. Ha Iorga esetében a gesztusoknak és konzervatív, radikális eszméknek meg is volt a jogosságuk – egy olyan szellemi állapotban, amely uralkodó volt az egyesülés előtti évek politikai folyamatában, amelyben ő volt a zászlóvivő –, Eliade esetében a helyzet bonyolultabb volt (különösen az eszme- és mentalitástörténet számára, akinek szándéka, hogy feltárja a román civilizáció vonatkozásában a gondolkodási modell kanyargós fejlődését). Hosszas kutatást igényel, hogy az elemzés minél hitelesebb legyen. Ugyanis a dolgok nem látható arculatát is fel kell tárni. Norman Manea megjegyzése Eliadével kapcsolatban – hogy Eliade különös figyelmet igényel – kapóra jött, még akkor is, ha „az író és a tudós műve nem esik egybe a két világháború közötti harcos és reakciós újságíróéval.”⁷ Eliade tevékenységét illetően publicisztikája ismertetésére szorítkozunk, amelyet több mint tíz esztendőn keresztül (1927-tel kezdődően) a legionárius mozgalom szolgálatába állított. Feltesszük azonban a kérdést, vajon a megidézett tudós és publicista támpont-e, vagy pontosabban fogalmazva: a korabeli román mentalitás modellje, ismerve, hogy ez a fontos név a szélsőséges mozgalom zászlóvivője volt. Ez olyan kérdés, amely egyrészt legitimnek számít amióta Eliade nem vállalta a felelősséget egyáltalán nem elhanyagolható jelenlétéért a fasiszta propagandában, másrészt, amikor művei jegyzeteinek a tanulmányozása éppen hogy csak elkezdődött.

Ha Nae Ionescuro úgy tekintünk, mint N. Iorga jogos utódjára, mint egyik „legtisztább” gyermekére, Mircea Eliade nem kevésbé az iorgai gondolkodástípus örököse, sőt annál is több, mivel elődjének kettős mítoszára alapozza munkásságát: a romantikus–enciklopédikus anyagokat tartalmazó források nemzeti mítoszára és az írástudó mítoszára.

Ezt a kötőanyagot ismeri el indirekt módon Nae Ionescu: *Szélrőzsa* című műve előszavában: „Nicolae Iorga világította meg elsőként a román erénynek ezt az alapvető ösztönös felismerését, melyen keresztül megnyilvánul nemzetünk (fajtánk) történelme, és amely nélkül az alkotás hazug és az élet hiábavalóság.” Vagy még világosabban: „Nem véletlen, hogy ez a három tanítómester (Iorga, Pârvan, Nae Ionescu) vonzotta a fiatalokat.”⁸

És szintén Eliade azok egyike, akik fenntartják, hogy létezik szakadék a nemzedékek között, de mint ahogyan Iorgánál és sámánátorista korszakában, nála is érezhető volt a nyugatellenesség. A „Cuvîntul studentesc” 1927. december 4-i számában írta *Egy nemzedék* című cikkében: „Nekik (az ún. „öregekről”, az idős generációhoz tartozókról van szó. – A szerző megjegyzése) meg kellene érteniük a belső pusztulást, de a megváltást is a régi minta szerint értelmezik, a Nyugatról származó szisztéma szerint... Nem fogják fel az igazságot, hogy közöttünk és közöttük nincsenek közös pontok, csak a lándzsadobás. Nem szabad, hogy megijedjünk a dicsőségüktől, a könyveiktől és a gazdagságuktól. Férfiasságunk kemény megpróbáltatásoknak lesz kitéve, de győzni fogunk. Ők nem tudják megérteni, miben áll a harc és mit jelent győzni. Mi viszont megértjük és valóságosnak érezzük a három nemzedék közötti lelki különbözőséget.”⁹ A túlzás nyilvánvaló. Eliade szándéka: nyilvánosságra hozni a fiatalok érdemeit, akik egy részének azzal tettszeleg, hogy már benne van a nemzet tudatában. Majd így folytatja. Éppen elegenden vannak olyanok is, akik még hiszik, hogy az írástudók még fel vannak (voltak) ruházva hasonló jogosítványokkal; hogy az állampolgári érzületet helyettesíteni lehet tudományos érdemekkel, vagy hogy ezek az érdemek feljogosítanak arra, hogy figyelmen kívül hagyják a másik véleményét. Ezekből az alapmegjegyzésekből kiindulva könnyen megértjük Eliade és a többi, az akkori és a később élt értelmiségiek tévedéseit. Eliade úgy gon-

dolta: meg kell szabadulni attól az elképzeléstől, hogy a lángelme mindent pótol. Emeljük ki egy részletet Eliade propagandacélokat szolgáló eszmei mondanivalójából, amely az előbb mondottakat jobban megvilágítja: „A legjelentősebb változások szerencsés kortársai vagyunk, olyan korszaké, amelyet a legújabb kori Románia ismert: *egy új arisztokrácia születésének*. (Kiemelés tőlem. V. N.) A legionárius fiatalság tele áldozatkészséggel, lendülettel és alkotó akarattal – *ez vetette meg az alapját az új román elitnek, amely méltó arra*, hogy megváltoztassa e nemzet történelmének az értelmét.”¹⁰ Századunk második feléből való, a nemzeti-kommunizmus korából származó és jellemző szónoklatokra kell gondoljunk, amikor arra az „elite” utaltak, amely képes megváltoztatni a történelem értelmét, illetve menetét. Ez a szemlélet leértékeli az embert, és két társadalmi kategóriát ismer csak el: urakat és szolgákat. Vajon nem innen származik a mérhetetlen arrogancia a hátrányos helyzetűek, a parasztok, a cigányok iránt? Zelea Codreanu-nak hasonló a nézete: „az új román elitnek, minthogy a világon mindenhol így van, a társadalmi szelekció alapján kell létrejönnie. Szerepük pedig abban merül ki, hogy a nemzetet vezetik a nép törvényeinek szellemében”.¹¹

Honnan származik az az irracionális koncepció, hogy a tömeg alá van rendelve egy korlátlan hatalommal bíró személynek vagy a személyek egy csoportjának? Ennek az ártalmas gondolatnak a terjesztése a 19. és 20. század művelt emberei részéről valóságos szemléletbeli torzulásokat okozott a társadalom különböző rétegeiben, ami azt jelenti, hogy az individuum a felsőbb rendű lénynek vakon alá kell hogy rendelje magát. Szemünk előtt játszódik le, hogy egyes politikusok, újságírók, a közhivatalnokok különböző kategóriáinak döntő többsége hogyan uralja a közvéleményt.

Vajon miért hitt Eliade a legionáriusokban, a doktrínájukban? A kérdésre maga adja meg a választ a „Buna vestire” 1937. december 17-i számában: „Hiszek a román nemzet sorsában, ezért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében. Egy nép, amelyik a valóság minden szintjén bebizonyította óriási alkotóerejét, nem vallhat kudarcot, nem lehet a történelem szélére szorítani egy balkanizált demokráciában és egy civil katasztrófában. Kevés európai nép volt Isten által felruházva annyi erénnyel, mint a román nép... A románok a legjobb államalkotók Délkelet-Európában. A nép szellemi alkotóerejének bizonyítéka számtalan megnyilvánulási formában jelentkezik, a folklórban, a népművészetben, vallásos érzékenységekben. Ha egy nép ennyi – biológiai, személyes, lelki – erénnyel rendelkezik, eltűnhet-e anélkül, hogy történelmi misszióját teljesíteni tudná? Vajon a román nemzetnek a legszomorúbb romlás állapotában, amilyent csak ismer a történelem, kell az életét végeznie, nyomorban, szifiliszben, a zsidók által elnyomva, idegenek által szétszaggatva, demoralizálva, elárulva, néhány száz millió lejért eladva...? Aki nem kételkedik a román nemzet sorsában, az nem kételkedik a legionárius mozgalom győzelmében. Én hiszek ebben a győzelemben, mert mindenekelőtt hiszek a keresztény lélekben. Egy mozgalom, amely a keresztény szellemiségből ered és táplálkozik, olyan szellemi forradalom, amely elsősorban a bűn és a hitványság ellen harcol, és mint ilyent nem lehet politikai mozgalomnak tekinteni. Ebben az esetben keresztény forradalomról van szó.”¹² A szöveg szöösszetételei a nemzeti mítoszra, a sztereotípiák állandóságára, a xenofóbiára, valamint az eljárásmódra utalnak, az ideológiai elvek a totalitárius politikát szolgálják, a politikusok és a kulturális élet vezetőinek magasabbrendűségére vonatkoznak, amely a román nacionalizmus apostolainak öröksége. V. A. Urechia és D. A. Sturdza parlamenti felszólalásaiban, A. C. Popovici és A. C. Cuza könyveiben, a törvényhozói testület döntőbíróági végzéseiben, valamint századunk 50–80-as éveiben találkozunk mindezzel. Eliadénak az volt a szándéka, hogy nem

politizál, de mondatok százaival lehet bizonyítani, hogy azok az ideológiai propaganda végzetes világából származnak. A jövő vallástörténésze a közélet színpadán debütált, a kritikai szemlélettel szemben tartózkodást hirdetve (a kritika nem ad semmit, mondom),¹³ ellenszenvet hirdetve a Nyugattal, az európai irodalommal szemben, kiválasztva magának ezzel szemben két eszmét: a forradalomét és az új ember formálásának eszméjét. Ezekben a cikkeiben, mint az ugyanebben a periódusban írott esszéiben is, egy sor ellentmondás és különösen egyfajta eredetiség van, amelyre kortársai, a régi generáció ellenlábasai is törekedtek. Valójában egy bizonyos folytonosságról van szó, ami különösen a dicsőhymuszokban jut kifejezésre. A tragédia abból adódik, hogy Eliade és nemzedéke messzebbre ment, és az ortodox keresztény fundamentalizmus nevében beszélt, amely megteremti a maga terrorista struktúráját, és visszautasítja a modern civilizáció bármilyen formáját.¹⁴

Mindez nem azt jelenti, hogy mindenkire, minden áramlatra egyaránt címkét lehet akasztani, különösen a kritikai szellem kiiktatásával kapcsolatos általánosítás lenne helytelen. Más írástudóknak élénk volt a világra való nyitottsága. Lovinescu és az általa befolyásolt csoport a legjobb példa erre. A szerencsétlenség akkor következik be, amikor azt látjuk, hogy a román kultúra a fentebb vázolt befolyás hatására elrugaszkodott a racionális irányzattól, és a misztika, az irracionalizmus irányát veszi fel, és ezáltal maga hívja elő, vagy tartja fenn a jobboldali vagy baloldali totalitárius rendszert. Éles kontraszt húzódik Eliade fiatalkori zsurnalisztikája és a későbbi munkássága között, amikor is a nyugati egyetemek – ahol tanított, és híresség lett – kozmopolita légkörének befolyása érződik, s ez még inkább jogossá teszi a román kulturális mentalitás modelljével kapcsolatos kérdést.

Éppen ezért csak Eliade életművének tisztességes és kritikai elemzése adhat választ arra, hogy mennyire fontos szerepe van Eliadénak a tegnapi és mai román civilizáció és kultúra arculatának kialakításában.

(Fordította: Román Ildikó)

Jegyzetek

- 1 *Leon Volovici: Nationalist Ideology and Antisemitism. The case of Romanian Intellectuals in the 1930s.* Oxford, Pergamon Press, 1991. Románul megjelent a Dialog című folyóirat 1993. május–szeptemberi számában.
- 2 *Nicolae Iorga: Cultura națională și surrogatele ei. – Sămănătorul, 1903. 1 iunie; N. Iorga: O luptă literară.* vol. I. Vălenii de Munte, 1914. 18–22.
- 3 Uo. lásd még a következő cikkeket: O nouă epocă de cultură. In: i. m. 5–11.; Zece Maiu. In: i. m. 152–157. O comună rurală din România. In: i. m. 192–196. Iorga konzervatív és antiszemita korszakáról lásd: *Leon Volovici: Ideologie naționalistă și antisemitism în viața intelectuală românească din anii '30.* Dietzenbach, 1993. 51.
- 4 *L. Volovici: i. m. 12.*
- 5 *Radu Ioanid: Nicolae Iorga and Fascism. – Journal of Contemporary History (SAGE, London, Newbury Park and New Delhi), vol. 27. 1992. 467–492.*
- 6 *Z. Ornea: Sămănătorismul. II. kiadás. București, 1971. 27.*
- 7 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită a României. – 22, 1992. nr. 8.*
- 8 *Mircea Eliade: Și un cuvânt al editorului. Nae Ionescu. Roza Vînturilor, Buc., 1990. 427–429.*
- 9 *Uő.: O generație. – Cuvîntul studentesc, IV. évf. 1927. 4. decembrie. nr. 2.*
- 10 *Uő.: Noua aristocrație legionară. – Vremea, XI. évf. 1938. 23. ianuarie. nr. 522.*
- 11 Lásd a „Dialog” című folyóiratban megjelenő vitát. *Stelian Bălănescu és Ion Solacolu* között: Puncte de vedere sau despre inconsistența miturilor: cazul mișcării legionare. – Dialog, 1993. nr. 142/146.
- 12 *Mircea Eliade: De ce cred în biruința mișcării legionare. – Buna vestire, I. évf. 1937. 17 decembrie, nr. 244.*
- 13 *Uő.: O generație... i. m.*
- 14 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită. – 22, 1992. nr. 7.*

ROMÁN ILDIKÓ

1944: DÉL-ERDÉLY

Magyarok Dél-Erdélyben

A második bécsi döntés után a Romániában maradt magyarság létét a következőképpen képzelte el:¹

1. *Bekapcsolás a román-magyar bizottságok tárgyalásaiba* mindazokban a kérdésekben, melyek a dél-erdélyi magyarság helyzetével kapcsolatosak.

2. *Tökéletes viszonyosság* a magyarországi román- és a romániai magyarkérdés kezelésében. Például:

a) Mindaddig, míg „a visszamaradt magyarságra” nézve az 1925. évi magánoktatási törvény, az 1928. évi kultusztörvény s az 1939. augusztus 4-i kisebbségi statutum érvényben van, ugyanez alkalmaztassék a magyarországi románságra nézve;

b) román képviselőknek a magyar parlamentbe való behívása maradjon függőben addig, amíg a román kormány arányos számú romániai magyar vezetőnek hasonló közjogi pozíciót nem biztosít;

c) teljes legyen a viszonyosság a sajtó, gyülekezési jog, munkavállalás stb., vagyis a közélet és a gazdasági élet minden vonalán.

3. Iskolai, kulturális és szociális feladatok és akciók az egyházak hatáskörébe utalandók. E célból a katolikusok Gyulafehérvárt, a reformátusok Nagyenyeden, s az unitáriusok Tordán központot állítanak fel.

A politikai vezetésre e kérdésben csak két feladat hárul:

a) védelmet nyújtani és érvényesülést biztosítani az erre szoruló intézményeknek,

b) a kormány felé az egyházak közötti feltétlen szolidaritás és taktikailag is azonos magatartás biztosítása.

4. *Gazdasági kérdésekben* a gr. Haller István és Szász Pál vezetése alatt álló intézmények, illetve ezek újjászervezendő részei hivatottak a megoldandó feladatok érdekében minden lehetőt megtenni.

E két – külön-külön vezetés alatt álló – intézménycsoport együttműködésének biztosítása nem képezi a politikai vezetés feladatát, mely ezekre vonatkozólag – mint az előző csoportra nézve is – csak a *politikai védelmet* nyújtja, s a *kormány felé való szolidaritást* biztosítja.

5. A megmaradt magyar pénzüzetek hozzanak létre egységes szervezetet, ebbe illeszkedjenek bele a budapesti nagy bankok romániai fiókjai.

6. A politikai sajtóorgánumok támogatása csak a politikai vezetés útján képzelhető el.

7. A politikai szervezet részére nyújtandó mindennemű anyagi támogatás – személyi és dologi egyaránt – csak a politikai vezetés előzetes meghallgatása után és ezen keresztül folyósítható, a bemutatandó és jóváhagyandó költségvetés alapján.

Ugyanez vonatkozik a régi Magyar Párt vagy Népközösség egyes olyan tagjaira is, akiknek anyagi támogatást nyújtanak.

A 3. és 4. pont alatt kulturális és gazdasági célokra nyújtandó támogatásokat illetően a politikai vezetés részére a betekintést és véleményadás jogát biztosítani kell.

8. A politikai vezetést támogatja:

a) az elnöki tanács, mely a 3 egyház legfőbb papja mellett 9 tagból áll (Purgly László, gr. Bethlen Bálint, gr. Haller István, gr. Teleki Ádám, Szász Pál, Jakabffy Elemér, Gál Miklós, Szabó Béni, Meskó Miklós),

b) az *intézőbizottság*, melynek a fentiekén kívül tagjai a megyei elnökök és a parlamenti csoport tagjai.

Amint az Szabó Béni képviselő 1942. február 15-i emlékiratából kitetszik – címzettje Bárdossy László volt² –: az alapelvek megvalósulása komoly akadályokba ütközött. A Magyar Közösség helyi szervezeteinek létrehozását a hatóság akadályozta; a bukovinai, besszarábiai, Bug vidéke menekültjei a közbiztonságot veszélyeztették; gazdasági szempontból a közterhek elosztásakor, a büntetések kiszabásakor a magyarokat sújtották jobban, a kereskedők, iparosok azonban alig jutottak anyaghoz, hitelhez. Míg Brassó megyében elfogadható volt a viszony a helyi hatóságokkal, végrehajtó szervekkel, Kisküküllő, Torda, Alsóféhér megyékről ezt már nem lehetett elmondani. Létrejött azonban 80 magyar részvényesből – Bárdossy révén 10 millió lej kölcsön támogatással – egy magyar bank a gazdasági helyzetük stabilizálására. Szabó Béni panaszkodott a magyar könyvek, folyóiratok teljes hiányára; az egyetlen újság, a Déli-Hírlap nem töltheti be funkcióját, a Magyar Könyvtár Egyesület mellé is kellene segítség. Végül – mint megjegyezte – megoldást kell találni az útlevél- és vízumügyek rendezésére, amikért valóságos közelharcot kell a dél-erdélyi magyarságnak vívni.

Külön memorandum foglalkozott a magyar iskolákkal annak apropóján, hogy 1943 szeptemberében a román kormány bizonytalan időre felfüggesztette a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgimnáziumában, ill. a brassói leánygimnáziumban és kereskedelmi iskolában a tanítást.³ Az iskolák bezárásával egy időben a román illetékesek kérték a magyar kormánytól: biztosítsák Észak-Erdélyben a román felekezeti iskoláknak iskolaalapítás, nyugdíj stb. szempontjából a teljes egyenjogúságot a magyar felekezeti iskolákkal; a naszódai román gimnáziumban az 1918 előtti álláspontok visszaállítását; az összes állami és felekezeti iskolában, tanonciskolában 20 román tanuló esetén nyissanak román osztályt. Mindezekén kívül állami iskolák alapítását, román tanítóképzők felállítását, az iskoláknak a könyvkiadási jog biztosítását követelték.

Az aradi magyar konzul 1944. január 8-i jelentésében is – egyebek között – a dél-erdélyi magyarság aggasztó helyzetéről számolt be.⁴ A diktatúrák Romániáját nem látott befolyásolni az esetleges retorziók kilátásba helyezése az észak-erdélyi románokkal szemben. 1941-ben lakosságcserével ijesztgették a magyarokat. Majd 1941 júliusában újabb katonai zónákat jelöltek ki Dél-Erdély nagyvárosaiban a magyarok lakta kerületekben. Míg 1940 májusában és 1941 májusában a lakhatási engedélyt ezekben a körzetekben minden további nélkül megkapták, 1941. augusztus 5-én közlemény jelezte: a magyarok és zsidók lakhatási engedélyét különböző korlátokhoz kötik.⁵ A kérvény elutasítása kilakoltatással járt. 1942-ben a katonai zónákkal kapcsolatos újabb szigorítás következtében sikerült ezeket a részeket „magyartalanítani”.

Magyar céget továbbra sem jegyezték be, magyar nem kapott iparendedélyt, munkakönyvet. A magyar földműveseket korábban, 1942-ben a gabonarekvirálás, 1943 novemberében az állatrekvirálás érintette súlyosan. Diszkriminatív adókimutatást 1941–42-ben csak Hunyad és Temes megyében alkalmaztak az ott élő szabad foglalkozású magyar nemzeti kisebbségi esetében, 1943 áprilisától ezt egész Dél-Erdélyre és minden foglalkozási ágban bevezették: az ügyvédtől kezdve a piaci árusig. Az adósok fellebbezési kérelmeinek többségét elutasították.

1943 májusában a közoktatásügyi minisztérium 74072. sz. rendelete utasította az iskolafenntartó egyházi főhatóságokat, hogy a legszigorúbban tartsák be a magánoktatási törvénynek azon részét, hogy egy tanerős iskolákban kizárólag, több tanerősben többségében férfi tanárokat alkalmazzanak az iskola bezárásának terhe mellett.

1943 augusztusában megkezdődött a magyarok munkaszolgálatra való behívása; az év őszére alig volt olyan 50 év alatti férfi – tehát családfenntartó –, aki valamelyik munkatáborban ne teljesített volna szolgálatot. (A rövid szabadságról sokan nem tértek vissza, inkább a szökést választották.)

Szintén az aradi konzul számolt be 1943. december 18-án az Alba-Särata-i táborról, ahol 12 000 fő állomásozott, 15, egyenként 800 fős zászlóaljba osztva. Ezek összetétele: besszarábiai oroszok, büntetésből beosztott románok és zászlóaljanként 25 %-ban a vezérkar rendelete alapján tényleges katonai szolgálatot teljesítő magyarok, kb. 3000 fő. Novembertől német parancsnokság alá helyezve több – összesen öt – zászlóaljat kivezényeltek a keleti frontra, ahol munkaszolgálatot teljesítettek.⁶ Zilahi-Sebess brassói konzul Ghyczy Jenő külügyminisztertől a bukaresti követségen keresztül a munkatáborokban lévők és az onnan hazabocsátottak ügyében kért támogatást, mert mint írta, a Magyar Népközség és a magyar egyházak akciói nem bizonyultak elégségesnek.⁷ (Budapest eredetileg 110 millió lej támogatást ígért, amiből 1944 elejéig 33 millió került kifizetésre.) A munkatáborok meglátogatása, a segélyek kiosztása nem ment minden nehézség nélkül. Erről a helyszínen mind Márton Áron katolikus, mind Nagy Ferenc református püspökhelyettes meggyőződött 1944-ben a Petrozsényban, Fogarason, Chitilában, Predealon, Livezeniben felállított munkatáborok meglátogatása alkalmával. Mert vagy az illetékes katonai hatóságok nem adtak engedélyt, vagy a szétosztandó dolgokat rekvirálták el a helyszínen.

A brassói konzul részletes beszámolója az 1944 január végi állapotokat tükrözte.⁸ Nagyenyeden – mint a többi dél-erdélyi városban – egyre kevesebb a magyar. 22 diákból, akiket karácsonyra engedtek haza a katonaságtól, csak 2–3 tért vissza, a többi Magyarországra szökött. Több tanárt és magyar értelmiségit Galacra hívtak be. Gyulafehérvár és környéke munkaszolgálatra behívott magyarjaiból alig engedtek haza – a Népközség interpellált ez ügyben. Nagyszebenben a katonai rendőrség és a kémelhárító szervek ellenőrzik a magyarokat Illyés és Gábor Jánosné kémkedési ügye ürügyén.

1944. február hónapban két munkaszolgálatos táborból tudósított részletes beszámolóban az aradi konzulátus munkatársa.⁹ A brád-dévai munkatábor két körzetében 6–6 század található. Brád 2500 lakójából 1000 magyar.

Januártól kezdődően leszerelték azokat a magyarokat, akik 4 hónapnál hosszabb szolgálatot teljesítettek. A másik körzet központja Nyavalyásfalva, a 3000 fő egyharmada magyar. Mivel a besszarábiai oroszok között kiütéses tifuszciklás tört ki, a különböző századokból a magyarok egy részét 1944. március 2-ig szabadságra küldték. A livazényi munkatáborban 2200 magyar volt, akik a livazény–bumbesti vasút vonal 32 km-es szakaszán teljesítettek szolgálatot. Itt nehezebb volt a szabadságolás, a Román Államvasutak ugyanis ragaszkodott a magyar munkaerőhöz. Sokakat 10, sőt több hónapos egyfolytában eltöltött munkaszolgálat után sem engedtek haza. (Hasonló panaszok érkeztek a román külképviselektől, hogy ti. 1944 júniusában 63 000 észak-erdélyi román hívtak be munkaszolgálatra.¹⁰)

A magyar–román megegyezés esélye 1944 elején

Forrai Tibor, a bukaresti magyar követség kulturális előadója 1943. december 20. és 1944. január 10. közötti dél-erdélyi körútja alapján a magyar követ, Hertelendy valószínűnek találta, hogy ha a szovjet csapatok előrenyomulása folytatódik, szaporodnak a megegyezést sürgető hangok, sőt még a bécsi döntést is elismerik a románok.¹¹ Rendkívül optimista Forrai jelentése. Szerinte a román értelmiség felismerte: a közös, a szovjet veszéllyel szemben együtt kell fellépni; a román kormány a magyarkérdéssel más, komolyabb problémákról akarja a figyelmet elterelni; végül: nem is igaz, hogy az Észak-Erdélyben élő románok sorsa elviselhetetlen – még a Kolozsvárról menekült nagyszombeni egyetem tanárai is ezt vallják. Január 4-én például Iuliu Hatieganu, a szebeni egyetem rektora mondotta a következőket Forrainak: „Hogyan áll a keleti front helyzete? Nem tudunk-e megtalálni egy modus vivendit a két ország között? Milyen tragikus ez a tény, hogy a két ország még ma is egymásban a legnagyobb ellenséget látja. Minket közös veszély fenyeget és közös sorsunk van. Igazak-e a két ország közötti közeledési kísérletek? A közeledést valahogy kulturális vonalon lehetne kezdeményezni. Jó volna, ha az intézetek, egyetemek egymás kiadványait megküldnék kölcsönösen egymásnak...”

Állítólag többeknek tudomása volt arról, hogy január 5-én éjjel a magyar parlamentben a magyar–román kérdés sürgős megoldásáról tárgyaltak. Jonascu, Jinga szintén tragikusnak nevezte, hogy a pánszláv veszéllyel szemben nem képes a két nép összefogni. Ennek alapján Forrai, aki szerint a perszonálunió sem lehetetlen, figyelmébe ajánlotta a magyar kormánynak: vegye mindezt fontolóra.

Hertelendy követ Bukarestben, a külügyminisztérium munkatársaival folytatott találkozókból egészen mást szűr le, mint Forrai a dél-erdélyi románokkal folytatott beszélgetéseiből. Erre csak részben ad magyarázatot, hogy az erdélyi románok és a regáti románok érdeke és szemlélete nem volt azonos. Hertelendy szerint¹² – az adott helyzetben – Románia sem mutat érdeklődést a megegyezés iránt. Tisztában van ugyanis, hogy ha kellően előkészíti az átállást – a szovjetek bukovinai és Gherson-vidéki csapatösszevonásaira Románia csak tessék-lássék válaszolt, mindössze másfél hadtest mozgósítását rendelte el, amely alkalmatlan a szovjet előrenyomulás feltartóztatására –, és lemond bizonyos területekről a Szovjetunió javára, megmentheti a számára *sokkal fontosabb nyugati részeket*, Erdélyt. Ezért mutat közönyt a magyarok amnesztiával, iparral, a munkaszolgálat, az elhagyott ingatlanok kezelésével, a köpeci bányával kapcsolatos javaslatai iránt.

A Curentul című lapban¹³ megjelent „magyarbarát” hangú cikk apropóján Forrai több ízben találkozott a lap főszerkesztőjével, Pamfil Șeicaruval,¹⁴ aki háromhetes liszszaboni útjáról tért haza. Șeicaru a január 20-i találkozón megemlítette: az újvidéki vérengzést rossz lépésnek tartotta – bár hasonlót az angolok is elkövettek Dél-Olaszországban –, mert ezzel ártottak Magyarország hírének. Utalt arra, hogy hiába várták az angol–amerikai beavatkozást; és felismerte, hogy egész Közép- és Kelet-Európa ki van téve a szovjet hódítás veszélyének. Ezért szükség lenne a két nép civakodásának megszüntetésére, mert sokkal többen – több nemzet – vannak veszélyben. A következő tanácsolta: „A két népnek meg kell találnia egy modus vivendit, de, amint azt már előbb is mondtam, mi regátiak nem kezdeményezhetünk semmit, mert abban a pillanatban árulással vádolnának az erdélyiek. Az erdélyieknek kell az erdélyi ügyben most, ezekben a nehéz pillanatokban megtalálni a megértés fonalát. Én óhajtom a két ország közötti ügy rendezését, és állítom, hogy az erdélyi kérdés mellékes, de ha én ezt a sajtóban kinyilvánítom,

nítom, úgy másnap ebből botrány lesz. Ezt Maniu tehetné meg például. Mért nem próbál kapcsolatot keresni Maniuhoz? Ő megtehetné az első kezdeményező lépést ilyen irányban. Én ígértem, ha Maniu az első lépést megteszi, úgy én másnap lapom egész súlyával az ügy mellé állok. Maniunak bármilyen közleményét hajlandó vagyok lehozni. Maniu ilyen esetben igen nagy szolgálatot tenne, őt a közvélemény is követné. Egy ilyen lépést a román kormány is nagyon szívesen venne, hisz a legsúlyosabb probléma gondjaitól mentesülne ezáltal. Boldog volna két nép, amely őszintén óhajtja a megértést. Üdvözlőné Berlin, egész Európa, legfeljebb Moszkvának nem tetszene.”

Forrainak május 15-én még egyszer alkalma volt őszinte, beható beszélgetésre Șeica-ruval. (Később elítélték a háborús bűnösök perében.) Ebben a beszélgetésben benne volt Magyarország német megszállásának tapasztalata is, illetve a várható és elkerülhetetlen szovjet megszállástól való félelem. Șeicaru megemlítette Forrainak: Maniut mérsékletre figyelmeztette, mert amikor nemzetek létéről vagy nem létéről van szó, akkor néhány megye hovatarozásának nincs fontossága.

1944. január 8-án délelőtt az a fogadás, amelyet Iuliu Maniu tartott 70. születésnapja alkalmából a bukaresti Str. Sfîntilor 10. szám alatti lakásán, a kiugrás egyik előkészítő megbeszélése lett. Maniu birtokában volt az a Beneš-levél, amely az 1943. decemberi Sztálin–Molotov–Beneš megbeszéléséről számolt be, amely során Beneš Magyarország példás megbüntetését és – többek között – a román területi igények maximális kielégítését kérte Moszkvától.¹⁵ A fogadáson jelen volt Lupu (Nemzeti Parasztpárt), Lapádatu egykori miniszter, Graur, a betiltott Adevărul zsidó főszerkesztője, Carandino, több lap tulajdonosa, akit három hónapig Tîrgu Jiuba internáltak, Boșca Mălin, a Curentul erdélyi szerkesztője és több liberális párti politikus, Angelescu volt kultuszminiszter, Dinu Brătianu és B. B. Brătianu. Különös értelmet nyert – jelezte a bizalmat és azt a szerepet is, amit Maniunak szántak – Angelescunak köszöntése: „Ön az egyetlen ember, aki az események háborgó tengerén kivezeti a mi csónakunkat...” Maniu a köszöntőkre adott válaszában nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a NPP sem II. Károly király, sem Antonescu marsall diktatúrája előtt nem hajolt meg, a népből választott felelős és demokratikus kormány híve, hanem azt is, hogy – és erre vonatkozóan hivatkozott a nyugati országok ígéretére – semmilyen román területről, különösen Erdélyről sohasem fognak lemondani.

Rendkívül tanulságos volt Forrai találkozója 1944. január 23-án délelőtt fél 11 és 12 között Maniuvall, aki három dolgot gyűlölt köveetkezetesen: a németeket, a liberálisokat, II. Károly királyt és környezetét. Velük szemben időnként hajlandó volt a magyarokkal való megegyezést keresni, előttük az autonóm Erdély gondolatát vagy a közép-európai föderáció reményét megcsillogtatni.¹⁶ Maniu – írta Forrai jelentésében – 100%-ig meg van győződve a németek vereségéről, az angol-amerikai-szovjet győzelemről. Egyik ország – Románia, Magyarország – helyzetét sem látja jónak, de Magyarország Maniu szerint még saját országánál is súlyosabb helyzetben van. A két nép közeledése, kiegyezése az erdélyi kérdés megoldása nélkül lehetetlen – mondotta Maniu –, és egyáltalán nem hagyott kétséget afelől, hogy az erdélyi kérdés „megoldása” nem lehet más, mint az 1940. augusztus 30. előtti határ visszaállítása. (Besszarábiát és Bukovínát ugyanakkor „leírta” Maniu.) A két népnek pedig – húzta alá többször – azért kell kiegyezni, hogy *együtt lépjenek* ki a háborúból. „Magyarország szempontjából igen fontos volna, ha megtalálná a kibékülés lehetőségét összes nemzetiségeivel... hogy a háború utáni konföderációban megkaphatná az őt megillető helyet.” Maniu után majd nagy politikai ellenfele, Petru Groza lesz az – nem az első és nem az utolsó románként –, aki a föderáció reményével kecsegteti Magyarországot.

Az aradi magyar konzul következő két jelentése – egyik két héttel Magyarország német megszállása előtti keltezésű,¹⁷ a másik a két baloldali és két történelmi párt ama júniusi találkozója utáni, ahol a kiugrásról megegyeztek¹⁸ – azt a Maniut mutatja be, aki nemcsak háborúból való kiugrás, hanem a háború utáni Románia vezetője óhajt lenni.

Március elején Aradon vezető román politikusoknak is megmutatta azt a – számunkra már nem ismeretlen – Beneš-levelet, amely egy szempontból mégis figyelemre méltó, és előre jelzi: miért is hangoztatta, nem ő, Maniu, hanem Groza a „legteljesebb egyenlőségen alapuló” kisebbségi politikát. „Románia nemcsak elvesztett területeit kapja vissza, de az esetleg lecsatolandó besszarábiai és bukovinai részekért nyugaton remélhet kárpótást. Ennek előfeltétele az abszolút demokratikus uralom és a kisebbségek teljes egyenjogúsítása minden vonalon. Továbbá az is, hogy azon pillanatban a szövetségesektől kapott felszólításra Románia teljes hadseregével álljon rendelkezésre és a parancsokat habozás nélkül teljesítse.” Nem másról volt szó, mint arról tehát, hogy Erdélyt csak említett feltétel ellenében kapta vissza a Szovjetuniótól Románia.

A második jelentés szintén Maniu aradi útjáról ad számot (Hodry másodkonzul, ideiglenes hivatalvezető Sztójay Dömének): arról, hogy Maniu Észak-Erdély visszacsatolását a teheráni konferencián elhangzottak alapján *kész tényként* kezelte – Bihar és Szatmár megyék Magyarország javára történő jelentéktelen határkiigazításától eltekintve.

A magyar háborúellenes mozgalom Dél-Erdélyben

Magyarország német megszállása után Észak- és Dél-Erdélyben *egyaránt* felerősödött a németellenes összefogás gondolata. Észak-Erdélyben 1943 óta állandó kapcsolatban voltak mind a magyarországi és helyi háborúellenes erők; a Kisgazdapárt, a Parasztpárt, a Békepárt képviselői rendszeresen megfordultak Kolozsváron. Az erdélyi hagyományokhoz híven – modern politikai fogalommal – *népfrontos* alapon ezeken a találkozókon a szociáldemokraták, az Erdélyi Fiatalok, az Erdélyi Párt, a magyar egyházak képviselői egyaránt jelen voltak.

Összehasonlítva: *először* a dél-erdélyiek magatartása a németellenesség, a háborúból való kiugrás terén határozottabb volt az észak-erdélyieknél. Dél-Erdélyben ugyanis Szász Pálnak például *pontos* információi voltak a készülődő román kiugrásról, mint ahogy az aradi és brassói magyar konzulnak is; *másodszor* tudomásuk volt arról, hogy a németellenes román ellenzék tett bizonyos lépéseket a magyarság felé; *harmadszor* a kényszermunkatábor és egyéb üldöztetést megtapasztalt dél-erdélyi magyarság számolt a német vereséggel, s azzal, hogy ennek milyen következményei lesznek Erdélyt illetően, és arra hívta fel a figyelmet: az erdélyi magyarok jól tennék, ha bebiztosítanák magukat, azaz lépéseket tennének a románság felé. És erre éppen Márton Áron hívta fel a figyelmet, aki majd 1946-ban aláírója és kezdeményezője is lesz annak a beadványnak, amely tiltakozott a magyar egyházak s a magyar történelmi intézmények vezetőivel együtt egy újabb Trianon ellen, s aki Párizsba szánt beadványában kimondotta: az erdélyi magyarok nem akarnak többé román uralom alatt élni, s Párizsban hallgassák meg őket is.

Világnézeti különbségre való tekintet nélkül – húzta alá a brassói magyar konzul¹⁹ – úgy vélekedtek 1944 áprilisában, midőn Brassó bombázása után újabb internálások történtek: a magyarság lépéseket kell hogy tegyen az erdélyi románok felé. Arról is szólt a követi jelentés, hogy a magyarországi német megszállást követően, ahogy szigorodtak a hatósági intézkedések a Regátból jött titkosrendőrség segítségével a magyarok ellen,

úgy enyhültek a zsidóság ellen hozott intézkedések. Olyannyira, hogy a Magyarországról menekült zsidók bejövetele elé nem gördítettek akadályt; 2–3 hónapnyi időt is adtak nekik, hogy továbbjutásukat megszervezzék.²⁰ Így Antonescu Romániája, amelynek hadserege 1940 júniusában, Besszarábiából kivonulóban többszáz gyilkosságot követett el, ahol 1941 júniusában Iaşiban 10 000 zsidó esett áldozatul a pogromnak, ahol 1941. június 2. és 1941. szeptember 1. között, amikor az 1940-ben átadott területek visszafoglalása megtörtént, 166 497 embert gyilkoltak meg, ahol – az észak-erdélyi 121 270 elpusztított zsidót nem véve természetesen a számításnál figyelembe – az ország zsidóságának 43 %-át, mintegy 350 000 embert²¹ gyilkoltak meg a pogromok során vagy az azonnali megsemmisítő táborokban, és ahol 1943 őszére már ki volt jelölve a regáti és a dél-erdélyi zsidóság deportálásának a napja,²² a magyar zsidók megmentőjének a szerepében tetszelgett. Lévai Jenő (dokumentumköteteiben) és Moses Rosen főrabbi egyaránt hangot adtak ama véleményüknek: ha nem következik be Magyarország német megszállása, nem került volna sor a magyarországi – a vidéki, a kárpátaljai, az észak-erdélyi – zsidók deportálására.

Dél-Erdélyben a háborúból való kiugrás előkészítésében – mások: így a Magyar Népközség részéről Szász Pál, Jakabffy Elemér mellett – nagy szerepe volt Márton Áronnak, aki a magyarországi egyházi vezetőket megelőzve – lévén ő Gyulafehérvár püspöke – elsőként ítélte el 1944. május 18-án Kolozsváron a Mihály-templomban zsidó honfitársai bántalmazását és elhurcolását.²³

Petru Groza 1944 nyarán hasonló érveléssel fordult a Magyar Népközség vezetőségéhez, mint amit Maniu fejtett ki Forrainak, hogy ti. a két népnek együtt kell szembefordulnia a hitleri Németországgal, megteremtve ezzel az alapot a térségben élő népek konföderációjához. A bukaresti román értelmiségi-politikai körökkel is jó kapcsolatot tartó Szász Pálnak, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnökének is tudomására jutottak a romániai kiugrási előkészületek. Márton Áron római katolikus püspökkel, Nagy Ferenc református püspökkel, Gál Miklós unitárius főgondnokkal, Haller Istvánnal, a Hangya Szövetkezeti Központ elnökével együtt – miután nem tudták meggyőzni a Magyar Község elnökét, Gyárfás Endrét – elhatározták, hogy a dél-erdélyi magyarság megmentése érdekében levélükkel a nyilvánossághoz fordulnak. Ebben bejelentették közeledésüket a román demokratákhoz.

Aggodalmukra minden ok megvolt, hiszen a dél-erdélyi magyarságot úgyszólván kollektíven törvényen kívül helyezték, elvették tőlük a rádiókészülékeket, közlekedési eszközöket, és – amint azt a dél-erdélyi magyar konzulátusok is jelentették – tovább folytak a behívások munkaszolgálatra és az internálások. (Megjegyzendő, hogy az internálótáborokat csak 1945 nyarán szüntették meg.) Megvolt az okuk az aggodalomra azért is, mert eljutott hozzájuk az az információ, hogy a magyarságot irredentizmus és fasizmus vádjával *kollektíven* akarják felelősségre vonni.

Márton Áronék nem tartották lehetetlennek az összefogást – a magyarság érdekében – a magyar (és a román) baloldallal sem.

Márton Áron eljuttatta levelét Jakabffyhoz,²⁴ amely levél a Magyar Népközségből kiváltak, az önmagukat Demokratikus Csoportnak nevezők ún. „gáltói javaslatát” tartalmazta. A szerzők szándéka volt a levelet mielőbb – augusztus 22-én – a Déli Hírlapban, a dél-erdélyi magyar újságban megjelentetni. A levél a romániai fordulat miatt csak szeptember 2-án jelent meg, s a következőket tartalmazza: „Az élethalálharcban, ami most dúl, nagy népek is aggódnak jövő sorsuk miatt. A kis népek pedig a felkorbácsolt tengeren lélekszakadva keresik a deszkadarabot, melyben megkapaszkodhatnak.

Minden nép és néptöredék vezetői emberfeletti erőfeszítésekkel terveznek, mozgósítják az erőiket, összeköttetéseket keresnek, hogy menteni tudják, ami még menthető.”²⁵

Itt, Dél-Erdélyben – akárcsak Észak-Erdélyben – a németellenes magyar mozgalom, amely kezdeményezés a magyar intézmények és egyházak vezetőitől indult ki, kiegészült a magyar baloldal különböző árnyalatainak képviselőivel, így a kommunista Méliusz Józseffel, a baloldallal rokonszenvező Takáts Lajossal, majd később a nyíltan kommunista befolyás alatt álló Magyar Dolgozók Szövetségéből átalakult Magyar Népi Szövetség képviselőivel, Csákány Bélával, Kurkó Gyárfással. Ez a szövetség nem lehetett tartós azonban, hiszen az MNSZ – lia nem is mindenki tudott róla soraiban – a Román Kommunista Párt nacionalista vonalához igazodott. Útjaik tehát már 1944–45-ben – a Maniugárdisták atrocitásai után –, illetve 1946-ban a béketárgyalásokon és a belpolitikai hatalmi harcban elfoglalt ellentétes véleményük miatt elváltak.

Rendkívüli jelentőségét azonban abban lehet összefoglalni – ahogy az észak-erdélyi háborúellenes mozgalom egyik vezetője, Teleki Béla, aki mint az Erdélyi Párt vezetője is nagy szerepet játszott a zsidómentésben és a Szovjetunióval megkötendő fegyverszüneti szerződés előkészítésében mondta –, hogy 1944-ben Magyarország német megszállásának tragikus időszakában össze tudta fogni azokat, akik a közös erdélyi érdekek védelmében léptek fel a fegyverszüneti szerződés megkötése érdekében, többek között. „Hogy a fegyverszüneti akciójuk megbukott, nem az erdélyiek voltak az okai.”²⁶

Követi jelentések a román kiugrási előkészületekről

Románia Magyarországgal csaknem egy időben kezdte el tapogatózását a háborúból való kiugrás lehetőségeiről; 1943 nyarán Bánffy Miklós és Maniu titkos találkozásának témája a közös kiugrás volt; 1944 tavaszán Maniu, májusban Groza vetette fel ugyanezt. Mindkét országnak kölcsönösen tudomása volt a másik tárgyalásairól, s amint az a romániai magyar diplomáciai kirendeltségek munkatársainak jelentéseiből kitűnik, a román külhoni tárgyalásokat a kezdetektől figyelemmel kísérték, és tájékoztattak azokról.

Forrai Tibor 1944. január 28-i „Béketárgyalásokra való előkészületek Romániában” című 24 oldalas tanulmánya az előzményeket tekintette át.²⁷ Forrai úgy tudta, hogy Mihai Antonescu kezdeményezésére 1943 elején alakult a béketárgyalások munkálatainak koordinálására egy, a „béke hivatala” elnevezésű bizottság. A „béke irodájában” (bi-roul păcii) találkoztak azok, akik ennek kidolgozására megbízást kaptak. 1943. március 6-án és 20-án előtűk beszélt Mihai Antonescu a békeelőkészületekről. Az iroda feladata volt Románia e szándékát propagandakiadványokban jelezni. Giurescu propaganda miniszter vont be a Román Tudományos Akadémiát, ahol a dákó–római kontinuitás szellemében egy tanulmánysorozat készült el. Gusti professzor a Szociológiai Intézetben folytatott propagandát a magyarok ellen. A nagyszebeni egyetem egyes tanárai – így Lupas és Dragomir – fontos műveket jelentettek meg Erdélyről. A Gheorghe Brătianu vezetése alatt álló Általános Történelmi Intézet adta ki az Erdélyről szóló kétkötetes német nyelvű munkát.

Mihai Antonescu szerint ezeknek az intézeteknek a tevékenysége nem kielégítő, nem elég hatékony, szemben a Svédországban, Svájcban megnyilvánuló hasonló magyar tevékenységgel, mely utóbbi – állította – teljesen meghamisítja Erdély, vagy a moldvai csángók történetét. Antonescu 1943. március 20-án a „büró” ülésén a következőket mondta:²⁸ „Magyarország elérte, hogy az összes politikai és szellemi probléma terén

szent egységet alkot, amelyben mindenki a közös sorsnak és a magyar jogok védelmének egyik tisztviselője. Korlátlan bölcsességgel, amelyet tisztelnünk és elismernünk kell, a magyar nép elérte, hogy a különböző politikai irányok terén vezető elitet teremtett, amely egy egységes rendszert alkot. Magyarország ezenkívül elérte, hogy jogainak ki-munkálására – a propaganda, a dokumentációk és a holnapra szükséges anyag beszer-zése szempontjából – nemzeti programot alakított ki, úgyhogy a jelen pillanatban Buda-pest és Magyarország valamennyi szellemi központja valóságos arzenál Magyarország jogainak megvédésére szolgáló anyag előkészítése és Magyarország helyzetének minden problémával és hipotézissel szembeni felkészültsége tekintetében.”

Mihai Antonescunak a békeelőkészületekkel kapcsolatban a következő elgondolása volt: fel kell hívni a figyelmet a román népnek az európai civilizációt szolgáló munká-jára; Európát a szlávágtól védő funkciójára, saját földrajzi helyzetére, hogy ti. a Bal-kánnal – Romániát „a Balkán koronájának” nevezte Antonescu –, a Baltikummal, Közép-Európával, azaz a szlávokkal, germánokkal, latinokkal (sic!) egyaránt érintkezik. Kiemelte a román olaj és a Fekete-tenger gazdasági és stratégiai fontosságát, illetve azt, hogy ezt is tudatosítani kell a nagyhatalmakkal. Nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a bécsi döntés érvénytelenségét bebizonyítsa, amely „a nemzeti jog szempontjából nem létező, a nemzetközi jog szempontjából pedig kényszer”. Érvénytelen szerinte azért is, mert az azt elfogadó rezsimet, a nemzet érdekeit kifejező államszín váltotta fel; a ko-ronatanács nem a román nép kifejezője volt. Antonescu egyébként még 1941. január 11-én, majd április 23-án, illetve szeptember 15-én készített memorandumában jelentette be, hogy nem ismeri el a bécsi döntést, és arra számított, hogy a határon kívül élő ro-mánság hathatósan támogatja az 1940 előtti román államhatárok teljes helyreállítását.

A román nemzeti célok érdekében Antonescu szabad kezet biztosított jogász és *törté-nész* szerzőknek; rövid cikkek írásától kezdve nagy művek megírására biztatta őket. Csak a Román Tudományos Akadémia másfél millió lejt kapott erre a célra.

A brassói magyar konzul meg nem nevezett titkos forrásra hivatkozva adott hírt az 1944. január 15-i, Tătărescu volt miniszterelnök által összehívott bukaresti értekezlet-ről.²⁹ Az értekezlet jelentőségét jelzi, hogy 500 meghívott vett részt rajta: délelőtt Bu-kovina, Besszarábia és Moldova, délután Munténia, Olténia, Bánát és Erdély küldöttei-nek volt megbeszélése. Ezeknek a megbeszéléseknek volt egy szigorúan titkos része, és egy olyan, amely utóbbiról a következőket jelentette a magyar diplomata. 1. Megállapo-dás történt Antonescuval, hogy az adott időpontban átadja helyét Tătărescunak; 2. őt bízták meg azzal, hogy az angolokkal felvegye a kapcsolatot; feléjük a török diplomácia a közvetítő a kairói értekezleten történt megállapodáshoz igazodva; 3. a cél Észak-Er-dély visszaszerzése, s ha lehet Besszarábia és Bukovina megmentése; 4. Románia – Tö-rökországgal egyidejűleg – teljes polgári és katonai erejével fellép Németország ellen.

A nagy fontosságú bukaresti értekezleten feltűnt, hogy sem Maniu, sem Mihalache, sem Dinu Brătianu nem vettek részt rajta – ők Brassóban találkoztak –, pedig hasonló elképzelés vezette őket.

A név-visszarománosítási törvény megjelenésével egy időben³⁰ számolt be Herte-lendy bukaresti követ a külügyminiszternek arról, hogy a katonai attasé a következőkről szerzett tudomást:³¹ „Isztambulban román kiküldöttek tárgyalásokat folytatnak szovjet megbízottakkal oly irányban, hogy Románia azon esetben, ha az orosz hadsereg a hatá-raira ér, keleti tartományát (beleértve még Moldva egy részét, sőt esetleg a Dobrudzsát is) ellenállás nélkül feladja, feltéve, hogy az oroszok neki ennek fejében egész Erdélyt és a Tiszáig terjedő magyar területeket, valamint a Kárpátalját biztosítják.”

S miközben január végén a román hatóságok megkezdték Galac polgári lakossága kiűritését, ott és Konstancában állomásozó német katonaság létszámát erősen felemelték;³² eléggé gyakorivá váltak a román–magyar határincidensek;³³ s országszerte tudni vélték, hogy a kormány már csak tessék-lássék tart ki Németország mellett,³⁴ s mihelyt a határain az orosz csapatok megjelennek, nem folytatja a háborút. A brit hírszolgálatra hivatkozva jelentette Zilahi-Sebess brassói konzul, hogy Ştirbey herceg Törökországon keresztül március elején megérkezett Moszkvába, hogy ott a román kormány különbékére irányuló kérelmét előadja.³⁵ A Ştirbey herceg által Maniuhoz eljuttatott szovjet feltételek a következőket tartalmazták³⁶ (eszerint a tárgyalás nem a román kormány, hanem az ellenzék [Maniu] és a szovjetek között folya Ankarába): a román hadsereg szovjet vezetés alatt az átállás után felveszi a harcot a németekkel, a Szovjetunió kárpótlást követel Romániától (ezt a petróleumrészcények átadásával szeretné a román fél fedezni); ragaszkodik az 1940. júniusi határokhoz, de Észak-Erdélyt Romániának ígérte. Maniu, aki *akkor* nem tartotta lehetetlennek, hogy a magyarok betörnek Dél-Erdélybe, elfogadta a feltételeket, csak azt kérte, hogy a területi kérdésekről a béketárgyalásokon döntsenek végleg, mindezt abban a reményben, hogy Románia visszaszerezheti Bukovinát.

Két fontos, május 20-i dátumú levelet kézbesített a futárszolgálat Sztójay Dömének, a külügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnöknek, egyiket az aradi konzulátusról,³⁷ másikat Alsódömösről.³⁸ Az elsőben az újabb katonai behívásokról volt szó, amely a román nagyvezérkar bizalmas rendelete nyomán 20%-ban a magyarokat érintette; a másodikban Tătărescunak a marsallhoz és a politikai pártok vezetőihez intézett leveléről, az általa „nemzeti tanács”-nak nevezett koalíciós kormányról, amelynek feladata a királyság intézményének átmentése és a békekötés előkészítése. A magyar ideiglenes ügyvivőnek tudomása volt arról a megállapodásról, amely június végén a Brătianu család birtokán, Florica községben jött létre a négy párt képviselői, Dinu és Gheorghe Brătianu, Maniu, Popovici, Titel Petrescu (SZDP) Pătrăşcanu (RKP) és Ralea között arról, hogy együtt lépnek fel a németek és Antonescu diktatórikus rendszere ellen.³⁹ A július 22-i jelentés szerint a leendő koalíciós kormány névsora tovább bővült, s az ún. demokratikus blokk kormányprogramja kidolgozás alatt van.⁴⁰

Vişoianu küldetéséről is tudomást szerzett az Alsódömösre telepített magyar diplomácia,⁴¹ hogy ti. 1. egész Besszarábia és Észak-Bukovina átadandó a szovjetnek; 2. Észak-Erdély visszakerül; 3. kárpótlást csak a Szovjetuniónak fizet Románia; 4. az angolok nem várják az azonnali átállást a Szovjetunióval ellentétben. Megyeri-Schwartz első konzul, ideiglenes ügyvivő tudni vélte, hogy Vişoianu ezen utolsó pont megváltoztatása miatt utazott Londonba.

Az egyik utolsó magyar diplomáciai jelentés Alsódömösről 1944. augusztus 19-i keltezésű – tulajdonképpen két azonos dátumú dokumentumról van szó – és rendkívül gazdag információkban.⁴² Az első Mihai Antonescunak a Führer főhadiszállásán tett látogatásával kapcsolatos, ahol Ribbentropnak megfogadta, hogy nem tárgyal többé a szövetségesekkel, visszatérése után azonban azonnal kapcsolatba lépett a semleges államokban lévő román diplomatákkal, és épp ellenkező utasításokkal látta el őket. Ami a román és a szovjet csapatokat illeti, utóbbiak laşinál találhatók, azonban – épp a tárgyalásokra való tekintettel (Gafencu Svájcban folytatott megbeszéléseket a Szovjetunió képviselőjével) – felfüggesztették az offenzívát. Vişoianu és Ştirbey ezalatt Kairóban a szövetségeseket a romániai légítámadások beszüntetésére próbálta rávenni.

Traub követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő második számú, augusztus 19-i beszá-

molójában Ion Antonescu megbuktatásáról szóló előkészületekről adott számot.⁴³ Antonescu marsall a Führer főhadiszállásáról hazatérve beszámolt Mihály királynak útjáról, aki kifogásolta a németek felé tett újabb ígéreteit. Antonescu nem vonta le a következtetést, és elhatározottnak látszott a háború folytatására. Traub arról is beszámolt, hogy egyrészt a Vasgárda összeszedte maradék erejét, azt remélték, hogy ha Antonescu távozik, a vasgárdisták, akik tisztán képviselik a német érdekeket, átvehetik a hatalmat, másrészt arra ösztönözte az ellenzéki pártokat, hogy megtegyék a döntő lépést, az augusztus 26-ra tervezett kiugrást.

S hogy a kiugrás előbb, 23-án következett be, az annak tulajdonítható, hogy Ion Antonescu 1944. augusztus 23-án *délelőtt* elszánta magát a parancs kiadására: Románia folytatja a háborút a Szovjetunió ellen, Németország oldalán!

Jegyzetek

- 1 Magyar Országos Levéltár, K. 63. 1940–27/7. I.
- 2 K. 63. 1940–27/7. II.
- 3 Uo.
- 4 MOL. 3/pol. – 1944.
- 5 K. 63. 1940–27/7.3.
- 6 MOL. 2/pol. – 1944.
- 7 18/pol. – 1944.
- 8 9/pol. – 1944.
- 9 15/pol. – 1944.
- 10 126/pol. – 1944.
- 11 5/pol. – 1944.
- 12 9/pol. – 1944.
- 13 Curentul, 1944. január 16.
- 14 15/pol. – 1944.
- 15 6/pol. – 1944.
- 16 18/pol. – 1944.
- 17 21/pol. – 1944.
- 18 53/pol. – 1944.
- 19 35/pol. – 1944.
- 20 42/pol. – 1944.
- 21 *Matatias Carp*: Cartea neagră. Suferințele evreilor din România 1940–1944. I. IV. vol. Buc. Soces, 1946.
- 22 Romániai Magyar Szó, 1993. november 18.
- 23 *Virt László*: Márton Áron a lelkiismeret apostola. Bp 1988.
- 24 *Jakabffy Elemér*: Emlékiratrészlet. A szerző tulajdonában.
- 25 *Lipcsey Ildikó*: A Magyar Népi Szövetség. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1989. 34.
- 26 *Teleki Béla* New York, 1983. május 30-i levele a szerzőnek.
- 27 23/pol. – 1944.
- 28 Uo.
- 29 11/pol. – 1944.
- 30 25/pol. – 1944.
- 31 26/pol. – 1944.
- 32 27/pol. – 1944.
- 33 28/pol. – 1944.
- 34 25/pol. – 1944.
- 35 24/pol. – 1944.
- 36 84/pol. – 1944.

- 37 41/pol. – 1944.
- 38 93/pol. – 1944.
- 39 112/pol. – 1944.
- 40 135/pol. – 1944.
- 41 136/pol. – 1944.
- 42 153/pol. – 1944.
- 43 154/pol. – 1944.

N. SZABÓ JÓZSEF

MAGYAR–ROMÁN KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK I. (1945–1946)

Új kultúrdiplomáciai orientáció

A II. világháború utáni helyzet új kultúrdiplomáciát kívánt 1945-től kezdődően Magyarországtól. A művelődési kapcsolatokat új szellemben kellett helyreállítani, s új, korábban nem létező kapcsolatokat kellett kialakítani. A magyar diplomáciának arra kellett törekednie, hogy a világban reális kép alakuljon ki az országról, és minél kedvezőbb feltételek teremthetjenek a magyar kultúra nemzetközi megismertetéséhez, illetve hogy megkönnyítse az egyetemes kultúra értékeinek befogadását, továbbá az adott körülmények között a kultúra eszközeit felhasználva járuljon hozzá Magyarországnak az új világrendbe való beilleszkedéséhez.

A magyar politika szándéka nem könnyen valósult meg. Az ország vezetése azonban helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül, a kialakult problémák rendezése révén lehetséges. Közép-Európa népei számára nemcsak a földrajzi tényezők, hanem a közelmúlt, a közös tapasztalat parancsolóan írta elő az együttműködést. A múlt rossz példáinak tanulságai szerint a Kárpát-medence népeinek tartós boldogulása nem egymás ellenében, hanem csak együtt teremthető meg, a problémákat rendezni csak a kölcsönösség alapján lehet. Ez az igény kap hangot Boldizsár Ivánnak „Rendezni végre közös dolgainkat” című 1945. április 13-án megjelent cikkében. A parasztpárti szociográfus a közeledés, az új közép-európai, Duna-völgyi szellem leglényegesebb feltételének egymás megismerését és a múlt reális megítélését tartotta.

Elismerte, hogy a múltban a magyarságnak voltak hibái, de azt is kimondta, hogy nemcsak a magyarok hibáztak, s a reális megítélés érdekében felszólította a Duna-völgyi országokat, hogy ismerjék meg egymás kultúráját. Magyarország számára feladatként azt is megfogalmazta: gondoskodni kell arról, hogy bennünket helyes megvilágításban ismerjenek meg.¹

A magyarság és a szomszéd népek kapcsolatának rendezését a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő pártok elsődleges fontosságúnak tartották. Különös jelentőséget tulajdonított ennek a Nemzeti Parasztpárt. Ezt bizonyítja a Boldizsár Iván elnöklétével megalakult Külügyi Bizottság tevékenysége, amelynek elsőrendű célja volt a magyarság és a szomszéd népek viszonyának az egyenjogúság alapján történő rendezése. A minél hatékonyabb együttműködés kidolgozása érdekében tervbe vettek egy Duna-völgyi Intézet létesítését.²

Az államközi és kulturális kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályá 1945-ben Romániával – a korábbi politikai konfliktusok emléke mellett – a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentkező probléma-komplexus volt. A háború befejezésével ugyanis nem-hogy javult volna a két nép viszonya és az erdélyi magyarság helyzete, hanem rosszabbodott.

A román kormány 1944. augusztus 23-i „átállása” alkalmával hivatalosan a demokratikus elvek mellett foglalt állást és ezen elveknek megfelelően meghirdette az állampolgárok egyenjogúságát is. Valójában azonban olyan általános támadást indított az erdélyi

magyarság ellen, amely azt megsemmisítéssel fenyegette. A magyar kisebbség életének legsötétebb korszakát élte. A hatóságok több ezer magyart fogtak le és hurcoltak lágerrekbe, s akiket nem vittek lágerbe, azokat lakhelyükön internálták. A csendő- és rendőrterror mellett külön csapásként jelentkeztek a Maniu-gárdák. E bandák a magyarlakta területeken, főleg a Székelyföldön hajmeresztő kegyetlenségek sorozatát követték el, terror alatt tartva egész vidékek lakosságát. Ennek a gyűlöletszításnak és vérengzésnek nem a román belátás vetett véget, hanem az a szovjet rendelet, amely 1944 november elején Észak-Erdélyből kiharcolta a román fegyvereket. Az általános gyűlölködés közepette a magyarság rokonszenvvel fogadta Groza Péter 1945. március 6-án alakult kormányát, abban bízva, hogy az őszintén értelmezi az állampolgárok egyenjogúságát, és azt meg fogja valósítani.³

Megteremtődnek a magyar-román együttműködés feltételei

1945 tavaszán az új kormány első intézkedései közé tartozott a magyarok kiengedése az internáló táborokból és a sovinszta gyűlölködés elleni fellépés. A kormány 1945. március 17-i rendelete érvénytelenítette a régi rendszer azon törvényeit, amelyek hátrányosan érintették a nemzetiségeket, és deklarálta az állampolgárok teljes egyenlőségét.⁴

Groza Pétert 1945-ben politikai és morális szempontokból kiindulva az a célkitűzés vezérelte, hogy a magyarság és a románság közti ellentétes viszony megszűnjön, és a két nép békességben éljen.⁵ Groza felismerte, hogy népének boldogulása és a magyar-román viszony alakulása elválaszthatatlan a nemzetiségek jogainak biztosításától, ezért sokat tett a nemzetiségi sérelmek orvoslásáért. Kultúrpolitikai lépéseivel is hozzá kívánt járulni a magyarság művelődési lehetőségeinek a megjavításához. Nem sokkal hivatalba lépése után a május 29-én megjelent rendelet előírta, hogy magyar tannyelvű Tudományegyetemet kell létesíteni.⁶ 1945 nyarától biztosították a nemzetiségek számára az anyanyelv használatának jogát a magán- és a közéletben. A nemzetiségek rendelkezhetek lapokkal, kultúrintézményekkel, lehetővé tették számukra a szervezkedés szabadságát.⁷ Az intézkedéseknek azért volt nagy jelentősége, mert a román kormányzat csupán 1924-ig 8076 magyar tannyelvű intézménytől fosztotta meg Erdély magyarságát. A két világháború közötti román nacionalizmus nemcsak az iskolarendszer és a kultúra ellen indított támadást, hanem az erdélyi magyar vagyron ellen is.

Az új román vezetés politikáját Magyarországon örömmel üdvözölték. Júniusban magyar küldöttség utazott Bukarestbe, s ott a Groza vezette Ekés Front (Frontul Plugarilor) nagygyűlésén hitet tett a román-magyar barátság mellett.⁸ A toleranciára épülő, reményekre jogosító politika lehetővé tette több területen a kezdeményezést és a kapcsolatteremtést. Az új politikai irányzattal magyarázható, hogy egyes magyar tudományos körök a háború miatt megszakadt tudományos kapcsolatok felvételének lehetőségét is elérkezettnek látták.⁹ A magyar tudósok minden lehetséges fórumot megragadtak a kapcsolatok kiépítése érdekében. Például a moszkvai Tudományos Akadémia 220 éves jubileuma alkalmából 1945 júniusában rendezett nemzetközi tudományos tanácskozást. A román delegációval elszállásolt Sántha Kálmán idegsebész-professzor a személyes találkozást a tudományos kapcsolatteremtés érdekében hasznosította.¹⁰

A kapcsolatteremtés eredményesnek bizonyult. 1945 júniusában már magyar-román sebészkongresszusra és képzőművész-cserére került sor.¹¹ A jól induló román-magyar

viszonyt szimbolizálja Grozának az a gesztusa, melyet egy nyilatkozatban adott: „Nem csak barátja akarok lenni a magyar népnek, hanem boldogulásának elősegítője is.”¹²

Az új helyzet nemcsak a magyarokat és az együttműködést kívánó románokat, hanem az erdélyi magyarság szellemi vezetőit is, különösen pedig a Magyar Népi Szövetséget (MNSZ) bizakodással töltötte el. Terveikben, reményeikben a térség népei nem egymás ellen, hanem egymásért, a Duna-medence országainak boldogulásáért tevékenykednek. Ebben bízott Nagy István erdélyi baloldali író is, aki magyarországi tartózkodása idején a Kárpát-medencei népek összefogása, a kultúrák együttműködése érdekében javasolta Kelet-Európai Intézet felállítását. Nagy István kezdeményezése nem volt új keletű, mert már évtizedek óta fejtette ki értékes munkásságát a dunai népek kulturális kapcsolata érdekében.

Elképzelése szerint az intézet tanulmányozná egyfelől az itt élő nemzetek közös nagy kérdéseit, kultúráját, megkeresnék a közös gyökereket, közel hoznák egymás életét és kultúráját, másfelől kitágítaná a Duna-vidéki népek horizontját Kelet felé. Véleménye szerint a cél érdekében szakítani kell az egyoldalú nyugati orientációval, és létre kell hozni egy átfogó szellemi világgépet. Nagy István fontosnak tartotta volna egy közös dunai rádió felállítását, amelyben hat nemzet tudósai, művészei adnának műsort. Elképzelése szerint ugyancsak fontos lenne egy közös filmgyár megvalósítása is. A Kelet-Európai Intézetben egymás mellett dolgoztak volna a magyar, román, cseh, szlovák, szerb, bolgár tudósok, akik minden évben a másik országban rendezendő szellemi olimpiásra gyűlnének össze. Elképzelése szerint a hat állam szellemi parlamentet alakítana, amely a térség kulturális, tudományos és gazdasági kérdéseit vitatná meg.¹³

A két ország modellértékű kapcsolatai

Az erdélyi magyarság művelődési lehetőségei megalapozták Magyarország és Románia között a kulturális kapcsolatok kiépítésének a lehetőségét. A magyar kormány őszintén akarta az együttműködést.

A két ország kulturális kapcsolatainak elmélyítését kívánta elősegíteni a demokratikus Magyarország a Debreceni Román Intézet létesítésével. Az intézet célja a romániai kutatások segítése volt. A magyar–román kapcsolatok kibővítésében komoly feladatot látott el a Magyar–Román Társaság és lapja, a Keleti Kapu.¹⁴

A Magyar–Román Társaság 1945. szeptember 21-én alakult meg a Györffy István Kolégium dísztermében. A közgyűlésen Szekfű Gyula elnökölt. A közgyűlés megválasztotta a Társaság titkárát és kijelölte szervezeti feladatát. A Magyar–Román Társaság elnöke Kodály Zoltán, főtíkára Balázs Béla, titkára Sinkovics Márta lett. Az elnöki tanács tagjai: Szent-Györgyi Albert, Illyés Gyula, Darvas József, Szekfű Gyula, Alföldi András, Hajnal István, Szőnyi István, Domanovszky Sándor, Sántha Kálmán, Weil Emil, Major Tamás, Szalai Sándor, Marosán György, Révai József, Farkas Mihály, Ortutay Gyula. A választmány tagjai lettek: Kosáry Domokos, Lukács György, Csicsery Rónai István, Berky János, Béki Ernő, Hont Ferenc, Haraszi Sándor, Hantos László, Györke János, Tildy Zoltánné, Szabó Zoltán, Hamza D. Ákos, Manyák Ernő, Nonn György, Zakariás G. Sándor, Genthon István, Gergely Sándor, Majláth Jolán, Komáromy Pál, Jusztusz Pál, Erdődy János, Simándi Tamás, Farakas Ferenc és Bisztray Gyula.

A Társaság létrejöttének súlyát növelendő: beszédet mondott Gyöngyösi János külügyminiszter. Előadásában kifejtette, hogy nagy szükség van e szervezet működésére, a

Társaság hivatva van a kultúrkapcsolatokat felvenni és a két népet szellemi értelemben egymással megismertetni. A nehézségek, az előítéletek elhárításának egyik fontos feladatát vállalja a Társaság. Gyöngyösi szerint a két népnek, amelyet a gyűlölet hulláma elzárt egymástól, meg kell ismernie egymást: egymás kultúráját, irodalmát, művészetét, hagyományait, igazi történelmét és ezen keresztül magának a népnek a lelkületét. Felfogása szerint a Magyar–Román Társaságnak kell tudományosan, a szellem fegyverével kidolgozni és érthetővé tenni a két dunai nép gazdasági egymásrautaltságát és azt a történelmi múltat és földrajzi adottságot, amelyből nyilvánvaló, hogy egymás nélkül a két nép nem élhet. A külügyminiszteren kívül beszédet mondott még Szent-Györgyi Albert, Kosáry Domokos, Darvas József, Tamási Áron és Kardos László – valamennyien kiemelték a Társaság nemzetpolitikai jelentőségét.

Az alakuló közgyűlést követő művészeti programon román irodalmat, népköltészetet és zenét mutattak be. Arról is döntöttek, hogy a Magyar–Román Társaság szerkesztésében Váradi hídverés címmel gyűjteményes munkát jelentetnek meg, amelyben 10-10 magyar és román író nyilatkozik a magyar–román barátság problémáiról.

A Társaság vezetősége, összetétele reprezentatív volt. A szervezetben képviselt tudósok, politikusok, közéleti személyiségek garanciát jelentettek arra, hogy Magyarország számára a magyar–román barátság a jövőt illetően rendkívüli jelentőségű.¹⁵

1945 novemberében pedig Bukarestben jött létre Román–Magyar Társaság. Az alakuló ülésen részt vett Balázs Béla, a Magyar–Román Baráti Társaság főtítkára.¹⁶

Mindennél jobban jellemzi, hogy mennyire komoly kérdésnek tekintették Romániában a két nép barátságának pozitív alakulását, a vezetőségválasztó közgyűlésen megjelent személyiségek nevének felsorolása: a zeneszerző Enescu, a biológus Traian Săvulescu, a politikus C. I. Parhon, az írók közül Sadoveanu, Victor Eftimiu, Gala Galaction, Philippide és a híres szociológus Gusti.¹⁷ A két nép között kiépülő kapcsolatokra utal, hogy a bukaresti rádióban 1945 novemberében két román nyelvű előadás is elhangzott, melyben a Magyar–Román Társaság főtítkára ismertette Magyarország helyzetét és a magyar–román barátság problémáit. A román sajtóban több cikk jelent meg, amelyet a Magyar–Román Társaság fogalmazott meg.¹⁸ A Román–Magyar Társaság első kollektív megnyilvánulásának Ady ünneplését szánták.¹⁹

A Magyar–Román Társaság létrejötte után rendkívüli aktivitást tanúsított. A térség és a két ország tudományos együttműködését volt hivatott szolgálni az a kezdeményezés, amit a Teleki Intézet támogatásával a Magyar–Román Társaság még 1945-ben kieszközölt: a Pázmány Péter Tudományegyetem tanári kara meghívást küldött négy román tudósnak vendéglőadások tartására. A Györffy Kollégium támogatásával pedig két ösztöndíjat szerzett román diákok részére, és a VKM-től ígéretet kapott két román kutató meghívására.²⁰

A Társaság képviselői több ízben is jártak Romániában, és megteremtették a kapcsolatot a magyar és a román tudományos intézetek között. Hoztak román tudományos könyveket, többek között egy román szociológiai könyvgyűjteményt. Mihai Beniuc, a kiváló román költő, a román írók szövetségének elnöke Kodály Zoltánhoz intézett levelében elismeréssel nyilatkozott a Magyar–Román Társaság tevékenységéről, és hasonlóképpen nyilatkoztak más neves román tudósok is, köztük Dimitrie Gusti professzor, a Román Akadémia elnöke.²¹

1945 novemberében a Magyar–Román Társaság és a Teleki Intézet – mindenképp Kosáry Domokos és Benda Kálmán támogatásával és saját pénzükön való bevásárlással – két láda történettudományi, szociológiai, művészettörténeti és irodalmi művet

gyűjtött össze, amit a Társaság főtítkára a MADISZ-delegációval Bukarestbe vitt. A Román–Magyar Társasággal való jó együttműködésről tanúskodik, hogy annak segítségével juttatták el a küldeményeket a román Akadémiának, az Institutul Balcanicnak, a Fundația Regalanak, a Délkelet-Európai Román Intézetnek, és a Szociológiai Intézetnek. Váradi hídverés címmel megjelent a tervezett kötet, amely a magyar és román írók véleményét adja közre a két nép együttműködésének fontosságáról. Februárban Dunának, Oltnak egy a hangja címmel előadássorozatot szervezett a Társaság.

A Magyar–Román Társaság 1946 február elején rendezte meg első rádióelőadását, amelyen Kodály Zoltán mondott bevezető beszédet, majd Farkas Ferenc és Tite román főkonzul szólalt meg. A kor közeledést akaró román kiválóságaihoz hasonlóan – azok magyarul beszéltek – Balázs Béla főtítkár román nyelven mondta el a bevezetőt. 1946 márciusában volt a Magyar–Román Társaság második rádióelőadása, amelyen a román nép- és műköltészetből szavaltatok hangzottak el, és román zenét közveteítették.²²

A sorsközösség fontosságát húzta alá a Magyar–Román Társaság február 21-én, a Györffy Kollégiumban tartott ülése is. A rendezvény jelentőségét növelte, hogy a legkülönbözőbb politikai irányzatok képviselői, valamint a szellemi élet kiválóságai mellett jelen voltak a budapesti román misszió tagjai, Tite és Moldován konzulokkal az élen. Az ülésen Hajnal István professzor, a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja elnökölt.

A nagyszámú hallgatóság előtt elsőként Darvas József parasztpárti író-politikus tartott előadást a magyar–román barátságról. Előadásában ismertette azokat az okokat is, amelyek a múltban a két népet elválasztották egymástól, a történeti visszapillantásban azonban kiemelte a magyar és a román nép szociális és szabadságharcainak a rokon vonásait is. Darvas az együttműködés gyökereit a kultúrában látta. Rámutatott arra, hogy a magyar és a román nép költészete tele van rokon elemekkel, ezért érdekeik és törekvéseik is azonosak lehetnek. Darvas azonban arra is figyelmeztetett, hogy a román és a magyar nép kibékülésének még rengeteg akadálya van. Megítélése szerint elsősorban a begyökeresedett sovinizmus akarja továbbra is a két népet egymásnak ugratni. Ezért még nagyon súlyos harcokra fog sor kerülni, amíg mindkét nép leszámol saját uszítóival, és megteremtődnek a békés együttműködés feltételei. Darvas József szerint a Groza Péter vezette Románia jól halad ezen az úton.

A két nép közeledését elősegítő hozzászólásában Kosáry Domokos kifejtette a Dunamedence népei egyenjogúságának tételét. Eszerint „Nincs vezető nép és vezetett a Dunamedencében, csak egyforma, egyenjogú kisépek, akiknek meg kell találniuk egymást.”

Nonn György, a MADISZ főtítkára az ifjúság nevében szólott hozzá a kérdéshez, és mint erdélyi származású is hitei tett a magyar és a román nép barátsága mellett.

Szalai Sándor szociáldemokrata szociológus a két nép között a múltban kialakult feszültségek és ellenségeskedések okát abban is látta, hogy többet tudtak bármelyik távoli népről, mint a szomszédokról. Ennek a helytelen kultúrpolitikának az új Magyarországon meg kell szűnnie.

A kommunista újságíró Szirmai István személyes erdélyi tapasztalatain keresztül mutatott rá arra, hogy a demokráciáért vívott harc egységes és oszthatatlan Délkelet-Európa bármely részén. Zilahy Lajos író is személyes élményén keresztül közelített a problémához. Azokról a körülményekről beszélt, amelyeken keresztül megismerte a román parasztságot és megtanulta szeretni, becsülni a román népet. Megítélése szerint az írókra hárul az a feladat, hogy a népeket összebékítsék. Zilahy úgy látta, hogy a román és a magyar írók a múltban és most is meg fogják tenni kötelességüket.²³

A politikai pártok is a két nép barátságának az előmozdításán munkálkodtak. 1946. február 9-én a Szociáldemokrata Párt XI. kerületi szervezete sikeres román műsoros délutánt rendezett. Március 10-én pedig az MKP IX. kerületi szervezete készített román kulturális műsort.²⁴

1946 első felében a társadalom széles rétegeiben és a kulturális kormányzatban a magyar–román együttműködést illetően az a vélemény alakult ki, hogy szorossá kell fűzni a két nép baráti kapcsolatait.²⁵ A kultuskormányzat tehát a kapcsolatok elmélyítését ambicionálta. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium szívesen várt például a tihanyi Magyar Biológiai Kutató Intézethez román kutatókat tudományos kutatások végzésére, mihelyt az Intézet a háború okozta károkat pótolja. Magyarország viszont a csereakció keretében két tudóst kívánt a fekete-tengeri Román Biológiai Kutató Intézethez hasonló céllal kiküldeni. A Pázmány Péter Tudományegyetem három román tudóst, D. Gusti, G. Marinescu és V. Papacostea professzorokat kívánta néhány előadásra megnyerni. Magyar részről ugyanakkor azt szerették volna elérni, ha három egyetemi tanár román meghívásban részesült volna.

A Teleki Pál Tudományos Intézet is tudóscserét kezdeményezett. Szívesen látott volna egy-két román kutatót, felajánlva a román kutatóknak az Intézet folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ban való megjelenés lehetőségét. Viszonzásul azonos számú magyar kutatónak a Balkán Intézetnél való elhelyezésére gondolt. A Teleki Intézet kíváncsúnak tartotta azt is, hogy különböző magyar tudományos intézetekkel a megfelelő román intézetek kiadványcserébe lépjenek.²⁶

Románia kulturális vezetősége és a Román–Magyar Társaság is a kapcsolatok bővítését kívánta. A Román–Magyar Társaság válaszként a magyar kezdeményezésekre és gesztusokra elhatározta, hogy viszonzza a tudós-, diák- és könyvcserét. Azt is kieszközölte a román kormánytól, hogy 10 vagon üveget küld a budapesti kórházak és klinikák számára és egy vagon papírt a Magyar–Román Társaság folyóirata számára. Elküldtek továbbá 20 népzenei hanglemezt a Magyar Rádió részére.²⁷

A szomszéd ország irodalmi körei pedig megragadták az alkalmat, hogy a magyar irodalommal megismertessék a román közönséget. Ennek fontos állomása volt a Petőfi- és Ady-hét, valamint József Attila népszerűsítése. Az erdélyi magyar városokban mindennütt voltak magyar munkásszínpadok.²⁸

Erdélyt eleven kulturális élet jellemezte. A magyar nyelvű könyvkiadás igen produktív volt. Az Utunk, a Romániai Magyar Írószövetség lapja igen élénk irodalmi életéről tett tanúságot. Az államközi kulturális kapcsolatokban nagy jelentősége volt az 1946. március 14. és 17. között tartott bukaresti filmnapoknak. A bukaresti filmnapokra Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével népes küldöttség, írók, művészek, filmesek utaztak Romániába. A bukaresti Román–Magyar Társaság meghívta a budapesti Magyar–Román Társaság Intézőbizottságának tagjait is.²⁹ A Romániai Magyar Népi Szövetség elnöksége pedig vendégül látta Darvas Józsefet, Gergely Sándort, Zilahy Lajost és Zsolt Bélát.

Constantinescu propagandaminiszter a magyar vendégek tiszteletére díszebédet adott, amelyen részt vett Vlădescu kisebbségügyi, Ralea művészeti miniszter és Eftimiu író. A magyar minisztert és a kulturális delegációt Victor Eftimiu, a Román–Magyar Társaság elnöke köszöntötte, erre Zilahy Lajos válaszolt. A Magyar Népi Szövetségnek március 15-i emlékünnepélyén – több szónok mellett – Vlădescu kisebbségügyi miniszter, magyar részről Kállai Gyula államtitkár szólalt fel. A díszpáholyban helyet foglalt Groza miniszterelnök, Constantinescu propagandaminiszter, valamint több neves román

közéleti személyiség. A Magyar Népi Szövetség ünnepélyéről Groza Péter és Keresztury Dezső a Dalos hangversenyerembe mentek az ottani Bartók-Kodály-estre, a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes, valamint Zathureczky zenéjének a meghallgatására. A hangverseny szünetében Keresztury Dezső a modern magyar zeneművészetről tartott előadást, amelyben a magyar–román közeledés kedvező kilátásait ecsetelte. A hangversenyt filmből követte, amin Keresztury Dezső és Groza Péter is részt vett. Március 16-án Keresztury Dezső látogatást tett Groza miniszterelnöknél.

Március 16-án a Szenátusi Palotában írói találkozó is volt, amelyen Victor Eftimiu elnökölt. Az írók nevében Zilahy Lajos és Háy Gyula tartott beszédet, de felszólalt még Balázs Béla, Horváth Elek és Paikert Géza is. Szintén március 16-án folytak a román–magyar filmtárgyalások Zilahy Lajos elnökletével. A magyar kulturális delegáció romániai útja során a bukaresti Állami Opera igazgatója ebédet adott Keresztury Dezső miniszter és a budapesti Opera tiszteletére, ahol Groza Péter magyar nyelven tartott beszédében a magyar–román barátságot éltette, amelyre Keresztury Dezső hasonló szellemben válaszolt. Március 18-án Keresztury Dezső felkereste Gusti professzor, a világhírű román szociológus intézetét.

A delegáció fontos feladata volt Erdély meglátogatása, kapcsolatteremtés az erdélyi magyar kulturális élettel. 1946. március 19-én érkezett a magyar küldöttség Brassóba, ahol a Magyar Népi Szövetség nevében Balogh Edgár, Pozsár András (Brassó polgármestere) Kónya József, Székely László és Mélasz Vilmos fogadta. Március 20-án a küldöttség Gyulafehérvárra látogatott, ahol Keresztury Dezső miniszter és Kállai Gyula miniszterelnökségi államtitkár, valamint Zilahy Lajos látogatást tett Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspöknél.

Az utazást követően a VKM és a Külügyminisztérium tárcaközi értekezleten értékelte az utat. Arra a következtetésre jutottak, hogy a békeszerződés létrejötte után nagyobb aktivitással működjön a Magyar–Román Társaság, de addig is szükségesnek tartották viszonzásképpen a Román Kultúrhét előkészítését Budapesten.³⁰

A magyar kulturális delegáció romániai körútja után rövid idő múlva, március 29-én a Magyar–Román Társaság kultúrestet rendezett, amelyen román költők verseit olvasták fel. Március végén a Magyar Külügyi Társaságban a magyar–román viszonyról Bölöni György tartott előadást. A magyar sajtó nemcsak a sokoldalú kulturális kapcsolatokról tudósított, hanem a Romániában élő magyarok helyzetéről is.³¹ 1946 tavaszán kiépültek a magyar–román zenei kapcsolatok is. Április 24-én Budapestre érkeztek a bukaresti Opera művészei. Április 25-én viszont a magyar operaház művészei utaztak Bukarestbe.³² A két nép kulturális közeledésének előmozdítására a Magyar Rádió május 19-én román estet rendezett.

A Romániai Magyar Írószövetség pedig fontosnak tartotta a magyarországi és az erdélyi irodalmi élet kapcsolatainak kölcsönös elmélyítését, az erdélyi és az egyetemes magyar, másrészt a román irodalom közötti termékeny együttműködés megteremtését.³³

Ellentmondások a jóviszonyban

Petru Groza – magyarbarátsága mellett – elsősorban „körültekintő” politikus volt. Tudta, hogy a béketárgyalásokon Romániát a lehető legjobb formában kell bemutatni. Külügyminiszterével, Gheorghe Tătărescuval szemben ezért minden erejével támogatta Ștefan Voitec oktatási miniszter erőfeszítéseit. A békeszerződési tárgyalások megke-

dése előtt létrehozott 2071 magyar anyanyelvű elemi iskolát, 161 középiskolát és a tovább működő kolozsvári magyar egyetemet. A II. világháború után Romániában „visszatértek” az 1918-as gyulafehérvári határozatokhoz. A gyulafehérvári határozatok teljes nemzeti szabadságot hirdettek az együtt lakó nemzetiségeknek, garantálták az anyanyelvi oktatást és a közigazgatáshoz való jogot. Ezek az ígéretek hatásosak lehettek a béketárgyalásokon. Groza jószándéka mellett a magyarság érdekében tett humánus lépéseknek így taktikai összefüggései is voltak. A deklarált célok és a valóság azonban nem voltak összhangban.³⁴ A romániai magyarságnak súlyos küzdelmeket kellett vívnia – a hivatalosan biztosított jogokra való hivatkozással.

A Groza-kormány szándékát a tisztviselői kar számos területen nyíltan szabotálta. Így történt ez a kolozsvári magyar egyetem számára kiutalt pénzügyi támogatásnál is. Az egyetemi személyzet hónapokon keresztül nem kapott fizetést. Emiatt a magyar egyetem továbbműködésének gyakorlati feltételei 1945 végére nem intéződtek el (az oktatás azonban folyamatos volt), noha kormányzati síkon több ízben is megegyezésre jutottak. Nehezítette a magyar egyetem helyzetét az is, hogy az egyetem főépületét a visszatérő román egyetem ismét birtokba vette.

Egyes román sovíniszta körök kulturális sértések sorát követték el. Számos településen a tanítók a szülők akarata ellenére román tannyelvű iskolába írásták a magyar gyerekeket, és a tisztviselők új besorolásánál a magyarokat méltánytalanul mellőzték. A diszkriminációk miatt tiltakozó MNSZ-vezetőkkel a kormányzat a legmesszebbre való készséggel ült le tárgyalni. A kormány tárgyalási készsége nem volt véletlen. Amikor a Groza-kormány létrejött, a Magyar Népi Szövetség őszintén állott be a kormányt támogató politikai erők közé. Az MNSZ hitt a két nép őszinte közeledésének lehetőségében. A deklaráció és a valóság különbsége, valamint a román közigazgatás változatlanul magyarellenes magatartása újólag a magyarság emlékezetébe idézte az elnyomatás éveit. A kormány azonban érdekelt volt az együttműködés fennmaradásában, ezért a Bukarestből visszaérkező magyar küldöttség jelentős eredményeket ért el, a hibák orvoslására vonatkozó komoly ígéretek hozott magával: a magyar iskolák felügyeletét az újonnan szervezendő független, magyar tanfelügyelő szervre bízzák. A tisztviselők besorolását újra megvizsgálják és a hátrányos helyzeteket megszüntetik. Kedvezően alakult a Kolozsvári Magyar Színház régen vajdó kérdés is. A színház állami színházzá vált, jelentős adósságait elengedték és állami szubvencióban részesítették.³⁵

Groza magyarbarátsága azonban mind Romániában, mind külföldön megállt a határkérdésnél. A Groza-kormány létalapja ugyanis az volt, hogy megtartja Romániának egész Erdélyt. Mindent, így a magyarok iránti szeretetét is alárendelte a határkérdésnek. A határproblémákat azzal akarta feloldani, hogy kiáll a világ elé azzal a tétellel, hogy nincs magyar–román határvíta, mert a két nemzet között és az erdélyi magyarság körében olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet. Ez a határprobléma-nélküliségre alapozott vonalvezetés „ingott meg” 1946 elején. Groza ennek okát abban látta, hogy a magyar kormány a területi rendezést nem tekintette befejezettnek. 1946 januárjában arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon újból revizionista irányzat kerekedett felül, és az ő román–magyar barátságot hirdető politikája nem talált visszhangra. Nem meglepő, hogy Sebestyén Pál külügyminiszter-helyettes 1946. április 27-i bukaresti tárgyalásain felvetett magyar–román területi problémát a román kormány kategorikusan visszautasította. Groza ugyanakkor kijelentette, hogy az ő magyarbarátsága változatlan, a magyarbarátság szívügye, és ez a politika

mindkét nép számára életbevágóan fontos. A határkérdésről az volt a véleménye, hogy azok spiritualizáltassanak, ami meg fogja teremteni a két nép végleges barátságát.³⁶

1946. május 7-én a külügyminiszterek párizsi értekezlete foglalkozott a magyar békeelőkészítés tervezetével. A magyar kormány 1946 nyarán azzal a jogos kérrrel fordult a párizsi békekonferenciához, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek jogállásának rendezését ne tekintsék az illető országok belügyének, hanem az nemzetközi jogszabályok útján nyerjen szabályozást.³⁷ A kérést azonban a párizsi konferencia elutasította. A békeelőkészítés körüli problémákat Romániában bizonyos politikusok manipulációs célokra használták. Maniuek magyarellenos akciókra szították a tömegeket azzal, hogy Budapesten a párizsi döntés hatására nagyarányú revíziós tüntetéseket szerveztek. A román nacionalista körök állítása a valóságnak nem felelt meg, mert csupán arról volt szó, hogy a budapesti Csonka Gépgyárban Románia-ellenes hangulat volt tapasztalható.³⁸ Magyarországon látták a gyűlölködés népekre kiható veszélyét, ezért felvették ellene a küzdelmet.

Az újjáéledő sovinizmus elleni harcban, a Kárpát-medencében élő népek összefogásának hirdetésében fontos szerepet töltöttek be folyóiratok, többek között a Valóság. A folyóirat majd minden száma foglalkozott a történelmi múlttal, a testvéri népek életével, kultúrájával. A sovinizta uszítás és gyűlölködés helyett Köpeczi Béla például a Valóság 1946. évi 10. számában megjelent Duna-táji valóság című tanulmányában egyértelműen kijelentette, hogy a Duna-táji népek a nacionalizmus alapján sohasem találkozhatnak. A sovinizmus helyett csak a gazdasági, társadalmi és kulturális valóság helyes feltárása vezethet egymás megismeréséhez és az együttműködéshez. Köpeczi szerint ebben a feltárásban nagy a tudósok felelőssége.³⁹

A magyar szellemi elit kiválóságai érezték a felerősödő nacionalizmus miatt keletkezett veszélyt. Az elit nem vonult elefántcsonttoronyba, a szükséges felelősségvállalás nem maradt el. Magyar tudósok, írók és művészek 1946 őszén felléptek a nacionalizmus, a sovinizmus ellen, és hitet tettek a román–magyar brátság mellett. Köztük volt Alföldi András, Darvas József, Erdei Ferenc, Fogarasi Béla, Gergely Sándor, Hajnal István, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Jánossy Dénes, Kárpáti Aurél, Keresztury Dezső, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Lukács György, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tolnai Gábor, Veres Péter és Zilahy Lajos. Az értelmiségi elit képviselői felszólították a magyar–román brátság híveit, hogy emeljék fel szavukat a sovinizmus és a gyűlölködés ellen, küzdjenek a haladásért és a két nép alkotó együttműködéséért.⁴⁰

Az együttműködéshez szükség volt olyan szellemre, melyben megvalósulhat a kölcsönhatás egymás kultúrájára és szellemére.

A későbbi években ez a szellem valójában nem érvényesülhetett. Más történelmi helyzetben másfajta szelem vált irányadóvá. Ez azonban már nem ennek az írásnak a tárgya.

Jegyzetek

1 Szabad Szó, 1945. április 13.

2 Szabad Szó, 1945. április 15.

3 Domokos Péter Pál: Az én Erdélyem. Budapest, 1988. 96.

4 Csátri Dániel: Román–magyar kapcsolatok. Budapest, 1958. 203.

5 Groza Péter beszéde az Észak-Erdélyi Menekültek Szövetsége küldöttei előtt. Szabadság, 1945. március 15.

- 6 Szabad Nép, 1945. március 23. *Csatári Dániel*: i. m. 203–204.
- 7 Szabad Nép, 1945. május 27. Erdély 1945-ös kulturális életével részletesen foglalkozik *Kántor Lajos*: *Illyés Gyula és a béke asztala*. – Valóság, 1985. 12. szám, *Domokos Péter Pál*: i. m. 2–9.
- 8 Szabad Szó, 1945. július 4.
- 9 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban UMKL) UMKL–XIX–J–1–k– iksz. nélkül.
- 10 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–55302–a/a. VI. 11. K. Paikert
- 11 Szabad Nép, 1945. július 22.
- 12 Szabad Nép, 1945. augusztus 15.
- 13 Tiszántúli Népszava, 1945. augusztus 23.
- 14 Nemzetgyűlés Naplója I. kötet. Hiteles Kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 24–25. A segesvári Petőfi-napokat részletesen elemzi *Kántor Lajos*: i. m. 48–49.
- 15 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 16 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 17 A magyar irodalom története. 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: *Béládi Miklós*. Budapest, 1981. 69. *Kántor Lajos*: i. m. 54.
- 18 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 19 Szabadság, 1946. január 30., február 24.
- 20 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 21 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 22 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 23 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 24 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 25 PI–Arch. 274–21/58.
- 26 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–17929
- 27 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 28 Szabadság, 1946. január 5.
- 29 Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, II. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója Budapest, 1948. 516., – PI. Arch. Tik. Fi. 490.
- 30 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–39389
- 31 Szabadság, 1946. március 22., Szabadság, 1946. március 30., Szabadság, 1946. március 24., Szabadság, 1946. március 27., Népszava, 1946. március 26.
- 32 Szabadság, 1946. április 25., Szabadság, 1946. április 26.
- 33 Szabadság, 1946. május 18., *Kántor Lajos*: i. m. 42.
- 34 *Domokos Péter Pál*: i. m. 92–93.
- 35 *Veres Béla*: Erdélyi levél. – Valóság, 1945. október–november. 65–66.
- 36 *Fülöp Mihály*: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In: Tanulmányok Erdély történelméből. Szerk.: *Rácz István*. Debrecen, 1988. 197–198.
- 37 Országgyűlés Naplója. II. kötet. 73.
- 38 PI. Arch. 274–21/58.
- 39 Valóság, 1945. 10. 52–53.
- 40 Szabad Nép, 1946. október 6.

ANGOL–MAGYAR KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1948)

A vesztt háború folytán keletkezett helyzet új kulturális és diplomáciai kapcsolatok kiépítését, valamint a korábban létezett nyugati, elsősorban angolszász kapcsolatok újraélesztését tette lehetővé az új Magyarország számára. Mindez nem is jelentett túlzottan nehéz feladatot: a magyar értelmiség java és a politikai elit egy részének angolszász orientációja, valamint a brit kultúrához kötődő intézmények (pl. a magyarországi protestáns egyházak a háborús években is fenntartották a brit kultúrkörhöz fűződő kapcsolataikat) némi folyamatosságot teremtettek a hagyományos angol–magyar művelődési kapcsolatok területén. Ami pedig a háborús évek náci–német ideológiai expanzióját illeti, a magyar kultúrdiplomácia sokkal kevésbé került annak befolyása alá, mint a szomszédos népek bármelyike. Sőt: számos területen határozottan nyitottabbnak bizonyult.

Figyelemre méltó adat, hogy az 1930-as években a magyar ösztöndíjasoknak 21,3%-a vett igénybe németországi ösztöndíjat, szemben a fennmaradt 78,7%-kal, akik nyugati, főleg brit és francia, kisebb részben USA-beli felsőoktatási kutatóhelyeken vették igénybe ösztöndíjas lehetőségeiket. Az sem elhanyagolható tény, hogy ezen években az akadémiai kapcsolatok terén 15,6% jutott Németországnak, s az „újonc” USA-val is hasonló mértékben alakultak a tudományos kapcsolatok. Nagy-Britannia és Franciaország 15,1, illetve 11,8%-kal részesült. A könyvforgalomban is Nyugat-Európa dominált: a kiadói összesítések 24%-os németországi forgalmazásról szólnak. Nem érdektelenek a további adatok sem: a magyarországi egyetemeken az 1930-as években „honoris causa” doktorrá fogadottak közül 24% volt német; 20%-uk angol és 14%-uk francia volt.

Hasonló képet mutat a háborús évek alatt készült könyvkiadási és forgalmazási statisztika: 506 német munka magyar fordítása jelent meg ezekben az években, s ezek közül 42 német emigráns alkotók tollából származott. Angol és francia szerzőktől viszont 1612 művet adtak ki magyar kiadók 1941 és 1944 között.¹

S ha már az akkori „Nyugattal” való kapcsolatainkról szólnunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy még a háborús években is működött a londoni egyetem magyar lektorátusa, Szenczi Miklós (az Eötvös Loránd Tudományegyetem későbbi angol professzora) vezetésével, bár az intézmény fenntartásához a korabeli magyar kormányzat már nem tudott pénzügyileg hozzájárulni.

Az új kultúrpolitikai orientáció

1945-ben a magyar kultúrdiplomácia legnehezebb korszakát élte: egy elszigetelt országot kellett újból az egyetemes kultúra részesévé tenni. Az új, demokratikus Magyarország joggal reménykedhetett az új kultúrkapcsolatok kiépíthetőségében, hisz a szövetségesek jaltai találkozásán még 1944-ben megfogalmazódott, hogy kellőképpen segítik majd a fasiszmus alól felszabadult országokat és a volt német szövetséges országok népeit kulturális újjászületésükben.²

Kapcsolatfelvétel Nagy-Britanniával

Az új magyar kultúrpolitika már 1945 elején a régi nagy-britanniai kapcsolatok felvételét tervezte. Csalódás érte ekkor a magyar kultúrdiplomáciát, mert egy efféle kapcsolatfelvételre nem kerülhetett sor, egyszerűen azért, mert a nyugati hatalmak ekkor még nem ismerték el az „új magyar államot”. Erre vonatkozóan pozitív lépést csak az 1945. november 4-i választások után tettek. E „pozitív lépések” határozottak és jövőt formálóak voltak: Magyarország, amely eddig csak egyetlen nemzetközi kulturális szervezetnek – Nemzetközi Nevelésügyi Szervezet (Bureau International des Education = BIE) – volt tagja, már UNO- és UNESCO-bizottságokban is képviselhetette a „kelet-európai” gondokat.

A Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium minden igyekezetével azon volt, hogy megteremtse a szellemi érintkezés lehetőségeit. 1945-ben a politikai elszigeteltség mellett pénzügyi gondok és utazási nehézségek is gátolták ezt, ugyanakkor viszont nagyban előmozdították a kapcsolatteremtést a Budapestre érkező missziók és az itt akkreditált követségek, valamint a két világháború között még hatásosan működő, ám a háború alatt háttérbe szorult kulturális külkapcsolati intézmények, amelyek most új életre keltek a demokratikus úton elindult Magyarországon.

Az 1945. november 4-i választások után lehetővé és szükségessé vált az új kapcsolatok kiépítése. Az első legitim kormány, a Tildy-féle koalíciós kabinet egy és ugyanazon időben törekedett mind a Szovjetunióval, mind a nyugat-európai demokráciákkal és az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolatok kialakítására.³ A hazai tudományos és kulturális élet nagyon is érezte a hiányát annak, hogy megszakadtak a közvetlen kapcsolatok Nagy-Britanniával, s még mielőtt a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére és a postaforgalom megindítására, azaz az első hivatalos lépések megtételére sor került volna, a vezető magyar értelmiségiek már személyes lépéseket tettek a hajdani kapcsolatok újjáélesztésére.

Magyar–angol tudományos kapcsolatok

Köztudott tény, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerep jut a tudományos együttműködésnek. Ezért természetes, hogy 1945-ben elsősorban a természettudományok hazai művelői sürgették az angolszász világgal való új kapcsolatok kiépítését, hiszen elsőként ők ismerték fel, hogy egyrészt lehetetlen elismertetni az ország egyetemének tudományos potenciálját, másrészt lehetetlen akár csak megközelíteni a nemzetközi tudományos színvonalat, ha Magyarország nem veszi fel a kapcsolatot a fejlett országokkal, és nem válik a világ tudományos életének szerves részévé. Szerencsére 1945–46-ban olyan erők és olyan hatások domináltak az ország bel- és külpolitikájában, amelyek józanul számoltak azokkal az egész világra kiterjedő globális hatásokkal, amelyekről egyetlen nemzeti modernizáció sem függetleníthette magát.

A háború után Nagy-Britanniával épültek ki a legszorosabb tudományos kapcsolatok. A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa már 1945. július 20-i ülésén úgy döntött, hogy az angol–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében meghívja egyrészt az angol tudományosság egyes kitűnőseit, másrészt a tudományos és irodalmi életnek Nagy-Britanniában élő magyar származású képviselőit egy-egy reprezentatív előadás megtartására az 1946/47-es tanévben.⁴

A tudomány jövőjéről 1945. szeptember 7-én, a Pedagógusok Szabad Szakszervezete rendezésében tartott tanácskozáson majd minden résztvevő javasolta az angolszász tudományossággal való közvetlen kapcsolatok kiépítését és támogatását; az akkori vitában részt vett Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi elnöke, elsőrendű nemzeti feladatnak ítélte az angol–magyar kapcsolatok továbbfejlesztését.⁵

Ebben a szellemben került sor 1945. augusztus 23-án az akkori Országos Ösztöndíjnács által kiírt kutatási pályázatok elbírálására. Az egész világra szóló 89, intézethez nem kötött ösztöndíj közül tíz Nagy-Britanniába szólt.⁶ Ebben az ösztöndíjban részesültek: Berg Pál, a magyarországi angol nyelvoktatás történetének kiváló kutatója, Gergely János nemzetközileg elismert vegyész, a kiváló biológus Kovásznai László, Lutter Tibor, aki a debreceni egyetem magántanára, majd egy időre az ELTE angol tanszékének a vezetője lett, Maller Sándor, aki később az UNESCO-bizottságban képviselte hazánkat, Moholy Elemér építész, Száva János, Szemerényi Oszvald, Szentner György és a kiváló jogász, Szladits Károly.⁷

A kapcsolatok továbbfejlesztési lehetőségeiről Anthony White, a British Council akkori főtákará még 1946. január 20-án kelt levelében értesítette Keresztury Dezső vallás- és közoktatási minisztert: kifejtette, hogy a British Council leghőbb reménye, hogy az Egyesült Királyság és Magyarország közötti oktatási és kulturális kapcsolatok mihamar helyreállnak és még szélesebb szintre kerülnek, mint 1939 előtt, továbbá, hogy a British Council az emberi és anyagi erőforrások korlátain belül együtt kíván működni a magyarországi kulturális szervekkel.⁸ Keresztury 1946. február 26-án válaszolt erre a levélre, s annak a reményének adott kifejezést, hogy az angol–magyar kulturális kapcsolatok mihamar szorosak lesznek.⁹

Ami a magyar–angol *természettudományos* kapcsolatokat illeti, mindenekelőtt Szent-Györgyi Albert nevét kell említenünk.¹⁰ Az ő révén már igen hamar kapcsolatok épültek ki angliai orvostudományi intézetek és magyar klinikák között: a szigetszország jelentős mennyiségű orvosi felszerelést, film- és referátumanyagot küldött, ezt követően pedig, Issekutz Béla professzor javaslata alapján, a háború miatt elmaradt tudományos folyóiratok is eljutottak hozzánk¹¹ a British Museum és az oxfordi egyetem, valamint az Ír Tudományos Akadémia igen jelentős könyvadományaival együtt.¹²

A nyugati országokkal való tudományos kapcsolatok kialakítása szempontjából a legjelentősebb esemény az volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia meghívást kapott az 1946. évi Newton-ünnepségre. Jellemző, hogy Akadémiánknak nem álltak rendelkezésre megfelelő pénzügyi keretek egy tudományos delegáció utaztatására, minek következtében a magyar tudományosság arra kényszerült, hogy Sir Stanley Eddingtont, a cambridge-i egyetem professzorát, az MTA külső tagját kérje fel a képviseletre.¹³ (Mindezzel kapcsolatban azt is hadd említsük meg, hogy az MTA anyagi források hiányában számos más nemzetközi tudományos konferencián való részvételtől is lemondott, és nem vállalhatta a különböző nemzetközi tudományos szervezetekben való részvételt sem. Ugyanakkor viszont a brit tudományosság jelentős érdeklődést tanúsított Magyarországra iránt.) 1946 második felében Dorothy Keeling, a London School of Economics tanára és Sir Stanley Unwin járt Magyarországon: mindketten hazai kutatóhelyeket, könyvtárakat és kiadókat kerestek fel, s a kapcsolatok, együttműködési programok lehetőségeiről tájékoztak.¹⁴

Az 1946–47. akadémiai évben ismét lehetőség nyílt ösztöndíjas angliai utaztatásra: Balás János jogász, a nemrégiben elhunyt Kéry László esztéta, Alföldi András ókortörténész-professzor, Gerevich László művészettörténész-professzor és Kerékgyártó

Elemér részesült angliai ösztöndíjban, s ekkor már a hazai Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is fel tudott ajánlani ösztöndíjas helyeket brit partnereinek a debreceni Nyári Egyetemre.¹⁵

A magyar kulturális kormányzat szükségesnek tartotta azt is, hogy az Egyesült Királyságban mihamarabb magyar kulturális, illetve tudományos intézmények jöjjenek létre, továbbá, hogy reaktíválódjon az University of London magyar tanszéke, amely már az 1930-as esztendőkből, Szenczi Miklós magyar lektor közreműködésével hungarológiai központ lett.¹⁶

Az angolszász kultúrával való kapcsolatfelvétel szempontjából igen jelentős volt, hogy 1946 januárjában megalakult a *Pen Club* magyarországi csoportja, majd ezt követően 1946 áprilisában közvetlen eszmecsere keretében körvonalazhatták az együttműködés és az intenzív kapcsolatok lehetőségeit. Jó példa erre, hogy 1946 július elején az angol misz-szió könyvkiállításának megnyitására került sor, s ez alkalommal Keresztury Dezső és Gyöngyösi János külügyminiszter mondott beszédet.¹⁷ 1946 nyaratól kezdve mind több és több angol zeneművész jött Magyarországra,¹⁸ s a Magyar–Angol Társaság is sokat tett a művészeti, zenei kapcsolatok fejlesztéséért, annál is inkább, mert e társaság elnöki tisztét Kodály Zoltán vállalta,¹⁹ aki többször is részt vett nemzetközi művelődési rendezvényeken.

A kapcsolatok teremtésében igen jelentős szerepet töltöttek be az egykori emigránsok, akiknek segítségére számítottak is a hazai kultúrpolitika irányítói az 1945–46–47-es esztendőkből. Még 1945-ben történt, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem vezetése felkérte a karokat, hogy tegyenek lépéseket a Nagy-Britanniában élő magyar származású tudósok meghívására. Ennek a programnak a keretében Polányi Károly londoni egyetemi tanár látogatta meg az egyetem Jog- és Államtudományi Karát, s tartott előadássorozatot „A gazdaság szerepe az újkori társadalom kifejlődésében” címmel 1946 októberében és novemberében.²⁰

Ugyanakkor számos magyar származású tudós foglalkozott a repatriálás kérdésével. Szent-Györgyi Albert személyes kérésére, huszonhét évi távollét után hazajött Péterfi Tibor, hírneves anatómus, aki 1933 óta Cambridge-ben dolgozott.²¹ A „repatriálás”-ban különösen fontos helyet foglalt el Hatvany Lajos, akinek hazatérésével kapcsolatban számos határozat született a Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsában: 1946. augusztus 23-án pl. a Bölcsészettudományi Kar dékánja levélben kérte fel Hatvanyt, hogy 1947 tavaszától kezdve rendszeresen tartson előadásokat a karon.²²

Számos kapcsolatalakítási elképzelés fogalmazódott meg ezekben az években. Az ország sajátos, háború utáni helyzetéből adódott, hogy az együttműködést magyar oldalról szorgalmazták. Néhány esetben viszont angol részről is történtek kezdeményezések: ilyen volt a British Council főtitkárának Keresztury Dezsőhöz intézett, már említett levele, amely kiválóan dokumentálja, hogy a magyar kormány tisztában volt egy angol–magyar kulturális egyezmény szükséges és hasznos voltával, de tudatában volt annak is, hogy erre csak a békeszerződés ratifikálása után lesz lehetőség.

A magyar belpolitikai változások és a hidegháborús légkör hatása az angol–magyar művelődési kapcsolatokra

A Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 28. és október 1. között megtartott III. Kongresszusán szakított a politikai pluralizmus eszméjével, a nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatok terén azonban még nem történt lényeges orientációváltozás: az

angol–magyar tudományos kapcsolatok továbbra is fennmaradtak, sőt számos fontos kezdeményezés is megvalósult. A British Council angol nyelvtanfolyamokat szervezett Magyarországon, s rövid (2–3 hetes) angliai ösztöndíjas tanfolyamokat szervezett magyarországi angoltanároknak. Ezek keretében dr. Kovács Albert fővárosi szakfelügyelő vezetésével tizenketten, majd dr. Véges István tanár vezetésével harmincketten utaztak Angliába 1947 nyarán. Ugyancsak a British Council meghívására járt Angliában a Földművelésügyi, majd a Népjelölti Minisztérium delegációja, s később Veress Sándor zene-művészeti főiskolai tanár, aki angliai tartózkodása során többször is szerepelt a BBC műsorában.²³

A magyar kultuskormányzat 1946 végén is fontosnak és továbbfejlesztendőnek tartotta a magyar–angol kapcsolatokat: Bassola Zoltán VKM államtitkár 1946. december 27-i levelében még részletesen fejtegette az angliai magyar centrum létrehozásának, a londoni egyetem magyar tanszéke fejlesztésének lehetőségeit, egy tanulmányi központ létrehozásának feltételeit.²⁴ Időközben számos brit vendégművész és irodalmár, köztük Stephen Spender jött el Magyarországra,²⁵ míg a magyar zenei élet reprezentánsai is megtették azt, ami tőlük telt az angol–magyar kapcsolatok fejlesztése érdekében. Ránki György 1947. március 31-én azt javasolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy magyar zenei lektorátust hozzon létre Londonban. A kezdeményezés egyhangú támogatásra talált, de „anyagiak hiányában” nem valósulhatott meg.²⁶ A „túloldalról” viszont igencsak sokat tettek a szigetországi intézmények: a BBC műsoraiban Bartók és Kodály központi szerepet kapott, de bőven jutott alkalom ifjú magyar muzsikuskok angliai látogatására, műsorcsereikkel kapcsolatos megbeszélésekre, valamint angol zeneművészek magyarországi bemutatkozására is.

Mindez azt bizonyítja, hogy az angol kulturális és politikai körök jóindulatú rokonszenvvel kísérték a háború utáni Magyarország új kultúrpolitikáját, s a régóta igényelt kulturális egyezmény megkötését időszerűnek tartották, olyannyira, hogy 1947 decemberében már elkészült a Magyar Köztársaság és az Egyesült Királyság között kötendő kulturális egyezmény tervezete. A tervezet szerint az egyezmény célja az volt, hogy a művelődési értékek cseréjével kölcsönösen előmozdítsák a népek szellemi, művészeti és tudományos tevékenységét. Az egyezmény fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szerződést magyar részről a köztársasági elnök, angol részről pedig VI. György király írta volna alá.

A tervezet tizenhat cikkelyt tartalmazott. Ezek részletesen foglalkoztak egyetemi, főiskolai tanszékek és kulturális intézmények létrehozásával, szakemberek cseréjével, ösztöndíjak alapításával, a tudományos társaságok együttműködésével stb. Fontos szerepet szánt a tervezet a kulturális és tudományos vegyesbizottságoknak is. Az elképzelés szerint a szerződést öt évre kötötték volna meg, és ratifikálás után azonnal életbe lépett volna.²⁷

1948. január 2-án Boldizsár Iván államtitkár telefonon értesítette Bede István londoni követet, hogy tájékoztassa az illetékes brit köröket, hogy Magyarország kész megkezdni az egyezményre vonatkozó megbeszéléseket. Bede azonnal jegyzékben fordult Bevinhez, az Egyesült Királyság külügyminiszteréhez, s ugyanakkor részletesen tájékoztatta a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, Ian MacDermattot a magyar elképzelésekről. Követünk látogatást tett Tomlinson brit közoktatásügyi miniszternél is, aki kilátásba helyezte, hogy támogatni fogja a terv sikeres megvalósításának ügyét. Mintegy a magyar–angol kulturális kapcsolatok fontosságát demonstrálandó, Tomlinson személyesen is részt vett az 1948 tavaszán Londonban rendezett magyar művészeti kiállí-

tás megnyitóján.²⁸ Ugyanakkor azonban Bede István olyan értesüléseknek is a birtokába jutott – s ezek már a Nyugattal, jelesül Nagy-Britanniával való szakításnak is jelei voltak –, hogy a magyar–angol kulturális egyezményhez kötődő megbeszélések „zavarnák” Magyarország és a szomszéd államok közötti hasonló természetű tárgyalásokat. E tárgyalások és a magyar–angol kapcsolatok közötti összefüggés negatív megítélése már az alakulóban lévő népi demokráciák egyeztetett, imperialistaellenes külpolitikájának volt része, s a Kominform létrejötte további negatív kultúrpolitikai tendenciák megjelenését eredményezte. Ehhez kapcsolódik, hogy Bede sürgősséggel kérte Czinkótszky Jenőt, a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, „futár-fordultával” tájékoztassa az esetleges „új” magyar intenciókról, és adjon általános utasításokat a részletek és keretek kiszabására vonatkozóan.²⁹

Az „új” magyarországi elképzelések alapján, a totalitárius rendszer ideológiáján épült kulturális diplomácia, az egyre fokozódó hidegháborús hisztéria árnyékában már nem lehetett kulturális együttműködési szerződést kötni: 1948 nyaratól kezdve mind minimálisabb szintre szűkültek a korábbi angol–magyar kapcsolatok, majd a hidegháború „kiteljesedése” után soha nem látott mélypontra zuhantak. E tragikus években a világ nemcsak politikailag, hanem a kultúra és a tudomány szempontjából is kettészakadt. Európa keleti és nyugati fele élesen elkülönült egymástól, s évekre megszűnt a régiók egymás kultúráját kölcsönösen megtermékenyítő hatása. Megszakadtak hazánk Nagy-Britanniával kapcsolatos művészeti, kulturális és tudományos összeköttetései; a hivatalos kultúrpolitikusok egyenesen tiltották az ilyen kapcsolatok ápolását. Nem véletlen tehát, hogy az egyoldalú orientáció, a szovjet kultúra és tudomány kizárólagos, kötelező preferálása évtizedeken keresztül rendkívül káros befolyást gyakorolt hazai tudományosságunk fejlődésére.

Jegyzetek

- 1 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945–1975. Budapest, 1985. 27.
- 2 Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Budapest, 1982. 27.
- 3 Uo. 66–67.
- 4 „Egyetem, tudomány és akadémia”. – Embernevelés, 1945, 3–4.
- 5 Uo.
- 6 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL)–XIX–I–1e, 1946–26- 229. Magyar Közlöny, 1945. No 108.
- 7 Szabadság, 1946. augusztus 9.
- 8 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26. 222.
- 9 Uo.
- 10 Kis Újság, 1946. július 19., 31.
- 11 Szabadság, 1946. május 28.
- 12 Szabadság, 1946. június 2.
- 13 Kis Újság, 1946. július 21.
- 14 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 15 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 16 Szabadság, 1946. augusztus 27.
- 17 Szabadság, 1946. július 8.
- 18 Szabadság, 1946. augusztus 27.; Népszava, 1946. november 22.
- 19 Uo.
- 20 Népszava, 1946. november 22.
- 21 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26.222.
- 22 Népszava, 1946. november 22.
- 23 Uo.

- 24 UMKL-46-61. 137/6.
- 25 UMKL-47-60. 183/6.
- 26 UMKL-XIX-I-1é- 1948-61-137/6.
- 27 UMKL-1948-61. 137/6.
- 28 Szabadság, 1948. május 2.
- 29 UMKL-XIX-J-1-k. 1948-61-137/6.

SZEMLE

JAN PETERS–HARMUT HARNISCH–LIESELOTTE ENDERS

MAERKISCHE BAUERNTAGEBÜCHER DES 17. UND 18. JAHRHUNDERTS. SELBSTZEUGNISSE VON MILCHVIEHBAUERN AUS NEUHOLLAND

Weimar, Hermann Böhlaus Nachvolger, 1989. 304 p.

A tanulmánykötet szerzői és szerkesztői a késői majorsági gazdálkodást, valamint a berlini kameralista udvar agrárpolitikáját elemzik. Az udvar Mecklenburg és az észak-német területek mocsarainak kiirtására, a parlagok termővé tételére kiváltságos holland telepesekete hívott be és telepített le. Főleg az egykori Mecklenburg északi vidékein jelentek meg telepesek, ám a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a telepítési mozgalom ugyanezen időszakban Lengyelországba és Oroszországba is eljuthatott. A 17. és 18. századi folyamatot vizsgáló tanulmánykötet tulajdonképpen arról szól, hogy a korai kapitalizáció és piacgazdálkodás kialakulása miként vizsgálható a kiváltságos holland telepes gazdák saját gazdasági naplói és feljegyzései alapján.

A korszakban megjelenő németországi holland telepeseknek két válfaja mutatható be. Voltak közöttük olyanok, akik a már meglévő faluközösségekbe telepedtek be, mert az örökös bérleti viszony jogcímén birtokolták a földet, de voltak olyan holland telepesek is, akik zárt és saját önkormányzattal rendelkező faluközösségeket teremtettek, azaz „Gemeindé”-k kötelékében telepedtek le. A holland telepes gazdák jómódúak voltak, és így birtokaik nagysága legalább 50 hektár vagy még annál is nagyobb lehetett. Művelési technológiájuk a mocsári és vizenyős területek lecsapolásának és kiszáritásának földműves eljárása volt, ez hollandul a „damm”-ok kialakítását jelentette, amikor is lecsapolt és kiszáritott, földművelésre alkalmassá tett új területeket nyertek ezen eljárás következtében. A lecsapolás technológiájának egyik további velejárója a rendkívül intenzíven folytatott takarmánytermelés, a belterjes és intenzív állattartás tejgazdaságok kialakítása céljából.

Ha történetesen már meglévő faluközösségekbe telepedtek be a holland telepesek, akkor a háromnyomásos rendszer kötelékén belül igyekeztek intenzív, takarmánytermelő gazdaságokat kialakítani. Az örökös bérleti jogra támaszkodva, a már meglévő faluközösségeken belül az ugaron igyekeztek takarmánynövényeket termeszteni. A faluközösségekbe való beépülés egyik további velejárója, hogy a betelepülő holland gazdák a faluközösséghez csatlakozva és annak részeivé válva, szintén jogosultakká váltak a faluközösségi haszonélvezetekre. Az erdők hasznosításán túl tehát a közösségi legelőterületekre is igyekeztek benyomulni, és azon fáradoztak, hogy ezeken a területeken intenzív takarmánytermelést valósítsanak meg – holland mintájú – tejgazdaságaik kialakítása érdekében.

Valamennyien vagyonos és módos gazdák voltak. A hollandok örökös bérleti joggal birtokolhatták udvaraikat és művelhették földjeiket a majorsági gazdaságok jobbágyságtól elkülönülve. Minthogy a holland gazdaságok birtokteste nagyobb méretű volt, napszámos zselléreket, béreseket dolgoztattak. (A szerzők az utóbbiakat németül az „Einligerschaft” terminusa alatt említik.) A német nyelvterületen a „Deputat” néven ismert bérezés formájában fizettek nekik. A napszámosokon, a „Tagelöhner”-eken kívül még szolgák (németül: „Knechte” és „Mägde”) is dolgoztak nekik mindenütt.

A holland, tejgazdaságot folytató, örökös bérleti jogú gazdák esetében nem csak az intenzív piacozó tejgazdálkodás alakulhatott ki, hanem ők maguk falusi tőkésék és tőkés vállalkozók szerepét játszották el. A szolgák és a napszámos béresek alkalmazásán túl újabb vonások kapitalista portréjukon: ők a kihelyezéssel kis- és háziipari termelés megszervezői. A művelésben bevezetett újdonságokon túl ők azok, akik a kis földparcellákkal rendelkező házi- és kézműiparos zselléreket és kiscgazdákat kisegítik, lehetővé teszik számukra a járulékos ipari tevékenységet, mivel ők alakítják ki a kihelyezéssel, „Verlag” módozatú iparszervezetet. E kötetben is több utalás található arra vonatkozóan, hogy a „protoindusztrializációs” iparszervezet, vagyis a kihelyezéssel kézmű- és háziipari termelés miként bontakozott ki e telepesek révén.

Ahogy ismertetésünk elején jeleztük, az örökös bérleti jogon portákat, telkeket és birtokokat fenntartó hollandok a már meglévő faluközösségekbe telepedtek be, és ezeken belül a közösségi haszonélvezeteket igyekeztek intenzív tejgazdaságaik kialakítása céljából igénybe venni. Ezen túlmenően azonban a holland telepítéseknek volt egy olyan válfaja, amikor a hollandok zárt és privilegizált önkormányzati közösségek rendszeré-

ben és keretében élve gyakorolták kiváltságos jogaikat. Ez terjedt el a lengyel és orosz területeken is. Ezen gazdálkodók – nemcsak a német, hanem a többi területen is – eleve piacozó tejjgazdálkodást folytattak.

A tanulmánykötet szerzői jelzik, hogy a 17. és 18. század folyamán a holland mocsárlecsapoló telepeseket nemcsak a berlini kameralista udvar hívta erre a tájra, a majorsági gazdaságok urai is erre törekedtek. Így jelenhettek meg Mecklenburg területén, alakíthatták ki piacozó tejjgazdaságaikat a korai kapitalizmus követelményeinek megfelelően. A szerzők elsősorban a paraszti gazdasági naplók és gazdasági feljegyzések alapján vizsgálják a vállalkozó holland gazdák gazdálkodását. A magyar történeti forrásanyagok között ugyancsak ismeretesek a parasztoktól származó feljegyzések (lásd pl. paraszti vallomások, vagy pedig majorsági jobbágyok panaszos levelei és feljegyzései, vagyis „suppliká”-k), azonban az a fajtájú, vagy hasonló jellegű forrásanyag, amit a szerzők itt analizálnak, a magyar nyelvterületen nem lehető fel.

A sajátos forrásanyag indokolja kritikai észrevételeinket is. Az elemzésből látható: a holland telepések kora kapitalista, piacozó jellegű tejjgazdaságokat alakítottak ki a mocsári lecsapolás technológiájával és az intenzív takarmánytermeléssel. A forrásanyag jellegéből adódóan a korabeli nagy és vagyonos paraszti gazdálkodási módokról képet alkothatunk magunknak, arról azonban sajnos nem, hogy e korszakban magának a majorsági gazdálkodásnak milyen volt a képe, a szerzők hallgatnak arról is, hogy maga a kapitalizálódás milyen fejlődési fázisban lehetett. Vajon a hollandok behívása ok vagy okozat volt ebben a makroökonómiai folyamatban?

Tagányi Zoltán

JOACHIM BUMKE

HÖFISCHE KULTUR. LITERATUR UND GESELLSCHAFT IM HOHEN MITTELALTER. BAND: 1-2.

(Udvári kultúra. Irodalom és társadalom az érett középkorban.)

München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990. 845 p.

Joachim Bumke ötödik kiadást megért munkájában a középkori társadalmi osztályok, rétegek és elsősorban a nemesség, valamint a lovagság mindennapi életmódját mutatja be irodalmi (főként költészeti) forrásokra támaszkodva, sokat merítve a „Sachsenspiegel”-ből is. Az életmód és külsőségeinek bemutatása egyértelműen szellemtörténeti analízisre emlékeztet, de a középkori életmód gazdasági alapjai is jól kitapinthatók Bumke munkájában. Bemutatja a társadalmi hierarchiát is: azt vázolja fel, hogy milyenek voltak s hogyan alakultak a császári, majd pedig a fejedelmi udvarokban az életviteli minták, amelyet a nemesség és a lovagság igyekezett követni. Dokumentálja tehát a császári, majd pedig a fejedelmi udvarok hatását. Külön jelzi a nemességek együtt a lovagság egyes csoportjait: így megkülönbözteti a császári udvarban, a fejedelmi udvarban, majd pedig a falusi kúrián és vidéki várban tanyázókat, és azokat, akiknek a legrosszabb volt a hírük, mert soraikba a rablónemesség tartozott. Megemlékezik arról is, hogy a vidéki nemesség „status” vagy „ordo” latin kategóriájával szemben ott áll a „vulgus”, „populus”, vagyis a parasztság. A „vulgus” ellentéte tehát a nemesség, vagyis a „principes” tömege. Ezzel azonban még nincs vége a rendi társadalom bemutatásának. A városi közösségek, a „communium” képződésével ugyanis harmadik pólus képződik a középkori társadalomban. A legnyilvánvalóbb a nemesség működése. A nem fejedelmi nemesség új lakókat telepít a táj fehér foltjain, ahol az alapító nemes nevétől kapják az egyes települések toponímiájukat. A falusi nemesség viszont a parasztsághoz és a városi polgársághoz hasonlóan családi kötelékekben, „familiá”-kban él és lakik. A nemes „familiá”-k tagjai a szolgák (Knechte), de ezen túlmenően a napszámosok (Tagelöhner) is.

A 12. és 13. században a falusi és vidéki nemesség gazdálkodásában különféle változások figyelhetők meg. A túrékével szemben terjed a taligás eke, majd a taligás ekén túl a háromnyomásos rendszer is a falusi kúriákban. A malom vízikereke is meghatározója a technikai újításnak, s a sütyghám terjedőben van, ami a vőnőért növeli.

Elemzi a szerző a városokban végbemenő változásokat is. Említi Lübeck kereskedelmi privilégiumai megszerzését, majd ezzel kapcsolatban vizsgálja a holland és németalföldi, olasz és francia hatásokat is, melyek megfigyelhetők mind a gazdasági, mind pedig a kulturális életben. Idegen kereskedők hatása eredményeként,

a németalföldi és olasz minták nyomán lett divat a kendőkkel és textíliákkal való kereskedés az Északi-tenger mellékén. Ezzel együtt bemutatja a szerző a korai textíliapart és annak termékeit, valamint e termékekkel való kereskedést, nemkülönben ennek következményeit a német nemesi és lovagi társadalomra.

Bumke tanulmányköteteiben különös figyelmet szentel az idegen és külföldi, ezek között is a francia kulturális és társadalmi hatásoknak. Így elsősorban maguknak a franciás kultúrhatásoknak köszönhetően jelenik meg a palotának, a „palast”-nak a terminusa, ami gyakorlatilag megfelel a német „Vorwerck”-nek, a korai alldiumnak. Vagyis a helyi és lokális palotákban vagy palastokban – melyekben pl. a rablólovagok is élhetnek – jelentkeznek másként a „Gutsbetrieb” számára szolgáló és dolgozó, paraszti függőségben lévő elemek. A feudális „Lehensbeziehung” (hűbéri viszony) egyszersmind a francia kultúra, oktatás és költészet hatásait is jelenti a német nemesi és lovagi társadalom kultúrájában. Az egyes fejedelmi udvartartások luxusában és pompájában – a lovagi életforma velejárói – a francia befolyás felismerhető.

Ahogy jeleztük, Bumke munkája elsősorban szellemtörténeti orientációjú, azonban az irodalmi és a mindennapi életre vonatkozó forrásanyagok, pl. a „Sachsenspiegel” alapján a mindennapi élet alapjait képező gazdasági alapokat és azok tartópilléreit és elemeit is kibányássza a szerző. A franciás hatásoknak, továbbiakban a német szellemiségben, a német nemesi és lovagi életvitelben és -módban nagy szerepet tulajdonít az egyházi lovagrendek („milites Christi”) és azok alapításán túl olyan francia kulturális központ hatásainak, mint a „Cluny” kolostoréi. A továbbiakban egyes udvarok, „curtis”-ok és fejedelmi udvarok életmódját és mindennapi életvitelét követi nyomon. Így többek között olyan jelenségeket vizsgál, mint az udvari lakomák, e lakomák étkészletei és étkezési szokásai, továbbá elemzi az udvari nép öltözködését és annak luxusát, majd az udvari életforma egyes megnyilatkozásait, mint pl. a szerelmi kapcsolatok és családi magánélet. Kitér a lovagi párviadalokra is. Mivel a fejedelmi udvartartást, majd annak gazdasági alapjait irodalmi anyagokon (minde nélkülőt a költészetben) keresztül mutatja be, részletesen tárgyalja a költészetet előadók szerepét is a fejedelmi udvartartásokban. Külön figyelmet szentel a lovagi szerelmi életnek és általában a házasságkötési szokásoknak. Az irodalommal kapcsolatosan hangoztatja annak írásbeliségét, de nem feledkezik meg arról, hogy ott van a szóbeliség, a „Mündlichkeit” hagyománya is a német nemesség és lovagság 10–12. századi udvari életvitelében és kultúrájában. A szóbeliség hangsúlyozása azért érdemel figyelmet, mert például a német-római császársághoz nem tartozó országok esetében és az Árpád-házi királyok Magyarországa esetében e korszakban pl. a birtokok adományozása is olykor szóbelileg történt. Nyilvánvaló tehát Bumke analíziséből következően az írásbeliség szerepe, s ezzel párhuzamosan a szóbeliség egyenrangúsága e kor szellemi és jogéletében.

Tagányi Zoltán

MARGARET THATCHER

THE DOWNING STREET YEARS

London, 1993. 914 p.

Margaret Thatcher visszaemlékezését csaknem minden napi- és hetilap ismertette a megjelenését követő napokban. Közéleti személyek, újságírók és történészek megkaphatták előre a még nem teljesen kész munkát, amelyet valamennyi ismertető stílusában kellemesnek, olvashatónak, mégha személytelennek is tart. Csak azokat a részeket lehet személyesnek mondani, amelyek nagyrészt Thatcher naplói alapján alapultak, illetve a két falklandi háborúval foglalkozó fejezetet, a személyes jellemzéseket és lemondásának körülményeit. A személytelenség a kötet további fejezete tekintetében nem azt jelenti, hogy objektív és személytelen történelmet kapunk, hanem hogy a stílus és előadásmód személytelen kissé, mert a mondanivaló mindvégig – akárcsak írta is vagy fogalmazta – Thatcher ideológiát tükrözi.

Azt nem lehet mondani, hogy új dologgal állunk szemben, hiszen nem minden politikai emlékirat lát napvilágot a szerző megfogalmazásában. A Thatcher asszony által annyira analógiaként emlegetett Churchill-időszak végén a Churchill-emlékiratokon is számosan dolgoztak, de Churchill meghagyta munkatársai stílusát, egyéniségét. Mint arra Robert Blake, a kitűnő konzervatív történész utal: Churchill azt mondta az egyik történésznek, aki segített megfogalmazni második világháborús emlékiratait, hogy „ez nem történelem, ez az én variánsom”. („This is not history, this is my case.”) Thatcher műve is vitathatatlanul az ő variánsa.

A kötetből kitűnnek Margaret Thatcher jellemvonásai. E vonások nem nélkülözik az önhiúságot, a magabiztosságot, a maga igazában való meggyőződést és macacsságot, illetve egy olyanfajta kabinetkormányzás be-

vezetését, amelyet a demokratikus látszat mögött az „egyeduralkodás”, az eltérő véleményhez ragaszkodó minisztertársak menesztése jellemezett. Ugyanakkor ennek a tekintélyelvű kormányzásnak az őszintesége s annak a hangoztatása, hogy mindez a brit nemzet érdekében történik, sok, az átlagosnál messzebb tekintő embert is megnyert átmenetileg, tisztelőjévé tett, nem beszélve a számos hízelgőről és talpnyalóról. A történészek egy része képes volt ideológiai alapot adni „thatcherizmushoz”, és azzal táplálni a nemzet önérzetét, hogy Churchillhez felmagasodó miniszterelnökkasszonnyal rendelkezik Nagy-Britannia. Az a tény, hogy Thatcher *asszony* volt, sok vonatkozásban nem volt döntő. A Labour-párti demokratikus, valamint radikális nőmozgalmak, szervezetek, a férfi irányultságú angol társadalommal szembeforduló és alulról szervezkedő nőkritikusok évtizedeken keresztül hangosan és eredményesen bírálták miniszterelnöknőjüket, akinek soha nem állt elméletének még a peremén sem a nők helyzete. Milliomos férjjel a háttérben akkor kezdte politikai pályáját, amikor ikergyermekei már felnőttek, nem vádolható tehát azzal, hogy a gyermeknevelés, háztartás és a munka gondjaival úgy kellett volna megbirkóznia, mint az ország női lakosságának. Ennek ellenére, mint kémikus, nyitott volt a modern higiénia és étkezéstudomány kérdései iránt, mint sok más kérdéssel kapcsolatban is. Azonban egyre önfeladtebben feledkezett a 20. század végén már nem járható nyers kapitalista gondolkodásba, amely a piacra, a gyors nyereségre, az egyén erejére és kitartására épít. Eközben a külkereskedelem, az iparba való befektetés huzamosan hanyatlott, az országnak lassan rosszabb lett a pénzügyi helyzete, mint Olaszországnak, a főiskolai hallgatók száma csökkent, az írástudatlanok száma növekedett, és bár a kormányzat fennlen hirdette, hogy az országos és nagyrészt ingyenes egészségügyi szolgálatot meg kívánja őrizni, sürgős operációk elmaradása miatt nőtt a szükségtelenül elhunytak száma.

Az emlékirat persze nem erről szól, hanem főleg a külpolitikáról. A német, angol, francia kapcsolatok álltak Thatcher politikájának előterében Európában. Thatcher a német újraegyesülés kérdésében kritikus saját politikájával kapcsolatban. Az egyesülést legszívesebben lelassította volna, de a német nacionalizmus szerinte túl erős volt. Nem él a kritika fegyverével a falklandi háborúval, a Belgrano elsüllyesztésével kapcsolatban, inkább külügyminiszterét ejtette, semmint a maga nézeteit vette volna vizsgálat alá. Nem kedvelte a Foreign Office-t, az ott szolgáló köztisztviselőket túlságosan kompromisszumkésznek jellemzi. Kivételt persze tesz néhány nagykövetével, akik hozzá hasonló nézeteket képviseltek.

A külpolitikához tartozik Thatcher Szovjetunióhoz és a szocialista államokhoz fűződő viszonya. Amikor 1983-ban a hidegháború ismét fellángolt – a szovjetek által 269 áldozatot követelő dél-koreai repülőgépek lelövélése idején –, szeminarium indult Angliában a Szovjetunióról. Ekkor ismerte meg Thatcher Gorbacsovot, akivel – úgy vélte – később üzenet lehet kötni. 1984-ben volt először Thatcher a Varsói Szerződés egyik országában, Magyarországon, ahol osztatlan tetszést aratott a lakosság körében, és ahol Kádár János meglehetősen jó benyomást tett rá, s akit a helyzet urának értékelt.

A memoár ismertetők többsége nagy érdeklődéssel idézi fel, mi okozta hanyatlását. Az egyéves bánysztrájkjal és vezetőjükkel Scargill-lal szemben a thatcheri politika csak visszatekintőleg látszik elkerülhetetlenül „sikeresnek”, akkori kimenetele kétes volt. Sikerral kecsegtetett számos gazdasági és pénzügyi intézkedés, főleg a nyolcvanas évek második felében, a Japánból jövő befektetés.

Nem volt gazdasági csoda Thatcher Angliájában, s ezért nem a menesztett kül- vagy pénzügyminiszter volt felelős. A különutat választó brit pénzügyi politikát már 1985-től közös nevezőre kellett volna hozni a közös piaci, főleg a francia Jacques Delors-féle javaslatokkal kapcsolatban is. Sem az ország pénzügyi, sem jóléti, sem oktatási politikájában nem tudtak megállapodni, a megoldás minduntalan a Thatcherrel szemben álló miniszter menesztése volt. A közösségi adó bevezetésének (a házadóval ellentétben, amely a tulajdont, nem a tulajdonban tartózkodók számát tartotta mérvadónak) kormányellenes hatását Thatcher sem bevezetése idején, sem utólag – emlékirata szerkesztése közben – nem mérte fel. Ebben, mint annyi másban is megmutatkozik, hogy fel sem vetődött benne a kérdés: miért nem kedvelték annyian.

A könyv utolsó harmada igazából elárulja, hogy szerzője mennyire saját ítéletének foglya, mennyire nem mérte fel népszerűtlenségét és növekvő elszigeteltségét. Nem tudta elfogadni a kormányzás szokványos szabályait. Hiába változtatta külügy- és pénzügyminisztereit, a probléma fennmaradt: Európával vagy anélkül. Egyik minisztertársa találozta jegyezte meg: „Thatcher asszonyt az tette tönkre, hogy ragaszkodott megváltoztathatatlan véleményéhez, amelyet a nemzete egyedül érvényes képviselőének tartott”. Így, amikor makacssága miatt megvált a konzervatív eszmény nálánál jobb képviselőitől, gyakran másodrangú vagy nem thatcherista személyekkel kellett magát körülvennie, akiknek saját ambícióik és terveik voltak a jövőt illetően.

A könyvből az első héten csaknem 100 000 példányt adtak el, szerzője nagy szorgalommal dedikálja az országon kívül és belül. Lemondott miniszterei emlékirataikban és nyilatkozataikban máris cáfolják Thatcher asszony számos állítását hanyatlásának, majd kényszerű távozásának okairól. Ítéleteit és makacsságát kárhoztatják, amelyek megszabták politikáját és rányomják a bélyegüket emlékiratára is. De, mint a megértőbbek kiemelik, mi mást várhattak. Ezek nélkül a tulajdonságok nélkül soha nem érthette volna el azt, amit elért.

H. Haraszti Éva

FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE 1945–1988

Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 325 p.

Mi, magyarok valahogy furcsán vagyunk a franciákkal. A velük kapcsolatos benyomásaink ugyanis meglehetősen ambivalensek. Múlt századi elődeink rajongtak a nagy forradalom eszméiért, a Szent Mihály útja ott van az egyik legszebb magyar szonettben, és ma is megdobban a magyar utazó szíve, ha az Eiffel-tornyot és a Notre-Dame-ot megpillantja. De Trianont is nekik tudjuk be, azt, hogy önös hatalmi érdekből idegen országok alattvalóivá tették a magyar népesség egyharmadát. A második világháború utáni francia hadifogság is csak annyiban különbözött a szovjettől, hogy onnan nem annyira az éhezés, mint inkább a megalázottság emléket hoztak magukkal a hazatérő magyarok. Ráadásul ez a fogság a „malenkij robot” kategóriájába, azaz a jogtalan elhurcolás fogalomkörébe tartozott, hiszen a két ország között a második világháború idején nem állott fenn hadiállapot. Az már a szokásos szelektív magyar önámítás, hogy erről ma sem esik szó, és ehelyett azzal dicsekszünk, hogy milyen jó dolguk is volt nálunk a német fogságból szökött franciáknak.

Gazdag Ferenc könyve nemigen ad tápot ezeknek az ambivalens érzéseknek a továbbéléséhez. Bizonyára a tárgyszerűsége törekvő szerzői szándék okán nem, de azért sem, mert a két ország a második világháború után eltelt közel fél évszázad alatt messzebbre került egymástól, mint valaha is volt történelme során. A franciák sem világmegváltó eszméikkel, sem hatalmi politikai törekvéseikkel nem voltak többé jelen térségünkben. Persze nemcsak a mi életünkben vonultak ki, a világ más égtájairól is retiráltak. És nemcsak a szó földrajzi értelmében. A „nagy nemzet”, amely stílusával és intézményeivel hosszú időn keresztül mintául szolgált más népek számára, az utóbbi fél évszázad során maga is tanult másoktól. Nem bizonyult rossz tanulónak. Dolgait, a külföldi mintákat is felhasználva, sok területen tisztességesen rendbe hozta. Gazdag Ferenc jól sikerült könyve elsősorban ennek a krónikája.

Induláskor mindenekelőtt a gazdaság szorult rendbehozatalra, hiszen ha a második világháború nem is végzett olyan pusztítást, mint az első, azért sok romot hagyott maga után. Önerőből nem is ment, és a franciák, történelmük során első alkalommal, rászorultak a külső segítségre. Javukra írándó viszont, hogy okosan bántak a Marshall-segéllyel. A Colbert-ig visszanyúló állami dirigizmus szellemében olyan területekre irányították, ahonnan az egész gazdaság élénkítése volt várható. A dollármilliók mellett a gazdaságfilozófia szellemi importjával is éltek. A nehéz évek múltával a francia gazdaságpolitikának Keynes teóriája lett a vezérlő csillaga, és a termelés újabb impulzusokat kapott a fogyasztás központilag vezérelt élénkítésével. A piac spontán törvényei közben a gazdaság hagyományos szerkezetét is kikezdték, és a hetvenes évekre Franciaország nem volt már a szatócok, a kisiparosok és a kisparasztok országa. A szerkezetében, arányaiban és technikájában korszerű gazdaság aztán viszonylag könnyen elviselte az olajválságok megrázkódtatásait, és eredményesen birkózik a nehézipar háttérbe szorulását eredményező újabb szerkezeti problémákkal. Ezek után nem szolgál meglepetéssel, hogy a francia gazdaság mutatói (növekedés, egy főre eső nemzeti jövedelem stb.), noha továbbra is elmaradnak a némettől, a történelem során első ízben kedvezőbbek lettek az angolnál. Úgy tűnik, hogy a francia társadalom, amelynek története tele van véres összeütközésekkel, a gazdasági hatékonyság és a szociális biztonság kombinációjával megtalálta új egyensúlyát. A szerző dokumentációi és elemzései azonban arról is meggyőznek, hogy a fogyasztói társadalom sem képes kiküszöbölni a hagyományos egyenlőtlenségeket. Ennek a társadalomnak majdnem nulla a mobilitása, és a társadalom egyedeinek leginkább arra van esélyük, hogy abban a közegben fejezzék be életüket, amelybe beleszülettek.

A második világháború utáni mámoros újrakezdés napjaiban eléggé nyilvánvaló volt, hogy a francia képviseleti és kormányzati rendszer is megérett a változtatásokra. A harmadik köztársaság működési zavarai, az ismétlődő és gyakorta permanens kormányválságok aligha hagytak efelől kétséget. Csakhogy a franciák, akik a népszuverenitás eszméjével megajándékozták az emberiséget, a képviselet-kormányozhatóság ellentétpárjában mindig az első tagot tartották fontosabbnak. Már csak azért is, mert tapasztalataik szerint a kormányozhatóság elsőbbsége mindig kiszolgáltatta a köztársaságot győztes tábornokoknak és nagyraavágó politikusoknak. A változtatást ráadásul 1945-ben nem is egy győztes, hanem csak megdicsőült tábornok ajánlotta, így nem sok esélye volt a sikerre. A negyedik köztársaság ezért ott folytatta, ahol a harmadik abbahagyta, de a különböző koalíciós kombinációk, akár a rossz magyarítással tripartizmusnak nevezett szisztema, akár a harmadik erő, akár a köztársasági front kísérlete életképtelennek bizonyultak a parlamenti mindenhatósággal szemben. Az algériai válság mélypontján, 1958-ban aztán mégis lenyelték a keserű pirulát és szabad kezét adtak a másodszor is nemzetmentőként fellépő De Gaulle-nak. A tábornok, aki pedig franciább volt minden franciánál, ame-

rikai és angol mintához igazodott: a kormányt az elnöknek, a parlamentet a kormánynak rendelte alá, és a francia hagyományból csupán a plebiszcitumot őrizte meg. Az ötödik köztársaságnak keresztselt új képviselői és kormányzati rendszer életképesnek bizonyult, és vége szakadt az örökös kormánybuktatásoknak. Ahogy azonban Gazdag Ferenc rámutat, az új szisztéma alkotmányjogi és ezzel politikai tekintetben meglehetősen sérülékeny; az elnöki hatalomból megfelelő ellensúly hiányában újra diktatúra nőhet ki, az elnök és a kormány ellentéte pedig újfajta működésképtelenséget eredményezhet. Az elsőre ez ideig még nem volt precedens, de a második eshetőség a szocialista elnök és a jobboldali kormány kétéves együttélése idején majdnemhogy tesztet öltött. A jövő nagy kérdése marad, hogy az ilyen alkotmányjogi válságokon átesít-e a bonapartizmus esz-köztárából kölcsönvett népszavazás.

A gazdaság és a belpolitika területén mutattak némi rugalmasságot a franciák, de a külpolitikában csak macacssággukkal és makrancosságukkal tűntek ki. Pedig nagyon hamar kiderült, hogy nem lehet ott folytatni, ahol 1940-ben abbahagyták; a kolonializmus fölött eljárt az idő, a világpolitikai erőviszonyok pedig gyökeresen megváltoztak. Gazdag Ferenc ezen a terepen van igazán otthon, és ha helyenként a kelletnél több megértéssel is, alapjában véve tárgyilagosan mutatja be a kihívásokra adott felemás válaszokat és anakronisztikus erőfeszítéseket. Ilyen felemás válasz volt a régi gyarmatpolitika szellemében fogant Francia Unió, és az indokínai kudarc és az algériai trauma kellett ahhoz, hogy rádöbbenjenek: nincs más választás, mint a dekolonizáció. Ilyen anakronisztikus erőlködés volt a régi német ellenségkép fenntartása, miközben már határozott vonásokkal kirajzolódtak a második világháború utáni bipolaritás kontúrjai. És amikor tudomásul vették ezt a bipolaritást, még mindig nem számoltak eléggé azzal, hogy Franciaország csupán középhatalmi státust mondhat magáénak. Az európaiság szellemében kezdeményezték a Németországgal való kibékülést, de élt bennük a sanda szándék, hogy keleti szomszédjukat maguk alá rendelhették, szorgalmazták az integrációt, de hosszú ideig becsapták a Közös Piac kapuját a kérelmező Anglia előtt. Az atlantizmus szellemében ők is az amerikai nukleáris védőernyő alá bújtak, és közben szünet nélkül a nemzeti szuverenitást emlegették. Pedig tisztában kellett lenniük, és tisztában is voltak azzal, hogy az önálló francia atomtőzerő, a force de frappe, az amerikai és a szovjet nukleáris arsenálhoz képest gyerekjátéknak minősül. Az egész francia különutasságot még az sem menti, hogy utóbb kiderült, az egész második világháború utáni szembenállás félreértésen alapult, és a szuperhatalmak fantomokkal hadakoztak.

Gazdag Ferenc hasznos és tanulságos könyvének az 1988-as év a záródátuma. A szerzőt minden bizonnyal a naprakész információnyújtás szándéka vezette, és talán maga sem gondolta, hogy a nyolcvanas évtized vége a francia történelemnek is fontos cezúrája lehet. Legalábbis külpolitikai tekintetben. A német egyesítés következtében a francia külpolitikának új kihívásokkal kell szembenéznie és új válaszokat kell megfogalmaznia. Nem tudni, hogy a válaszadás során számol-e majd a Duna-medence országaival. Ha igen, hinni szeretnénk, hogy tevékenységével a bennük élő Franciaország-kép pozitív vonásait erősíti.

Diószegi István

EUROPA CENTRAL Y AMÉRICA LATINA. ESTUDIOS HISTÓRICOS

Ed.: ANDERLE ÁDÁM

(Közép-Európa és Latin-Amerika. Történelmi tanulmányok.)

Szeged, JATE, 1993. 126 p.

A kötetet portugálul és spanyolul a JATE Hispanisztika Tanszéke jelentette meg.

A Szegeden működő Latin-Amerika Története Kutatócsoport szerkesztésében megjelenő újabb munka a magyarság és Latin-Amerika kapcsolatának fontos állomása.

Mint az előszóban Gerhard Drekonja, a Bécsi Egyetem Latin-Amerika Történelmi Tanszékének vezetője és Anderle Ádám említik, e kötettel lehetőséget akartak adni fiatal munkatársaiknak arra, hogy munkáikkal a nagyközönség elé lépjenek. A kötet ugyanakkor annak a közös kutatásnak eredménye, amely az Osztrák-Magyar Monarchia Latin-Amerika-politikájának kutatására irányul. E kötetben az emigráció mozzanatainak kiemelt szerepet.

Andrle Ádám az „Esbozo historico de la emigración húngara” című esszéje a magyar emigrációról szóló kutatásokat összegzi. A magyarság jelenlétéről elsőnek a jezsuiták tudósítottak a 18. században. A rend adatai szerint ebben az időszakban 54 magyar szerzetes tevékenykedett elsősorban Brazíliában és Paraguayban. A leghíresebb Orosz László (1697–1773), aki Cordobában egyetemet alapított, és Éder Xavér Ferenc, aki Peruban dolgozott. Leírása Budán jelent meg latinul 1791-ben. A jezsuiták szimpatizáltak az indiánokkal, földrajzi, állattani, növényteni és néprajzi tudásuk nagyban hozzájárult a földrész megismeréséhez. A második korszak az emigráció történetében az 1848–49-es szabadságharc utáni időszak. Sok egykori magas rangú honvédtiszt találta megélhetést, mint például Károly László, Kossuth titkára Mexikóban, vagy Czetz János (1822–1904), a szabadságharc legfiatalabb tábornoka, aki az argentin hadsereg megteremtésében, Prágay János pedig a kubai spanyolelleses küzdelmekben játszott szerepet.

Az emigráció harmadik hullámát Trianon, a húszas évek és a gazdasági világválság termelték ki. A „hagyományos” cél az első világháború előtt az Egyesült Államok volt, ezután indultak a „kitántorgók” Dél felé.

A latin-amerikai magyar emigránsok számát a legújabb kutatások 250–300 ezerre teszik. A legtöbben Brazíliába, Argentínába és Uruguayba mentek. *Varga Ilona* kutatásaiból tudjuk, hogy legtöbbjük nehéz körülmények között élő, a társadalom peremére szorult személy maradt az új hazában is. E tanulmányhoz kapcsolódik *Kaczúr Ágnes* bibliográfiái összeállítása a magyar emigráció latin-amerikai történetéről.

A Monarchia központjának, Ausztriának a szerepét mutatja be *Waltraud Winkelbauer* tanulmánya; a latin-amerikai államok függetlenségétől a Monarchia bukásáig tekinti át a kapcsolatok történetét. Rio de Janeiróban 1835-ben a Monarchia külképviseletét ösztönözték a kapcsolatok bővítésére. Ausztria azonban vonakodott elismerni az új, független államokat. Metternich sürgetésére 1842-ben „Montevideo”-val, „Buenos Aires”-szal, Chilével, Peruval, Bolíviával és Venezuelával kötöttek egyezményt; a kereskedelmi szerződés a diplomáciai elismerést pótolta. Chilével 1847-ben vették fel a diplomáciai kapcsolatokat: az államfő, Manuel Bulnes tábornok újraválasztása alkalmából üzenetet küldött I. Ferdinánd császárnak. Három évvel később Valparaisóban megnyílt a Monarchia konzulátusa. Ezt később főkonzulátusi rangra emelték és megbízták az egész keleti rész képviseletével. Bővítésére csak 1902-ben Antofagastában, 1903-ban Punta Arenasban került sor, az emigrációs hullám növekedése miatt. Chile követségét csak 1867-ben nyitották meg Triesztben. A térség többi orszá-gával gyér volt a kapcsolat.

Slobodan Pajović (Belgrád) a délszláv térségből érkezett bevándorlókka foglalkozik írásában. Argentína volt a fő letelepedési terület (kb. 150 ezer fő). Az első csoportok a 20. század elején érkeztek és rendezkedtek be, a többi új hazát kereső Chilébe és Brazíliába vándorolt tovább. Az emigráns lét felemás azonosságutadat hozott létre. (Az első világháború idején például a szerbek Latin-Amerikából is jelentek az otthoni hadseregbe.)

Nehéz sorsú emberek állnak *Wolfgang Dietrich–Martina Koller* tanulmányának középpontjában. A Schlesiger (Sziléziai) család guatemalai történetét tárja fel írásuk. (A zsidó–magyar familia fordulatok történetét családfa-táblázattal teszik érthetőbbé a szerzők.)

Csikós Zsuzsanna az 1945–1956 közötti argentinai magyar sajtó történetét dolgozta fel, amikor is mintegy 20 magyar nyelvű periodika jelent meg. A tanulmány ezeket mutatja be. Az óhaza története jól tükröződik például a Délamerikai Magyarság (1929), az Argentinai Magyar Élet (1945–56) és a spanyol nyelvű Nueva Hungaria lap hasábjain.

Brazíliával két esszé foglalkozik. *Kaczúr Ágnes* a „Magyar világ Brazíliában. Beilleszkedés vagy beillesztés” című írásában a hétköznapi világának alapproblémáját fogalmazza meg. A beilleszkedést, a hasonlást az életöztön, a fennmaradás vágya diktálta, ami az első hullámban (1889–1930) érkező bevándorlók alapigénye volt. Ahhoz, hogy munkát találjanak, meg kellett tanulniuk portugálul, a gazdagodás, a jólét vágya is erős motiváció volt. A második hullám a harmincas évektől érkezett. 1941-ben pedig 80 000 fő (80%) São Paulo államban telepedett le.

A beillesztést Brazíliában az „Estado Novo” időszakban Getúlio Vargas elnök kezdeményezte és valóította meg. Erről szól *Szilágyi Ágnes* tanulmánya. Vargas mintegy 20 évig állt az óriási ország élén. Ideiglenes kormányfőként 1930–1937 között, diktátorként 1937-től 1941-ig. 1950–54 között volt másodszor államfő. Aligha véletlen, hogy a nacionalista tendencia éppen a diktatúra időszakára esett. Részben magyarázza ezt a bevándorlók számának a növekedése is: 1872–79-ig 176 337 emigráns érkezett, 1888–1929-ig 3 547 909. A „beillesztés” alkotmányos módszerekkel történt. Egyik jellemzője a brazil nemzethez hasonlós elösegítése, illetve meggyorsítása gazdasági és politikai eszközökkel; a másik az óházához fűződő kapcsolatok redukálása. Korlátozták a nemzetiségi nyelvhasználatot, a kulturális egyesületek számát és működési körét. A tanulmány teljesebbé teszi a brazíliai emigrációról alkotott képünket.

A kötet végén *Kaczúr Ágnes* magyar bibliográfiái összeállítása mellett *Ursula Prutsch* bibliográfiája tájékoztat az osztrák Latin-Amerikai-kutatások eredményéről.

RICHARD W. REICHARD

FROM PETITION TO THE STRIKE. A HISTORY OF STRIKES
IN GERMANY, 1869–1914.

*(Petíciótól a sztrájkig. A sztrájkok története Németországban,
1869–1914.)*

New York, London, Peter Land ed., 1991. 336 p.

Az amerikai egyetemi oktató nem először nyúlt a német munkásmozgalomhoz úgy, hogy elsősorban a sztrájkok története, s azon belül is azok gyakorisága, nagysága érdekelte.

Reichard ahhoz a közhelyszerűen ismert igazsághoz közelít, hogy a német munkások „nem szerettek” sztrájkolni, jó, pontos és megbízható munkások voltak. Ezen az alapon úgy véli, hogy Németországban sokkal kevesebb sztrájk zajlott le, mint a többi fejlett kapitalista országban. Ezzel a német szaktörténészek kritikáikban egyáltalán nem értenek egyet, s rámutatnak, hogy Reichard a sztrájkok egész sorát hagyta figyelmen kívül, és forrásanyaga meglehetősen hézagos. Reichard az első nagy sztrájkhullámot az 1869–72-es évekre teszi (a sztrájkok az esseni bányászokat és a Dortmund-környék munkásait érintették), második nagy hullámként az 1889-ben kezdődő nagy bányászsztrájkot említi, de foglalkozik az 1894-es berlini sörbojkottal is. A harmadik hullámban a híres 1903–1904-es crimschauti textilmunkás sztrájjal kezdődik, s idetartoznak az 1905-ös nagy Ruhr-vidéki sztrájkok. Reichard érdekes megállapítása szerint ezek a sztrájkok is jobbára spontán módon robbantak ki, s általában mind a német szakszervezetek, mind maga a szociáldemokrata párt igyekezett visszatartani a munkásságot a sztrájkoktól. A német történészek ezt az állítást is fenntartással fogadták, s azt hangsúlyozzák, hogy Reichard rá sem kérdezett a munkásmegmozdulások okaira, még kevésbé próbálta elemezni az összefüggéseket és kevésbé vette figyelembe az újabb német szakirodalmat.

A kötet megjelenése és a kibontakozó vita mindenesetre bizonyítja, hogy a nyugat-európai szakmai körök érdeklődést mutatnak az ilyen témák iránt is.

Jemnitz János

DER FORSCHUNGSSTAND ZUM THEMA „KLASSE UND
GESCHLECHT” IN ZENTRAL- UND OSTEUROPA.
INTERNATIONALE TAGUNG DER HISTORIKER DER
ARBEITERBEWEGUNG

*(„Az osztály és nem” téma kutatásának helyzete
Közép- és Kelet-Európában.*

Munkásmozgalom-történészek nemzetközi tanácskozása)

Wien, 1993. 119 p.

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában már évek, évtizedek óta napirenden van a téma, sokféle kutatás folyt, jelentős munkák is születtek már. Közép- és Kelet-Európában azonban jelentős a lemaradás. A régió szempontjából fontos segédkönyvet vehet kezébe az érdeklődő, a térség vonatkozásában olyan összeállításhoz jut, amelyben nyomon kísérheti az 1970–80-as évek könyv- és folyóirattermését a témában. Az országok: Lengyelország, Bulgária, a Szovjetunió (Oroszország), Horvátország és Szlovénia, Csehország és Szlovákia, illetve Magyarország. Miközben szinte valamennyi ország bibliográfiájának összeállítója hangsúlyozta, hogy a történetírás az adott kérdésben náluk még elmaradott – a termés mennyiségileg mégis jelentős. Megállapít-

hatóak benne egyenetlenségek, és jól érezhetőek a politikai atmoszféra változásai is az 1970-es és a késő 1980-as évekbeli írások között.

A munkák jelentős hányada szociológiai-szociográfiai elemzés, ám Oroszországban az 1970-es években megjelentek a sztálini korszakban különféle okokból féltetolt jelentős nőalakok életrajzai (A. Kollontaj, Vera Figner, Vera Zaszulics vagy Szofia Perovszkaja). A kérdés csak az, hogy az újonnan feltáruló forrásanyag alapján mikor születnek teljesebb életrajzok. E mostani bibliográfiai összesítés azonban kétségtelenül hasznos támpont a további kutatásokhoz és a tájékozódáshoz. A magyar rész összeállítása és a rövid bevezető Soós Katalin és Torma Ákos munkája.

Jemnitz János

E számunk szerzői:

- Anderle Ádám, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Diószegi István, a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Fodor Pál, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London
- Hegy Klára, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Lauriol, Claude, egyetemi tanár, Montpellier
- Miskolczy Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Mucsi Ferenc, a történettudomány doktora, a Századok felelős szerkesztője
- Neumann, Victor, történész, Bukarest
- Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Novoszelcev, A. P., az Orosz Tudományos Akadémia tagja, a Szovjetunió Története Intézet igazgatója, Moszkva
- Pálffy István, az irodalomtörténet doktora, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem
- Román Ildikó, történész, Budapest
- Rozsnyai Jenő, könyvtáros, Szeged
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Székely György, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

100,- Ft